Fokasz Nikosz, Kiss Zsuzsanna és Vajda Júlia
(szerk.)

KORONAVÍRUS IDEJÉN

replika e-könyv

Koronavírus idején

Fokasz Nikosz, Kiss Zsuzsanna és Vajda Júlia
(szerk.)

replika e-könyv

Szerkesztette
Fokasz Nikosz, Kiss Zsuzsanna és Vajda Júlia

Olvasószerkesztő
Kardos Gábor

Borító
Berger Viktor

Tördelés
Hajdú Zita, Tükörterem Egyesület

Felelős kiadó
Replika Alapítvány
Felelős vezető: Sallay Zoltán

ISBN 978-615-6202-00-0

Tartalom

Fokasz Nikosz, Kiss Zsuzsanna és Vajda Júlia
Koronavírus idején 7

Koronavírus-gyakorlatok

Horvát Gábor
Élet a kobaltfövenyen 13

V. Gilbert Edit
Ha meg akarom írni a (család)regényemet, a karanténnak még nagyon sokáig kell tartania 21

Dömény Krisztián
Zeneoktatásom tapasztalatai karanténban 27

Gősi Zsuzsanna
Rekreáció a korlátozások alatt 29

Járvány és hivatás

Horváth Dóra, Komár Zita, Csordás Tamás, Cosovan Attila, Faludi Julianna, Markos-Kujbus Éva, Simay Attila és Ásványi Katalin
Együtt, egymástól távol – távolsági munkakapcsolat, avagy egy tanszék naplóbejegyzései 39

Fazekas Mária Ibolya
Koronavírus és szociális munka 51

Örkény Antal
Koronavírus-járvány a szociológia optikájából 57

Tardos Róbert
Szakmai és nem-szakmai reflexiók a pandémia idején 65

Érdi Péter és Szvetelszky Zsuzsa
Megjavítsuk vagy eldobjuk-e az eldobható társadalmat? 71

Kifordult világ

Bozóki András
Orwell után – szabadon? 81

Grünhut Zoltán
Az én és a Másik közötti határmegvonás járványidőszakban 87

Máté-Tóth András
Krízis, vagy amit akartok 95

Ropolyi László
Válság és átalakulás a koronavírus-járvány idején 101

Reményi László
Változás és lehetőség 109

Teleki Bálint
A civilizáció vége? Nincs nekünk olyan szerencsénk... 113

Sérülékeny intézmények

Ugrai János
Pürrhosz kapujában – A tudományok és az oktatás hazai kilátásai és a járvány adta esély 121

Gregor Anikó és Kováts Eszter
Koronajárvány: A gondoskodási válság látványos lelepleződése 127

Kucsera Csaba
Koronavírus-járvány idősödő társadalomban 135

Orosz Éva
Kikényszeríthet-e változást a koronavírus-járvány a magyar egészségügy helyzetében? 143

Erát Dávid
A „koronaválások" jelensége és lehetséges magyarázatai 151

Járvány-tanulmányok

Végh Roland
A koronavírus-járvány és a haredi *zsidó közösség* 159

Keszeg Anna
Világjárvány és divat 167

Nemes Gusztáv, Benedek Zsófia, Lajos Veronika, Orbán Éva és Balogh Pál Géza
Helyi élelmiszer a korona idején – látlelet a világjárvány helyi élelmiszerrendszerekre gyakorolt hatásáról 175

Nemes László
Orvosi erények járvány idejére 183

Básthy Ágnes és Bajusz Orsolya
COVID-19: Egy mediatizált járvány és az önjelölt járványügyi hatóságok . . 191

Szabó Máté
Koronavírus-járvány és a globalizáció dilemmái 201

Fokasz Nikosz, Kiss Zsuzsanna és Vajda Júlia

Koronavírus idején

Igen hatásos reagens anyag keveredett a globalizált emberiséget tartalmazó kémcsőbe. S mintha csak egy közös kísérlet részesei lennénk – mi reagálunk. Sokféleképpen, sokféle keretben. Magánemberként vagy csoportként, kisebb-nagyobb közösségek részeként. Viselkedünk, cselekszünk. Megfigyelünk, értelmezünk, reflektálunk.

Felmerülhet, hogy értelmiségiként, társadalomkutatóként fel kellene tudnunk vázolni valamiféle értelmezését a helyzetnek, esetleg forgatókönyveket kellene tudnunk adni arról, hogy hogyan is tovább. Ehhez azonban, érzésünk szerint, még nem áll rendelkezésünkre kellő tapasztalat, ennek nincs még itt az ideje. A jövőbeni tendenciák felvázolása most még inkább prófécia lenne, az meg értelmezésünk szerint nem a mi dolgunk. Éppen ezért a jelen kötettel nem erre törekszünk. Egyszerre kevesebb, ugyanakkor több az, amire vállalkoztunk. Kevesebb, hiszen nem volt célunk átfogó elemzések vagy prognózisok gyűjtése. Több viszont, amennyiben mindenekelőtt lenyomatot, ha tetszik, látleletet akartunk venni, elsősorban a jelen megismerése érdekében, de egyben azért is, hogy később majd akár személyes történeti forrásként, akár tudományunk működésének vizsgálatához alkalmas nyersanyagként újra és újra elővehessünk és megvizsgálhassunk, felhasználhassunk, értelmezhessünk az összegyűjtött szövegeket.

Amikor megfogalmaztuk a *Replika* tematikus blokkra történő felhívását, az a szándék munkált bennünk, hogy műfaji és tematikus korlátoktól mentesen rögzítsük a járványhelyzetben született első benyomásokat, reflexiókat. Azokat az érzéseket, meglátásokat, gondolatokat, amelyeket a váratlan helyzet kelt. Olyan írásoknak kívántunk teret adni, amelyek azt mutatják meg, hogy hogyan változtak meg a személyes, illetve a szakmai napi rutinok a karantén hétköznapjaiban, és hogy mindez milyen kihívások elé állítja a hétköznapok em-

berét otthon, illetve a munkájában, s vele közösségeit és intézményeit, és mindezeken túl a társadalomtudományt, amikor minderre reflektál. A szándékosan rövid benyújtási határidővel és a kéziratok méretének korlátozásával is a gyors reagálást, az élmények első, lehető legnyersebb megfogalmazását igyekeztünk elérni.

A több fórumon közzétett felhívásra a megadott határidőre várakozásainkat messze meghaladó számú szöveg érkezett. A több mint hetven írásnak mind a műfaja, mind a témája nagyon eltérő volt, mint ahogyan a szerzők is tág körből kerültek ki: az egyetemi hallgatótól az oktatóig, a zenetanártól a szépíróig. Várakozásaink e tekintetben messzemenőkig teljesültek, ugyanakkor – számunkra legalábbis meglepő módon – viszonylag kevés szubjektív, naplószerű szöveget kaptunk. Mintha az a műfaj, amelyikben az egyéni benyomások, a megélés-tapasztalatok rögzítése első pillanatra a leginkább kézenfekvőnek tűnik, megszólított közegünk számára mégis idegen volna. Mintha a felhívásra reagálók köre nem tudta volna, vagy nem akarta volna elengedni azt a hozzáállását, hogy a tudós – történjék bármi is – tudósként nem mutathatja meg érzéseit, nem vállalhatja szubjektív benyomásait. Még egy olyan helyzetben sem, mint amilyenbe a koronavírus-járvány elején mindannyian kerültünk, azaz egy igencsak váratlan, és sokunk számára sok szempontból ijesztő szituációban.

Mindazonáltal a beérkezett nagyszámú szöveg világossá tette, hogy a folyóiratban megjelenő tematikus blokk elképzelése nem tartható: túlontúl sok értékes írást kellett volna kihagynunk. Ezért jutottunk arra a döntésre, hogy ha bepillantást szeretnénk engedni abba, hogy mit is gondol az általunk megszólított közeg, akkor helyesebb, ha egy önálló internetes kötet formájában adunk közre válogatást az írásokból. Dönthettünk volna úgy is – láttunk erre nemzetközi példát – hogy válogatás és lényegi változtatás nélkül foglaljuk kötetbe az összes beérkezett tanulmányt. Az így létrejövő mintegy negyven íves kötet azonban inkább az eljövendő korok tudósai számára szolgálhatott volna archívumként, mint érdekes olvasmányként azoknak, akiket most foglalkoztat a helyzethez való viszonyunk. Ezért szerkesztőként előnyben részesítettünk egy olyan kötetet, amely jelen idejű olvasóközönségre számíthat. Úgy becsültük, hogy a beérkezett összes írás mintegy harmadának beválogatásával előállhat egy olyan kötet, amely hűen reprezentálja a felhívásra érkezett szövegek összességét, mind a felvetett témákat, mind a szerzők körének összetételét tekintve.

A kötetbe bekerült írások kiválasztása a szerkesztők – többszöri közös olvasás során kiforrott – közös ízlésén múlt. Így jött létre végül a kötetben található válogatás, amelynek rendezéséhez azután próbáltuk megtalálni azokat a kategóriákat, amelyek segítségével leginkább koherens egységekbe oszthatjuk a szövegeket.

Végezetül öt – néhol persze átfedő – tematikus csoportot alakítottunk ki. Az egyéni perspektívákra, illetve a járvány révén kialakult helyzet rendkívüliségére reflektáló írásokat tartalmazó blokkal indítjuk a kötetet, amelyeket azután az intézményi fókuszú írások követnek, végezetül pedig a szaktudományos megközelítésekről adunk áttekintést. Ennek megfelelően a kialakult alfejezetek közül a *Koronavírus-gyakorlatok* a személyes megélésnek a magánéleti oldalára, míg a *Járvány és hivatás* blokk a személyes megélésnek a kifejezetten a munkához/hivatáshoz kapcsolódó vetületeire fókuszál. Az előbbiben olyasmikről esik szó, mint, hogy hogyan igyekszik fenntartani a zenetanár az offline életbeli rítusokat a diákjaival, hogy legalább ennyi megmaradjon a gyerekek korábbi világából, meg hogy hogyan mereng naplójában az író nap nap után korábbi betegsége során, illetve a karanténban megéltek párhuzamán, illetve az irodalomtörténész, hogy milyen nehéz lenne a járvány idején megfelelően strukturálnia az életét, ha arra adná a fejét, hogy megírja családregényét. A második

fejezet esszéiben azt vizsgálták a szerzők, hogyan változott meg az életünk a koronavírus-járvány miatt, s milyen további szociológiai kérdéseket vet fel a jelenség. A társadalomtudományok nézőpontjából próbálták meg áttekinteni az újonnan felmerülő átfogóbb kérdéseket, trendváltásra utaló koncepciókat. Az ezeket követő *Kifordult világ* blokkban helyeztük el az átfogóbb, adott esetben részben irodalmi jellegű, főként teoretikus kérdéseket felvető – de azokat most megválaszolni még nem feltétlenül akaró – írásokat. Ezek olyan, az egyén és közösség közötti határmegvonásokat érintő kérdéseket vetnek fel, amelyek az emberiség első globálisan átélt „természeti" csapása idején mindnyájunkat személyesen is érintettek. A *Sérülékeny intézmények* című blokkba egyrészt azokat az írásokat gyűjtöttük össze, amelyek azt vizsgálták, hogy miként hat a járvány a társadalom alapvető intézményeire: a családra, az oktatásra vagy éppen az egészségügyre. Ebbe a blokkba kerültek azok a szövegek is, amelyek a társadalom egy-egy csoportját vizsgálva (pl. a nők, az idősek) mutatnak rá a járvány társadalmi egyenlőtlenségeket vagy kiszolgáltatottságot felerősítő hatásaira. Az utolsó, *Járvány-tanulmányok* elnevezésű blokkba mini esettanulmányok kerültek. Ezek megmutatják, hogyan érezteti a hatását a járvány a helyi élelmiszer-rendszerektől a globális kapcsolatokig, a helyi közösségektől a világot átfogó divatiparig.

A kötet jelen idejű válságtörténet: a koronavírus idején, a pandémia átélése-megélése pillanatában született, ezért perspektívája szükségszerűen korlátozott. Azt reméljük, hogy a 2020. március–áprilisáról így készült „lenyomat" közreadásával nem csak az itt és mostról tudunk megmutatni valamit, hanem a jövőbeli értelmezések számára is releváns kérdéseket vetünk fel.

Fokasz Nikosz

egyetemi tanár, ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Intézet (Budapest)

Kiss Zsuzsanna

társadalomtörténész, ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Intézet (Budapest)

Vajda Júlia

szociológus, pszichológus, Társadalomtudományi Kar, Szociológia Intézet (Budapest)

Koronavírus-gyakorlatok

Horvát Gábor

Élet a kobaltfövenyen

2020. február 2.

Alföldi medve a Tisza-parton

Az elmúlt hetek ködös-párás visszavonultsága, amolyan téli álma után ma előbújtam a barlangomból, s meg sem álltam Tiszakécskéig. Mint egy kedves szakértőtől megtudtam, február 2-án ünneplik a vizes élőhelyek világnapját. Ha ez nem lett volna elég, a verőfényes napsütés és a kora tavaszias meleg ugyancsak a kedvenc vízpartomra csalogatott.

A programban nem szerepelt semmi rendkívüli, ám az időtöltés felemelő volt – mint mindig. Először a tiszainokai révnél és a „tehenes" gátőrháznál néztem szét. Erre az ártéri erdőt, arra a végtelen szántókat bámultam, háttérben a parasztromantikus falu első házaival. Aztán a szépen megművelt földek vékony aszfaltcsíkján a családi nyaralónk felé vettem az irányt. Az ébredésre váró kert csöndjében sétálgattam, miközben fejben és lélekben már tervezgettem a nyári programokat. Keserűen vettem tudomásul, hogy a szomszédos sporttelep menti kerítésnél azt a pár megmaradt fát is kitermelték, azért ez a furcsa, hiánnyal kevert érzés.

Rövidesen a partra vezetett az utam, ahol annak rendje szerint az ártér apró mocsarait is figyelni kellett, habár inkább a szelíd folyót tűnt érdemesnek csodálni. A szívlágyítás három elengedhetetlen eleme – a kutyák, a kisgyermekek és a szerelmespárok – számolatlanul voltak jelen. A víz mellett láttam egy játékos dalmatakölyköt, mely megszólalásig hasonlított gyermekkorom kedves kutyájára. Az édesbús nosztalgia az egeket ostromolta. Természetesen egy rövid séta a gáton nem maradhatott el, ám a szokásos nyugalom helyett munkaterület fogadott – bicikliút épül a kiszélesített töltés tetejére a „lovas" gátőrházig.

A naplemente már a Miskó sétányon ért, melynek egyik végén a város futballcsapata vívott épp másodosztályú bajnoki meccset az egykor szebb napokat élt Győri ETO-val. Egy idős bácsi fedett, fűtött és széltől védett lelátón, azaz a kapu mögött parkoló hallókészülék-

barna Zsigulijában ülve követte az eseményeket. A sétány túlsó felén a játszótér hangjai szálltak a szélrózsa minden irányába. Legalább tucatnyi gyermek volt a forrás, körülöttük szülők és idősebb testvérek keringtek, biciklisek és kutyások jöttek-mentek. Számomra mindkét közösségi tér zsivaja kedves, ám a közöttük lévő csöndes sáv, a víztükrön táncoló napsugarak bámulásának helye hozta el az igazi feltöltődést.

A láncdohányzással felérő ködös hidegpárna után ezen a februári délutánon nagyokat szippanthattam a friss levegőbe. Kiböjtöltem. S hogy meddig marad utóbbira lehetőségem nekem, ahogy a kutyás, kisgyermekes, szerelmespáros családoknak? Nem tudom. Az árnyékomat végül is megláttam, aztán visszavezetve Kecskemétre ismét bebújtam dolgozószobám barlangjába.

2020. március 13.

Régi karantén

Morfondírozom, miközben olvasom az elárasztásos mennyiségű hírt a pandémiává nyilvánított vírus terjedéséről és terápiájáról.

Számomra messze nem ismeretlen a házi karantén intézménye. Az elmúlt évtizedben akadtak szép számmal több hónapos szakaszok, mikor piros matrica felragasztása nélkül is az otthonom foglya és őre lehettem egy személyben. Nemhogy külföldre vagy országon belül nem utaztam, még a környékre sem bírtam kimozdulni hazulról. Nem voltam képes moziba menni, bevásárolni a boltban vagy sétálni a téren. A családom és a barátaim jöttek el hozzám látogatóba, ha személyesen akartuk látni egymást. Viszonozni képtelennek bizonyultam a szívességüket. A kapcsolattartás és egyáltalán a külvilággal való érintkezés általános formájává a telekommunikációs eszközök használata vált.

Mindez kicsit sem saját elhatározásomon, hanem a helyzet szülte kényszeren alapult. Oly gyötrő fájdalom tartott vissza a szabad élettől, amelyet csak körülírni lehet – a semmi közepén sodródó tengernyi időmben újra meg újra kísérletet tettem rá. Időről időre csillapodni látszott a vész, mígnem azt hittem, végleg magam mögött tudhatom. Meghatott boldogságot éreztem, mikor hosszú időt követően képesnek mutatkoztam megnézni egy mozifilmet, egyedül bevásároltam vagy nyugodt szívvel sétáltam a városban. Felbátorodtam. Részt vettem egy, majd még egy sporteseményen és kvízesten, mígnem újra rendszeres programjaimmá tudtam formálni ezeket. Aztán térben eljutottam egészen Szegedig, az idő síkján pedig a jövőt is tervezni mertem a múltba való bezárkózás és a jelen elszenvedése helyett.

Úgy látszik, mindezzel elértem lehetőségeim határára. Most újrakezdődni látszik a fájdalmak ideje.

A járványügyi szabályozások által mind többen megtapasztalják ezekben a napokban a számukra eddig elképzelhetetlent: milyen is az, amikor szívük szerint mennének, de valami nagyobb erő gátolja őket a szándékukban. Nekem ismerős e helyzet, nem is ráz meg igazán a híráradat – csak egészség legyen, ugyebár! A globális kataklizma réme helyett az aggaszt, hogy a személyes tragédiám visszatérni és újfent elhatalmasodni látszik.

Néhány nap alatt a fokokat párosával véve a mellkasi kényelmetlenségtől a széttépő szívtáji kínig jutottam el. S mint egykor, a heti néhány görcstől összegörnyedő alkalom előbb mindennapossá vált, majd immár egy napon belül is több szakaszra bomlik. És hiába próbálom, képtelen vagyok a tüneteket elfedni, letagadni. Lám, máris újra itt toporgok életem kényszerű karanténjában. Micsoda bámulatos szolidaritás ez a vírusfertőzött népekkel – pedig mindenre vágytam, csak efféle gesztustételre nem. Egyik tenyeremben a gyors enyhülést, majd néhány órás feloldozást elhozni hivatott nitrát. A másikban a bal mellkasfelem...,

...melynek mélyéről mintha kitépni készülne valami a harminchárom éve karanténba vonult bennlakót.

2020. március 25.

Egy avítt gondolat

Azon gondolkoztam az önkéntes házi karantén nyugalmában és biztonságának kényelmes illúziójában, hogy milyen érdekes párhuzamok állíthatóak fel a koronavírus egyéni és társadalmi működését tekintve. Előbbi sejtek, utóbbi egyének magasabb rendű összessége, amelyek egymáshoz sajátos rend és funkció szerint kapcsolódva szöveteket, szerveket, illetve kisebb-nagyobb közösségeket képeznek.

Az egyénre azzal jelent veszélyt a járvány, hogy az immunrendszer valami más – rendszerint krónikus, esetleg súlyos akut – betegséggel kényszerül küzdeni, ezért nem marad ereje arra, hogy mindezek mellett a vírussal is hatékonyan felvegye a harcot.

A társadalom immunrendszere az egészségügy, amely szintén erősen túlterhelt a krónikus betegségektől és akut beavatkozási kényszerektől, és minderre szabadul rá ezekben a hetekben a járvánnyal fertőzött tömeg újabb és újabb hulláma.

Az egyén teste és a társadalom működése egyaránt akkor omlik össze, ha védekezőrendszerének már nincs kapacitása arra, hogy a megszokott általános és a rendkívüli új veszélyt egyszerre elhárítsa. Minél tömegesebb a legkisebb alkotórész, a sejt és az egyén fertőzöttsége és pusztulása, az annál drasztikusabban hat ki a nagy egészre, a testre és a társadalomra, annak működésére, esetleg magára a létére is.

Tudom, a jogfilozófia egy régi elméletét sikerült most újra felfedeznem. Ugyanakkor talán nem hasztalan töprengeni azon, mennyire egymásra utalt és együttműködésre hivatott egységes corpus az emberi test épp úgy, mint az egyének által alkotott társadalom.

2020. április 4.

Karanténfodrászat

Az apokaliptikus komolyságot néhanap kedves életképek oldják fel. Bosszantó ez a mindig világvégét váró író számára.

Karantén ide vagy oda, a férfiembernek is szüksége van időnként szépészeti beavatkozásokra. Nálam ez békeidőben rendszerint abban merül ki, hogy négy-öt hetente elmegyek Marika nénihez, az Arany János utcai fodrászszövetkezet törzsiparosához, aki egy hajnyíróval végigszántja néhányszor a fejbőrömet, miközben elbeszélgetünk időjárásról, családról vagy az aktuális ünnepekről. Épp az önkéntes karanténba vonulásom napjaiban vált aktuálissá a következő látogatás, ám akkoriban ez tűnt legkevésbé fontos teendőnek és találkozónak. A hajam viszont nem tartott munkabeszüntetést, s úgy tűnt, előre kényszerülök hozni a copfos rocker korszakomat, amelyet Brigi nővérem negyvenéves korom környékére prognosztizál bekövetkezni már jó ideje. A másik lehetőségnek Szilvi nővérem útja tűnt, aki egyszer kézbe vette frizurám ügyét, s egy igen emlékezetes augusztusi délutánon oly szép hajkoronát alakított ki fehéren fénylő fejbőrömön, hogy azt bármelyik tizenéves gúnár megirigyelte volna.

Karantén lévén Édesanyámra hárult a feladat, hogy a tavaszi napsütésben olló, nyírógép és egyéb fodrászati eszközök felhasználásával alakítson valamicskét külső megjelenésemen a teraszon kiképezett szalonban. Köztudott, a szépségért szenvedni kell, ezen bölcsességet szemeim előtt tartva igen biztató eredményre számíthattam. A nem épp erre a célra tartott ollók ugyanis oly cudarul húzták a hajam minden egyes nyisszantásnál, hogy a felszisszenéstől a vonyításig mindenféle hangot hallattam. A szomszéd rendőr vigyorogva át is szólt a kerítésen, érdeklődve, minden rendben van-e. – Igen! – válaszolt arcán széles mosollyal Édesanyám. – Nem! – nevettem félig kínomban, félig a komikum okán.

Miközben Édesanyám lelkesen és jókat kacagva bolygott körülöttem hol a géppel, hol egyik-másik ollóval, Édesapám egy szobával odébb olvasott. Egyszer magától, máskor a rögtönzött fodrászom felhívására kinézett az ajtón, s mondta a verdiktet. – Halljátok, nagyon jó lesz...! – ám egy-egy mondat végére rendszerint könnyes szemű hahotázásban tört ki, melyhez Édesanyám is csatlakozott. Magam sem voltam épp a legkomolyabb, ám egy tükörre azért újra meg újra igényt tartottam volna. Mikor hosszas percek és újabb műveleti fázisok után már leginkább csak nevettek körülöttem drága szüleim, úgy döntöttem, inkább kezembe veszem a folyamat lezárását. Először is a fürdőszobai tükörben detektáltam, hogy Édesanyám részeredménye a várttól is messze elmarad. Úgy festettem, mint aki frissen szökött a Lipótmezőről, holott az tizenhárom éve nem fogad pácienseket. A nyírógépre a két milliméteres fejet téve kiegyenesítettem a Hold felszínét idézően kráteres és egyenetlen, itt-ott kopasz, másutt érintetlenül megmaradt hajkoronámat, gyakorlatilag a fejbőrömmel téve azt egyenlővé.

Édesanyám, miközben egyre Édesapámat invitálta a fodrászszékbe, mint következő vendégét, egyre csak dicsérte a közös művünket, melyben neki a haj lerövidítésének feladata jutott a történtek sajátos olvasatában. Édesapám próbált menekülni az olló elől, ám mikor lankadt a figyelme, még fel-feltört belőle a rázkódtató nevetés. Végül családfői összefoglalója adta meg a kegyelemdöfést, egyben a végső feloldozást: – Szerintem a *hónap végére* egész tűrhető lesz!

Az apokaliptikus komolyságot néhanap kedves életképek oldják fel. Éltető ez a szürkeségben vegetáló író számára.

2020. április 5., virágvasárnap

Virágszirmok vasárnapja

Mormolva elfedni próbált félelmeink és maró gúnnyal harsogva hirdetett tagadásunk közepette, késő tél és kora nyár összevisszaságában virágoztak ki a gyümölcsfáink. Mások előtt szégyellve felhalmozott készletektől kerekedve tartjuk kényszerű böjtünket, passzívan nézve, ahogyan létünk sosem volt jelentőségéről egyszerre lehull a lepel. Egy láthatatlan semmiség a világunkat tűnik romba dönteni. Még a kétkedés biztonságába burkolózók is legbelül felismerni vélik, egy efféle közös sokk, kollektív élmény, össznépi mulatság után nem folytathatjuk onnan a száguldást, ahol az abbamaradt. A kataklizmában otthonosan mozgó önjelölt próféták azt szülik meg odabenn, csupán néhány áldott hét adatott számukra jeremiádokat zengeni a tömegek előtt, mielőtt visszazökkenne minden a maga megingathatatlan rendjébe. Mi sem biztosabb, hisz az ember nem tanul s rohamosan felejt, így bizton tovább robog majd az önzéssel és kapzsisággal kikövezett útján.

A hétköznapok unalomba fulladó tétnélküliségében igen nehéznek hatott egyszerre szép és igaz érzéseket kiizzadni, ettől szenvedett a folyvást elbóbiskoló alkotó. Ám az ellentétbe átcsapó ünnep hirtelen felzendülő ricsaja, vakító villódzása, az érzékszervek maradékát elárasztó illatok, ízek és tapintások csak tovább tompították a vágyott áhítat reményét. A magány semmilyensége és a tömeg összevisszasága, ezek hullámvasutat idéző egymásutánja az író folytonos halálát hozták magukkal fájdalmas esztendők végtelenjében. Most azonban kétségtelenül más időt élünk, ritkát és áldottat, mikor súlya van a szónak és a hallgatásnak. Egy darabig értelmet nyer az egyedüllét és a vágy, s az őrületbe hajlás helyett természetesnek tűnik, ha hallani lehet a belülről és mélyről jövő hangot. Mintha egyszerre elkülönülne és egységbe forrna az emberlét minden elemében: az anyag múlandósága testként és a lélek örökkévalósága szellemként, együtt egy magasabb rendeltetésű cél részeként.

Virágba borultak a gyümölcsfák, s ezzel az Úr is megérkezett a menny és pokol határát képező városba, az ősök próféciája ismét beteljesedett hát. Mint mindig, azzal az ujjongó tömeggel körülvéve, mely hamarosan a vesztéért őrjöng majd habzó szájjal. A szélben lengő pálmalevelek kíséretében, melyek pár nap múltán szögekkel kivert korbácsokká változnak a kínzók kezében. Áldás és dicsőítés hallatszik, ám az átok és káromlás órája már közel. A vasárnap még örömükben könnyező asszonyok helyére pénteken jajgatók és siratók zuhannak majd térdre a Szenvedő Anya mellett. Minden ugyanolyan, mint eddig bármikor – a maira, ahogy az előttünk álló hét összes napjára igaz ez. S mégis megrendítően más: a semmit sem érő létünk aprócska kataklizmájában, az ünnep kényszerű egyedüllétében, a megszületettek halandóságának biztos tudatában immár nem számíthat semmi, csak Aki a szamárcsikó hátán ül. – Áldott, aki az Úr nevében jön! – kiáltom a gyümölcsfák alatt, miközben reszketve várom a megváltást. Szavaim szépek, ám hitem oly erős, mint egy virágszirom.

Zárva

Az apokalipszisben a normalitás korának deviánsai érnek révbe, s lelnek otthonos közegre. Bizakodva néztem hát szezonális összeomlásunk elé.

A nagyhét során kénytelen-kelletlen egyetlen téma jár körbe-körbe a világon, melyre utoljára tán hetvenöt éve akadt példa. Most a világjárvány vált kikerülhetetlenné, ennek alpontjai között pedig a karantén és ennek tűrése. Mint általában, hatalmas reflektorokat irányítottam magamra, melyek fényében sütkérezve, ájtatos pofával válaszolgathatok a hogylétemről érkező kérdésekre. Meglehetősen korán és szokatlanul őszintén vallottam be magamnak, majd beszélgetőtársaimnak, mennyire otthonosan érzem magam ebben a biztonságosan *be- és elzárt* környezetben. Nemcsak az ilyen irányú tapasztalataim nyomán, hanem a helyzet tétnélkülisége miatt.

Hisz a pandémia előtt már épp kezdtem volna a magam módján és lehetőségeihez mérten visszailleszkedni a hétköznapok normalitásába. Abba a közegbe, melyben évtizedek reménytelen csalódásaival és lemondásával megverve mind kényelmetlenebbül és idegenebbül éreztem magam. Ám mégis kiléptem a váram kapuján, s mind messzebb merészkedtem. Erre végtelen számú ismeretlen jelent meg életem gondosan egyensúlyban tartott egyenletében. Ahogy mind több embertárssal találkoztam és kerültem kapcsolatba, úgy vált egyre kibogozhatatlanabbá az érzések összevisszasága. Az eszemmel még tűrtem volna, ám mellkasom mélyén nem bírtam cipelni ily csekély terhet sem.

Ehhez képest a normává tett karantén kedves egyedüllétet hozott. Annak tükrében különösen, hogy testi kínok hetek óta nem törtek rám, affélék, amelyek oly sokszor jelentettek támadhatatlan alapot a bezárkózásra. Akkor is, mikor épp nem volt összeomlóban a világ, olyan kártyát adtak a kezembe, melyre senki sem tudott erősebbel válaszolni. Azzal számoltam, ha mégis nyűglődnöm kellene miattuk, bizton feltépik majd a tudattalan hegedő sebeit, s ezzel küldik az ihletet a szörnyű gondolatokká összeálló szép szavakhoz. Születnek majd az írások, a jövő győztes pályamunkái, melyek meghozzák a szomjúhozott dicsőséget. Emellett természetesen áradhat az égre kiáltó sajnálkozás azon néhányaktól, kiktől jólesik az aggódó figyelem. Akaratlanul is Koszotolányi verse jut eszembe:

> Jaj, mennyi vágy van benne, hosszu évek.
> Egy szürke dalban egy szent, szürke élet.
> Hogy össze nem rogy a szobánk alatta,
> hogy össze nem rogy menten, aki hallja.
> E dalban az ő ifjusága halt el
> s a semmiségbe hervadt vissza, mint ő.
> Kopog-kopog a rossz, vidéki valcer
> és fáj és mély, mint egy Chopin-keringő.[1]

Így élek most a cinikussá keseredett mindennapokban. Nem próbálok más szájízt magamra erőltetni, hisz csak ekképp lehet újra és újra kiinni a keserű poharat, melyet az élet a legvá-

1 Kosztolányi Dezső: Szegény anyám csak egy dalt zongorázik (részlet)

ratlanabb időkben tol elébem. Például a nagycsütörtök szentségében – az utolsó vacsora és az Úr lábmosása, a Gecsemáné-kert és Júdás csókja, az elfogatás és a szétszóratás estéjén. Délután még harsány nevetésekkel múlattam az időt a teraszon elterülő napsütésben, közben áldottam az eget, hogy végre mily kellemes minden körülöttem. Sütkéreztem, a tragédia közepette élveztem az életet, s közhelyes nagyotmondással hirdettem, milyen szép is az. Miután azonban lebukott a nap a horizonton, esküdöző Péterként roppant meg és tört össze minden odabenn.

Olyan érzés ez, amelyet nem lehet megszokni. Folytonosan szenvedtet, néha naponta többször, máskor hetek alatt egyszer-egyszer. Mégsem lehet úgy felkelni utána, mintha mi sem történt volna. Ismét egy kis halál, örökkön egy falatnyi pusztulás, valahányszor satuba kerül a mellkas, s tőr szúródik át a bordák között. Ha ezek az órák nagycsütörtök este csapnak le, mint fáklyákkal és kardokkal érkező katonák, akkor nagypénteken nem végtelen álszentségből fakad a sápadt tekintet. A lélek valóban átéli a gyász ünnepélyességét, azt, milyen meggyötörve leroskadni – jó lenne jobb híján a véráztatta kereszthez, ha akadna hely a hipokriták gyűrűjében.

Ám már nem tudom, van-e még vallásom egyáltalán. Ahogy azt sem, a lelkem csapta ki előbb magából a Krisztust lemeszelő írástudókat, vagy ők vetettek ki maguk közül. Annyi bizonyos, folyvást figyelmeztettek felemelt mutatóujjukkal: üdvösség csak az ő könyörtelen köreikben lehetséges! Az örök farizeusok immár minden talpalatnyi helyre igényt tartanak a Golgotán. Ők, kik kiüresített szokások tartásával és elkoptatott szavak kántálásával üdvözültnek hiszik és hirdetik magukat. Ennek szörnyű bizonyosságával pedig ruhájukat megtépve, káromlást kiáltva folyvást szórják az ítéletet és a kárhozatot mindenki fejére, ki nem közülük való. A semmi, a forma emberei ők, az ostoba felsőbbrendűség papjai, kiktől idegen az irgalom és a kegyelem szikrája is. Mit sem értenek a lényegből – magam csak annyit tudok róla, emezek bizton tévednek. Régi keserű pohár ez. Sokadik nagyhéten érzem már elveszettnek az ősök igaznak vélt hitét, s benne önmagamat.

Ezen a nagyhéten, mint oly sokszor már, karanténba kényszerültem: sajgó szívem gyötrelmével zártak *össze*. Együtt várjuk hát remegve a kétség bűnéből való szabadulást.

Horvát Gábor

író (Kecskemét)

V. Gilbert Edit

Ha meg akarom írni a (család)regényemet, a karanténnak még nagyon sokáig kell tartania

A fenti kijelentés egy változatával – sejtetésével – már a karantén első napján találkoztam a Facebookon valakinek a vicces és realista posztjában. Egy családanya írja le a napját, amit kitölt a házimunka, a tanulás a gyerekkel és a home office. Talán mégsem lesz olyan könnyű megvalósítania, sóhajtott a végén, a régóta vágyott, most pedig kényszerűen elérhető közelségbe került luxust, hogy írjon. Ugyanezt a karantén ötödik hetében néhány napja ismételte meg videós óránkon egy hallgatóm, miután megkérdeztem őket: sikerül-e olyasmivel is foglalkozniuk elszigeteltségükben, amire hosszú ideje vágynak. Amire úgy tekintettek eddig, hogy ha mód nyílna rá valamiképpen, végre megtennék. Kikívánkoznak-e belőlük szépirodalmi alkotások, volt a szűkebb kérdésem, s minthogy magyar szakosokat tanítok, a feltevésnek lehet alapja. (Kreatívírás-kurzusaink népszerűek, időről időre saját szövegeikkel tisztelnek meg bennünket órán kívül a hallgatók.) A válasz a fenti nevetős sóhaj, éppen attól a lánytól, aki a jelek alapján a leginkább szorong a helyzettől. A létbizonytalanságtól, (színházi) szakmája kilátástalanságától, a gazdaság szétesésétől. Szenved orvos szülei védtelenségétől (friss hír, hogy a 65 év felettieket is visszahívják dolgozni), és az általuk kapott információk alapján aggódik az egészségügy nehézségei miatt.

A veszélyhelyzet egyelőre nem a vágyteljesítés terepe, ideje és helyszíne. Kibővül viszont a bahtyini paletta posztmodern kori kronotoposzunkkal. Élet a karanténban – erre a mi életidőnkben eddig nem volt példa. A szorongás, a konkrét nehézségek, egyes betegségtünetek, az ügyintézés korlátozottsága, az egzisztenciális aggodalom és a megnövekedett munkamennyiség vagy éppen a levegőben lógás akadályozhatja az alkotói kiteljesedést.

Ha vannak időbeli támpontjaink, sávokhoz kötötten ismétlődő feladataink, amelyeket el is tudunk végezni, a megkönnyebbülés okozta jóérzés terében (ha nincs más konkrét akadály) valamennyit azért pihenhetünk, szórakozhatunk. Csinálhatunk valami mást önként, saját kedvtelésre és elhatározásból. Ezért is örülök végül a mi bölcsészkarunk döntésének, miszerint ajánlatos valós időben megtartani a kurzusainkat. Megkaptuk ugyan a felkészülésre a karantén első hetét előrehozott tavaszi szünet címén közvetlenül az iskolabezárások után, ami egyúttal azt is jelenti, hogy törölték a tavaszi szünetünket: Nagyhéten is tanítottunk. Viszont mind a dékán, mind a rektor megköszönte ezt nekünk. A közoktatásban dolgozó kollégáinknál bizonyos szempontból így jobban jártunk, mert nem egy hétvége állt rendelkezésünkre a digitális platformok kitapasztalására. Nem egyöntetű mindazonáltal a kollégáink álláspontja arról, hogy így tanítsunk.

Éppen újul ki a vita az oktatói levelezőlistán a távoktatás versus távolléti oktatás témakörben. Az utóbbi jelenti a valós idejű videós óratartást, amit a vita elindítója poroszos/konzervatívnak nevez. Az előbbi esetén az órák 30%-át kell kontaktóraként megtartani, a többi aszinkron módon, online kommunikációban zajlik meghatározott mederben, kifejlesztett tananyagok alapján, ezt akkreditálni kell. Én, azt hiszem, a két szemléletet kombinálom, vagyis a megtartott órák közti héten írásos fórumokon konzultálok a hallgatóimmal, készítem elő velük a szóbeli találkozást azon a fórumon, ahol eddig is. Bízom benne egyúttal, hogy nem rovok rájuk plusz feladatokat: úgy haladunk, ahogyan a félév elején elterveztük. Rosszallom, ha a tanár – akár a közoktatásban, akár az egyetemen – extra terhelést hárít diákjaira. Továbbra is, kiterjesztve is jónak gondolom az élő videós óra koncentrált műfaját a legtöbb oktatási szinten (belátom, az általánosban ezt nehezebb kivitelezni több okból) –, de középiskolától mindenképpen. Tudatosan előkészítve, anyagot, linkeket, feladatokat, szempontokat küldve előre: az élő, személyes online találkozás, az egyidejű jelenlét pótolhatatlan jelentőségű. Éppen a személyesség és az interaktivitás miatt, amit az aszinkron online írásos kommunikáció kevésbé tud elérni. Annak is tartalmaznia kell azonban, szerintem, az interaktivitást. A legnagyobb hiányosság az én szememben az, ha ezt a szempontot kihagyja a tanár, például azzal, hogy csak szakirodalmat ad föl s dolgozatot kér belőle – akár hétről hétre. Még a mégoly alapos javítás/kommentálás sem pótolja a közös megvitatást, az egymás kutatásaiból történő dialogikus részesülést. Erre az írásos platform is lehetőséget kínál: én például minden esetben kérem, hogy a csoporttagok feltöltött, odaírt szövegeit, megjegyzéseit kommentálják a többiek. Az élő videós órán is használjuk a chatboardot, ami bővíti, kiegészíti a szóbeli eszköztárat. Amíg egyikünk hosszabban beszél, a többiek írásban fogalmazzák meg gondolataikat, teszik fel kérdéseiket, osztják meg reakcióikat, asszociációikat, amelyekre akár közben hangosan is reagálunk. Az írásos változat azokat is szóhoz juttatja, akiknek valamilyen okból nincs vagy nem működik a mikrofonjuk. A kamerát általában csak én tartom bekapcsolva, mióta kérték, hogy így legyen. Az egyik csoportom jelezte: biztonságot ad nekik, ha látják a tanárt, az arcrezdüléseit, biztatását, tekintetét. Bár én is igényelném ezt a részükről, sóváran nézegetve a neten azoknak a platformoknak a fotóját, ahol minden résztvevő látszik egyszerre, a mi applikációnk ezt nem tudja. S más, nemcsak technikai, de pszichológiai okai is vannak a rejtőzködésüknek. Védik az intim szférájukat, környezetüket, s a reggeli órákban talán nem érzik magukat még publikusan vállalhatónak a diákok. Körkérdésemre, hogy mi történt az elmúlt héten, beismerik, nehéz strukturálni a napjukat, összekeverednek a napszakok, gyakran éjjelre marad a tanulás, amikor már nem

tudják tovább tolni maguk előtt. Sok szöveget, beadandó dolgozatot várnak tőlük önálló feldolgozás alapján.

A kamera használata a kínai csoportommal lenne létfontosságú, ahol a kommunikáció offline helyzetben is erős mimikával, szemkontaktussal, testbeszéddel egészül ki korlátozott magyar nyelvi kompetenciáik miatt. Velük nagyon hasznos eszköz a szinkron írásos felület, ami a pontosításra, a helyes írásmódra, az azonnali fordításra is szolgál: kérem őket, írják ki, szerintük mit jelentenek bizonyos kifejezések, foglalják össze egyik nyelven, amit a másikon mondtunk. Játékosan versenyeztetem őket egyes konkrétan megválaszolható kérdések, reáliák kapcsán, s összevetjük az egymás alatt sorjázó feleleteket. A könnyen hozzáférhető írástábla evidens segítség: azonnal javítható a megoldásuk, látják egymás szövegét, ami fizikai osztálytermi helyzetben nehezebben kivitelezhető a projektorok megbízhatatlansága miatt. Ugyancsak kiváló funkció a képernyőmegosztás, ahol nemcsak házi feladatot javítottunk együtt, olvastuk és értelmeztük a külön-külön választott verseket, de közösen képtárat, kiállítást is bebarangoltunk, meg-megállva az érdekesnek ható kortárs művek előtt, sőt azonnal be is hívtuk a művek mögötteseit, előképeit, vizuális pretextusait. A multimediális tartalmakat a virtuális tér nyújtotta lehetőségekkel tudjuk jobban kihasználni. (Kedvencem még a közösen szerkeszthető osztályjegyzetfüzet, ahol remek hipertexteket képezünk, amelyek eredményeként kollektív verselemzés jön létre vagy éppen a bibliográfiám tételei közé vázlatok, jegyzetek kerülnek, kommentárokat illesztünk.) Természetesebben működtetjük ráadásul ezeket, mint offline környezetben. Ott kevésbé élünk ezekkel az eszközökkel. Valós térben tartott órán a közvetlen verbalitásban, szabad előadásban és diszkusszióban hiszek. Meglepő módon azonban a távoktatás kényszerűsége valamelyest kompenzál is bennünket azokért a hiányokért, amelyek miatt érte folyamodunk. Multimedialitással, a szó és az írás szinkronicitásával, a szövegalkotás- és tökéletesítés egyidejű, folyamatszerű, mindegyikünk által látható, követhető, alakítható jellegével. Egy csoportommal (Irodalom és társművészetek kurzus) a nem (csak) verbális művészeti ágak reprezentációjával, a karanténkultúra pásztázásával foglalkozunk. Napi több linket osztunk meg egymással live streamekről, elérhető filmekről, online színtérre tett eseményekről, új kulturális jelenségekről. Amelyeket egyidejűleg meg is élünk. Alkalmazott irodalomtudomány szakirányos gyakornokommal szakmai gyakorlata teljesítéseként mégsem konferenciát és kulturális beszélgetéseket szervezünk (bár februárra még jutott egy), hanem blogot szerkesztünk *Másfél méter távolság* címmel.[1] Minden nap kiteszünk egy szöveget átalakult kultúrafogyasztási szokásainkról – és szakmai partnereink közérzetéről, akik ugyanezt élik át, kicsit másképp, a világ valamely távolabbi pontján. A hallgatók jól sikerült kritikáit is közöljük itt kiállításról, filmről, színházról, könyvről.

Az óráink elején mindig kérem, hogy próbálják lokalizálni, ami rossz, ami aggasztja őket, hogy ne szorongjanak homályosan, általánosságban. Sokan laknak egyedül, s bár kommunikálnak a szeretteikkel, barátaikkal, szívesen osztják meg a csoporttal is, mi hiányzik nekik.

1 A blog a karanténhelyzet kezdete óta többnyire napi rendszerességgel jelenik meg, s egyre szélesebb szerzői kört ölel fel külföldről is. Más nyelven is kapunk szöveget, amit lefordítunk. Többen később folytatják megkezdett írásukat, helyzetjelentésüket, minisorozattá alakítva azt, mások inspirálódnak általuk, s maguk is jelentkeznek önálló cikkel vagy továbbírásra ösztönzik a szerzőket kérdéseikkel, javaslataikkal. A kritikákon, tudósításokon, tárcákon, esszéken, irodalomtörténeti jellegű bejegyzéseken túl szépirodalmi szövegek is készülnek. https://masfelmetertavolsag.blog.hu/2020/04/11/beharangozo_932?utm_source=bloghu_megosztas&utm_medium=facebook_share&utm_campaign=blhshare&fbclid=IwAR3gbv8fKo1UtiDew2NudVZec07WOyCJn7ZIHvPNndN4XsYXhhvSsnhujAU

Az egyetem valósága, a kávézás a barátokkal. A nagyszülők megölelése, amit nem enged(het) nek meg maguknak, még ha együtt is laknak velük. Nehezen alakul ki a napi ritmus azoknál, akik izoláltan élnek most. Rengeteg időt töltenek online, ami szinte mindannyiunk keresztje – és szerencséje most, hiszen így tarthatunk kapcsolatokat, tanulhatunk, taníthatunk, sokan dolgozhatunk, szórakozunk, alkotunk. Ám ezt csak úgy lehet kibírni, ha kilépünk minél gyakrabban a természetbe is. Mozgunk, teszünk-veszünk a fizikai világban, papírkönyvet is olvasunk.

Amit az online oktatásban nyíló személyes horizontomról írtam, egyeseknek megmosolyogtató lehet, akik profik a digitális univerzumban. Én azokat a kísérletező kedvű, de alapvetően nem ezeken a platformokon élő, a középgenerációhoz tartozó egyetemi embereket, tanárokat képviselhetem, akik e kényszer nélkül aligha teszik meg a szükséges lépéseket mélyebben a virtuális világba. Akik még észre is vették, ha elvétve akadt eddig munkahelyünkön valamilyen pályázati forrásból egynémely (néhány alkalmas) képzés, ám nem profitáltak igazán belőle, hiszen oda óhatatlanul különböző szinten lévő személyek csatlakoznak. Most meg kellett oldanunk mindent: áthidalni a technikai hátterünk esetlegességét, kitalálni, mi miért nem és hogyan működik. Karantén idején nem biztos, hogy helyben van segítség, inkább csak online, amit nem kis kihívás értelmezni. Az első sikerélmények után pedig rohamosan szabjuk saját arculatunkra a technikát, s találjuk meg benne stílusunkat, oktatói attitűdünk digitalizált transzfereit.

Ám nemcsak a közepes felhasználói szkillekkel bíró tanár lehet gondban. Diákjaink, ha mégannyira digitális bennszülöttek is vagy félig azok, nem egyszer törlik az egyik applikációt, hogy ráférjen eszközükre (gyakran mobiltelefonjukra) a másik, majd a harmadik, hogy a következő órára ismét visszatöltsék az előzőt, minthogy, mint hallom, az egyik iskolában hét tanár hétféle platformon oktat. S kér bátran többet, hiszen most van rá idő. Úgy tapasztalom hát magam körül, egyelőre annyi a dolga tanárnak, diáknak, hogy gondolni sem tud a kötelezőkön túli elmélyülésre, hosszú regény olvasására – ellentétben a legendásan valóságos régi világgal, amikor lábtörés miatt jutott idő egy *Háború és béké*re, *A varázshegy*re, *Emlékiratok könyvé*re, *Párhuzamos történetek*re. Mindig jön a következő feladat, s eltűnik a fekete lyukba például az utazásmentességgel megtakarított pár óra. Hiába vettem előre az adatbázis-feltöltéseket, önadminisztrációt, szaklektorálásokat, TDK-dolgozat opponálását, vadásztam szak- és szépirodalmi szövegekre, amiket feltöltünk a bibliográfiánkhoz, ami most könyvtárak híján nem elégséges magában, máris itt a Neptunban a hét szakdolgozat, aminek bírálója vagyok, az egyik háromszor olyan hosszú, mint a megkívánt terjedelem, s doktoranduszom is elküldte kész disszertációját. Fontolgatjuk, milyen legyen az online vizsgáztatás, doktori védés. Hogy tudjuk kiváltani a közvetlen jelenlétet, amiről az egyház és a színház is gondolkodik (Závada 2020).[2]

Tart még a vírus civilizációnkat ért grandiózus kísérlete, a megvalósult science fiction, beláthatatlan, meddig. Nincs műalkotás, amiben ne találnánk meg a párhuzamot (a legutóbbi órámon például bezártság, börtön, szanatórium: Rilke, Szolzsenyicin, Thomas Mann), s érzékenyebben reagálunk, fogékonyabbak vagyunk rá most. Tétje lett a művészetben artikulálódott, kikristályosodott túlélési tudásnak egzisztenciális határhelyzetekről. Lehet, hogy ennyi is elég, és lemondunk a saját (család)regény megírásáról?

2 Az utóbbi időben: kéziratainkat beküldési határideje után megszaporodtak az online színházi közvetítésekkel és a színház kiterjesztésével, webes jelenlétével és lehetőségeivel, tapasztalataival kapcsolatos írások.

Hivatkozott irodalom

Závada, Péter (2020): A jelenlét kisiklatása. Közvetlenség és közvetítettség multimediális tapasztalata a „karantén-színházak" idején. *szinhaz.net* http://szinhaz.net/2020/04/20/zavada-peter-a-jelenlet-kisiklatasa/?fbclid=IwAR0WOIC0T_YFOHmGfhYulK3p_4U-3Q6ue3GMG6xeuKVJhHi6T9N7Ji8y6aY (letöltve: 2020. április 30.).

V. Gilbert Edit

irodalomtörténész, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék (Pécs)

Dömény Krisztián

Zeneoktatásom tapasztalatai karanténban

Citera- és improvizációtanárként dolgozom egy zeneiskolában. Március tizenhatodikától át kellett állnunk az új, digitális munkarendre, amelynek keretében meg kellett szerveznünk az új tanórákat.

Tapasztalataimat három részre strukturálom. Az első: mit látok a gyerekeken? A második: mit érzek én? A harmadik: mi a munkám célja ebben a helyzetben?

Hihetetlen tapasztalat a tanítványaimmal egy krízishelyzetben „megismerkedni". Eddig a legrosszabb, amivel szembesülhettem, ha a gyermek nem érezte jól magát, fizikailag, szellemileg, lelkileg, és ezzel kellett kezdenem valamit. Úgy is mondhatnám: napi krízishelyzeteket már átéltünk együtt, esetleg hosszabban is tartó, megoldandó lelki válságokat, de olyat még nem, hogy az egész életük, a teljes életmódjuk megváltozik, és ebből egy szeletet a zenetanár is kap.

Az első, ami rögtön feltűnt: ebben a helyzetben sokkal inkább szeretnének a növendékeim új dalt tanulni. Nem vagyok pszichológus, de mintha azt éreznék: történik így is valami, nem állt meg teljesen az élet! Mindenesetre sokkal több nótával kell készülnöm az órákra, és boldoggá teszi őket az, hogy a tanóra végére el tudják játszani. Szándékosan nem adok fel otthon elkészítendő házi feladatot, hogy továbbra is megmaradjon az az érzés: a zeneiskola más, nem olyan, mint az általános oktatás!

Fontosnak látom rajtuk a stabilitást, amit a zeneoktatás adni tud nekik. A „rítusok", amelyek a koronavírus előtti időkben voltak, most is meg kell, hogy legyenek. A gyerekek, ha nem tapasztalják ezeket az órán, maguk igyekeznek megteremteni. Például, az egyik gyermekkel minden óra végén néhány percet arra szántunk, hogy „pengetőfociztunk". Ez a játék arról szólt, hogy ki tudja messzebb lőni a pengetőjét. A zenetanulásban egyáltalán nem fontos, lelkileg annál inkább része a játék az ember életének. A gyermek, amikor látta rajtam, hogy én nem tudom, hogyan tudnánk kivitelezni a „pengetőfocit", ő maga kezdte el a kamera felé „lőni" a pengetőt. „Mintha átment volna a kamera másik oldalára".

Elérkeztünk a második témához: mit érzek én?

Nagyon vegyes érzések kavarognak bennem. Egyfelől, mindig ott van stabilan előttem a gondolat, hogy: „igenis, van munkám!" Ebben a nehéz helyzetben se kerültem bajba, csinálhatom a dolgomat, bár nem a megszokott módon, de van mit a tejbe aprítanom.

Meg aztán az is ott van bennem, hogy még most is, tudok adni valamit. Tudok másoknak jót tenni, meg tudom adni így, vagy úgy a növendékeknek a zenei élményt.

Azt is érzem, hogy sokszor rengeteg új, kreatív ötletem van, ami felfrissít és ambicionál. Például, felveszem, amit a gyermek játszik, és én alázenélek, majd ezt átküldöm a gyermeknek. Neki semmi dolga vele, csak hallgatja, és örül annak a gitár -vagy zongorakíséretnek, amit órán is szokott hallani.

Csodás eszközöm ebben a helyzetben is a humor. Rengeteg nehézséget el lehet vele oszlatni, és hamar a zeneterem hangulatába tudunk kerülni egy-egy jó poénnal. Például, amikor beéneklünk a kóruspróbán, és csak ők hallanak engem, én őket nem, de megdicsérem a szájmozgásukat.

De persze, rengeteg árny is szembejön. Például, borzasztóan nehéz, hogy csak a képernyőn keresztül találkozom a növendékekkel, a kollégákkal. Az én munkám a közösségről szól, a zenei megnyilvánulások olyan mély dimenziójáról, hogy ki, mikor vesz levegőt. Most meg, ha jó is a kamera, akkor is maximum azt láthatom, hogy helyes ujjrendet alkalmaz, vagy sem. Jó, a mosolyt vagy a kétségbeesést is talán látni lehet. Hozzászoktam, hogy a növendékek minden rezdülésére tudok reagálni. Most ez nincs.

Észrevettem azt is magamon, hogy ebben a helyzetben felértékelődnek bizonyos kompetenciák. A türelem, hiszen sokkal részletesebben, körültekintőbben, lassan kell elmagyarázni mindent, hogy megvalósuljon az adott zenei feladat. Ez egy nagy lehetőség: a türelem hatalmas érték, most lehet fejleszteni! Teljesen olyan élmény, mint amikor Kanadában tanítottam, kevés angol nyelvtudással – „egyes ujj, a C hangra!"

Harmadik témánkat már részben érintettük is, hiszen mi is a zeneoktatás célja ebben a helyzetben? Beszéltünk a türelemről, stabilitásról, rítusokról, játékról, humorról, közelségről. Ezek mind a zenélésben rejlő mélyebb rétegek. A zeneoktatásnak a karanténban az a feladata, hogy segítsen feldolgozni az új élethelyzetet. Helyezzük el a növendék karanténéletében a zenét, a zenélés élményét, legyen ez pozitív élmény, hogy azt lássa a növendék: „bár a karantén rossz, a zene még így is jó". De a zenepedagógus a szavaival, szemléletével, teljes kommunikációs arzenáljával is tud segíteni. A nyugalom fenntartásában. Ha kérdezi a növendék a koronavírusról, nagyon nem mindegy, hogyan válaszol rá, hogyan beszélget róla, mit emel benne ki, mit tart kevésbé fontosnak.

Azt gondolom tehát, hogy a zeneoktatás feladata karanténban a zenélésben rejlő mély érzelmi rétegek előhívása. Eljött az ideje, hogy a tananyag-központúságot teljesen elfelejtsük, és az érzelemközpontú zenetanulás vegye át a helyét. Legyen ez a karantén ennek a perspektívának a vizsgálata – és reményeim szerint ez lesz az, amelyet a karantén utáni időszakra is magával visz a szakma.

Dömény Krisztián

zenetanár, előadóművész, Bartók Béla Zeneművészeti Szakgimnázium (Budapest), Vujicsics Tihamér AMI (Szentendre), Kalász Művészeti Iskola (Budakalász)

Gősi Zsuzsanna

Rekreáció a korlátozások alatt

Bevezetés

Feltehetjük-e a kérdést, hogy hogyan töltjük a szabadidőnket a korlátozások ideje alatt? Mennyi időt fordítunk rekreációra, amely segít a szellemi és fizikai frissesség megőrzésében? A kormány által bevezetett intézkedésnek köszönhetően nagyon sok embernek megváltozott a munkavégzési formája. A képző intézmények általános iskolától az egyetemig átálltak az online oktatásra. A munkahelyek, azoknál a munkaköröknél, ahol megoldható volt átváltottak az otthoni munkavégzésre. Néhányan csökkentett munkaidőben dolgoznak, és egy réteg elvesztette az állását. Az üzletek, szórakozóhelyek és különböző intézmények bezárása és a munkavégzési formák megváltozása miatt az emberek nagy része több időt tölt otthon, mint a járvány előtt. A munka és magánélet határai elmosódtak.

A változások és a korlátozások miatt, az Emberi Erőforrások Minisztériuma megfogalmazott egy ajánlást, amely kiemeli a rendszeres fizikai aktivitás fontosságát ezalatt az időszak alatt (EMMI 2020). Saját magam is azok közé tartozom, aki otthonról tudta folytatni a munkáját. Egy-két nap után realizáltam, hogy nagyon tudatosan törekedni kell az időbeosztásra és a fizikai aktivitásra. A kutatásaim között eddig is szerepelt a szabadidős szokások vizsgálata, és ezek alapján állítottam össze egy kérdőívet, abból a célból, hogy megvizsgáljam, milyen változások figyelhetők meg ennek az időszaknak az elején. Az előfeltevésem az, hogy megnövekedett a sportolásra fordított idő, köszönhetően a home office-ban végzett munkának, és olvasásra, hobbira, filmnézésre, önművelésre is lényegesen több időt fordítunk, mint előtte.

Az előfeltevések igazolása (elvetése) egy online elérhető kérdőív segítségével történt, amely összességében 18 kérdést foglalt magába, az alapadatokon túl 12 zárt és 2 nyitott kérdést tartalmazott. A korlátozásokra való tekintettel a közösségi média felületein került terjesztésre. (Kutatás etikai engedély szám: ELTE-KEB: 2020/152.) Az adatok leíró statisztikai módszerrel kerültek elemzésre. A kérdőívet a tanulmány megírásáig 381 fő töltötte ki. Az etikai engedélynek megfelelően a kitöltők mind 18 év felettiek voltak. A válaszadók összetétele nem tekinthető reprezentatívnak az ország lakossága szempontjából. Ennek egyrészt indoka a kizárólag online kitöltési lehetőség, másrészt a közösségi médián keresztül történt terjesztés. A kutatás célja a szabadidő eltöltésének vizsgálata volt, így a kérdőív megosztásra került több olyan felületen és csoportban, ahol a tagok közös jellemzője a sportos életmód. Ezen belül is kiemelkedik a futást és a triatlont kedvelők magas aránya. A kapott eredmények ezt vissza is tükrözik: a sportra fordított idő nagymértékben meghaladja az országos átlagot. Az alapadatok tekintetében felülreprezentáltak a nők és a felsőfokú végzettségűek, amely szintén hatással van az eredményekre. A hölgyek aránya 67%, míg a felsőfokú végzettségűeké 69% a bemutatott elemzésben.

Életmód és munkavégzés

Az életmódot számos tényező befolyásolja, amelynek az egyik rendszerzése a következő elemeket tartalmazza: mikrokörnyezet felépítése és fenntartása, munkaszervezés, pihenés, szociális kapcsolatok és családi élet, higiénia, táplálkozás, mozgási aktivitás, szellemi és fizikai rekreáció, testápolás (Bárdos és Kraiciné Szokoly 2018). A bevezetett kijárási korlátozásoknak, és az eltérő munkavégzési formáknak köszönhetően ezek jelentősen átalakultak. Megváltozott a napi rutin, a kapcsolattartás és az ügyintézések többsége az online térben történik. Megnövekedett a fizikai inaktivitás veszélye, hiszen a mindennapok természetes, szinte észrevehetetlen mozgásformái csökkentek (tömegközlekedés használata, napi vásárlás, társas programok). A munkavállalók egészségügyi problémái, testi-szellemi jólléte átlagos körülmények között is közvetlen hatással van a termelékenységre, a hatékonyságra és így a vállalatok teljesítményére is (Szabó és Juhász 2019). Az Európai Unióban egy kutatás szerint a legjelentősebb munkahelyi egészségkockázati tényezők közé tartozik a stressz és a fizikai inaktivitás (Watson 2016). Az egészségvédelem esetében már eddig is fontos pont volt, hogy a megelőzésnek az életmódra kell fókuszálni (Ábrahám és Bárdos 2014). Ebben a szituációban az egyénnek kiemelt felelőssége, hogy nagyon tudatosan tervezze meg a mindennapjait és elegendő időt fordítson a fizikai aktivitás különböző formáira, mellette a szellemi rekreációra is, ami a stressz és az érzelmi feszültség oldásának fontos módja (Fritz, Szatmári és Plachy 2013). Ez az odafigyelés hosszútávon hatással lesz az egyénre, a szűkebb és tágabb környezetére és a társadalomra is, akár pszichésen, akár gazdasági szempontból.

A munkakörülmények vizsgálata esetén az volt a fő kérdés, hogy hogyan változott meg a munkavégzési forma a karantén időszaka alatt. Előfeltételezésként megfogalmazásra került: a lakosság többsége ebben az időszakban home office-ban dolgozik, vagy otthon tanul. Az adatokat az *1. ábra* tartalmazza, amely igazolja ezt az állítást.

1. ábra. A munkavégzési forma változása a korlátozások alatt

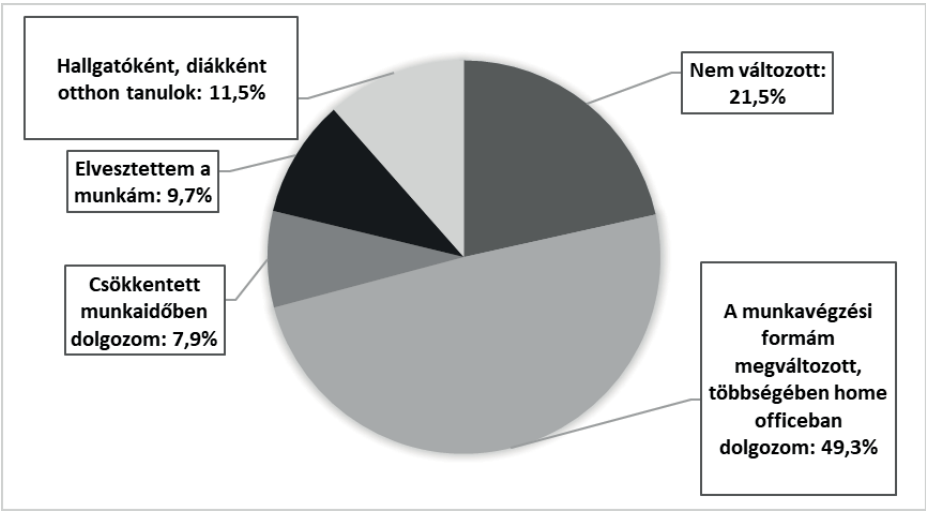

Forrás: saját szerkesztés

Ezek az eredmények már önmagukban is további gondolkodásra késztethetik a foglalkoztatókat. Ha kényszerhelyzetben az emberek tömegei képesek az otthoni munkavégzésre, akkor miért ragaszkodik nagyon sok munkáltató a munkahelyen történő munkavégzéshez? A Beck & Partner fejvadász cég honlapja szerint az otthoni munkavégzés előnyei közé tartozik az, hogy könnyebb megteremteni a munka és a magánélet egyensúlyát, valamint nem vész el az utazással töltött idő. Egyértelmű gátként pedig a bizalom hiányát fogalmazták meg. Egy hazai cégeket felölelő kutatás arra jutott, hogy a home office lehetőségét inkább a magasabb létszámot foglalkoztató (250 fő felett) és kedvező gazdasági helyzetben lévő cégek alkalmazzák (Tóth, Hajdú és Makó 2018). Pedig az ilyen típusú foglalkoztatás hatalmas előnye a területi mobilitás (Kis 2020). Miért is lehet ennek jelentősége? Az utolsó teljes körű időmérleg-felmérést a KSH a 2010-es év vonatkozásában készítette el. Ez alapján átlagosan egy nap 80 percet töltünk utazással (KSH 2012). 1990 és 2010 között ráadásul 25%-ról 30%-ra növekedett azoknak az aránya, akik eltérő településen vállaltak munkát (Lakatos 2013).

Egy home office-ra vonatkozó kérdőíves felmérés eredményei azt mutatják, hogy a csapatmunkát és az információáramlást rontja az ilyen típusú munkavégzés, míg kényelem és rugalmasság tekintetében előnyös (Kis 2020). Az a feltételezés – bár további kutatást igényel –, hogy azok a cégek, akik eddig is éltek a különböző rugalmas munkavégzési lehetőségekkel könnyebben alkalmazkodtak a helyzethez. A válaszadók a nyitott kérdések esetében többször megfogalmazták, hogy az utazási idő kiesése miatt több idő jut a pihenésre vagy akár a sportolásra, és a munkavégzésük is hatékonyabb. Nehézségekről a kis gyermekekkel rendelkezők számoltak be, mert nekik egyszerre kellene dolgozniuk és az online oktatásban segítséget nyújtani.

Sportolási szokások

A sportolási szokások tekintetében lényegesen kedvezőbb kép bontakozik ki a kérdőív alapján, mint az általános magyarországi helyzet, ez a bevezető részben említett adatfelvételi sajátosságnak köszönhető. Azaz a sportolók közötti fokozott megosztásnak, és a felsőfokú végzettségűek felülreprezentáltságának. A szabadidősporttal foglalkozó kutatások azt mutatják, hogy a képzettség növekedésével növekszik a sportolási hajlandóság és a sportolásra fordított idő is (Gősi 2019). Az Eurobarometer 2017-es adatai szerint a magyar lakosság 53%-a egyáltalán nem sportol, míg a kérdőívet kitöltők között ez az arány mindössze 8%. A várakozás itt az volt, hogy ugyan kis mértékben, de növekszik a sportolásra fordított idő. A statisztikai elemzés alapján a medián az „ugyanannyit sportolok" lett, így ez az előfeltevés nem bizonyult igaznak. Az eredmény még így is pozitívnak tekinthető, hiszen azt mutatja, hogy az emberek a korlátozások alatt is igyekeznek megőrizni a fizikai állapotukat, amely mind hosszú távon, mind rövid távon számos előnnyel járhat. A sportágak tekintetében növekedett azok aránya, akik a futást vagy a kerékpárt választják. Az előbbi 53,5%-ról 57,7%-ra, míg az utóbbi 22,6%-ról 26,8%-ra. Kiegészítő sportként pedig megjelentek az otthoni erősítő edzések (53%), valamint a közös online edzéseken való részvétel (27%). Khi-négyzet próba alapján nincs különbség sem a férfiak és a nők között, sem a munkaerő-piaci státusz változása alapján a korlátozások alatti és az azt megelőző időszak között.

Nyitott kérdésként azt vizsgáltuk, hogy melyek azok a körülmények, amelyek a karantén alatti sportolást akadályozzák vagy segítik. Ebben a kérdéskörben több tényezőt is kiemeltek a válaszadók. Az egyik, hogy a többség egyértelműen hiányként élte meg a társakat, a társaságot, a csoportos edzéseket. Az a kép rajzolódott ki, hogy még futni is nagyon sokan társakkal közösen jártak a karantént megelőző időszakban, így nehéz volt átállni a teljesen önálló sportolásra. A csoportos edzések egy része ugyan átkerült az online térbe, de annak a hangulata eltér a megszokottól. A másik többször megfogalmazott kérdéskör az időbeosztás. Az pozitívum, hogy az utazásra fordított idő felszabadult. Negatívként került említésre az, hogy sokkal nehezebb az időbeosztást tartani, ha nincsenek külső korlátok

Néhány gondolat a válaszadóktól a szabadidős sport vonatkozásában:

> Nem kell korán kelnem, jobban be tudom osztani az időmet. A reggeli munkába járás idejét több alvásra, pihenésre fordítom. Legalább 1,5 órával többet pihenek. A home office-ban töltött időmet szabadabban osztom be. A futásokat este végzem, amikor már kevesebben vannak kint. A reggeli több alvással pihentebb vagyok, hatékonyabban tudom végezni a munkámat.

> Alapvetően nem változtak eddig. A futóversenyek elmaradtak, amikre eddig neveztem. Futásaimat úgy alakítom, hogy erdőben, és nem forgalmas helyen futok, egyedül. Az otthoni torna továbbra is megy. Talán most még nagyobb szükségem van a mozgásra, a kialakult stresszes helyzet miatt.

> Igyekszem online edzéseken részt venni. Segít: bő, könnyen elérhető kínálat Akadályoz: nehéz a motivációt fenntartani, hiányoznak a társak.

> Eleinte nehéz volt megszokni, hogy itthon kell végezni mindent, de amint rendszereztem, könnyebb lett, rendeltem súlyzókat is, de még mindig keveslem a mozgást a bezárt lakásban.

> Otthon nem mindig van hozzá motiváció.

Szellemi rekreáció

Az előzőkben már szó esett arról, hogy a szellemi rekreáció a stressz levezetésének egy fontos módszere lehet. A korlátozások alatt azonban nagyon sok hagyományos kulturális lehetőség megszűnt: színház, mozi, múzeum, könyvtár, fesztivál, koncert. Ez több kezdeményezést is magával hozott, kulturális szervezetek is próbálnak online lehetőségeket kínálni. A korlátozásokkal szinte egyidőben megjelentek különböző alternatívák is. Az emberek egymást próbálják segíteni a közösségi média felületein. 2020. március 12-én megalakult egy Facebook-csoport „*Élő közvetítések koronavírus idején*" néven. A csoporttagok száma 2020. április 20-án meghaladta a 100 ezret. Ebben a csoportban otthoni koncertekről, beszélgetésekről, meseolvasásról, színházi közvetítésekről tájékoztatják egymást a tagok. A budapesti művészmozik április 21-én indították a Budapest Távmozi kezdeményezést. A programnak köszönhetően kerülnek bemutatásra új mozipremierek vagy kerülnek megrendezésre fesztiválok (We Love Budapest 2020).

A kérdőívben a korlátozások előtti szabadidős programok is felmérésre kerültek. A válaszok alapján 85% volt azoknak az aránya, akik rendszeresen (legalább egy héten egyszer) találkoztak a barátaikkal, ismerőseikkel. A kulturális programok népszerűségét a *2. ábra* mutatja.

2. ábra. Részvétel különböző kulturális eseményeken a korlátozások bevezetése előtt

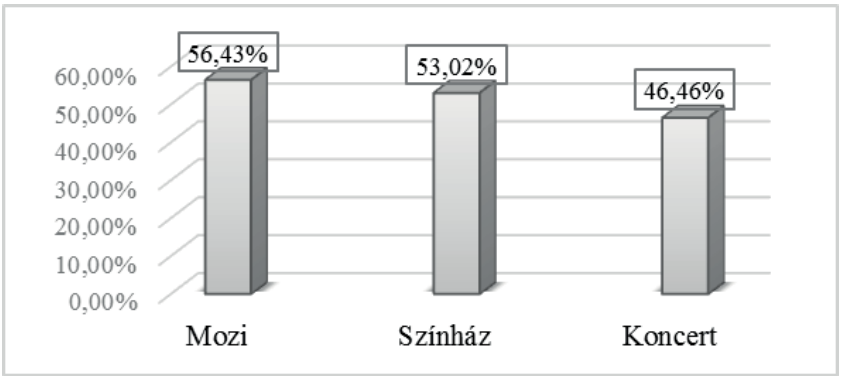

Forrás: saját szerkesztés

A szöveges válaszok esetében elsősorban nem is önmaguknak a programoknak a hiánya jelenik meg, hanem sokkal inkább az került megfogalmazásra, hogy közösen, barátokkal, családdal vettek részt ezeken az eseményeken és ennek elmaradása okoz hiányérzetet. Illetve maga az az élmény, hogy más hasonló érdeklődési körű emberekkel szűnt meg szinte teljesen az interakció.

A kérdőívben néhány otthon végezhető tevékenység vizsgálata is megtörtént, amelyek esetében azt feltételeztem, hogy az ezekre fordított idő növekedett. Ezek között szerepelt az olvasás, a televízió és filmnézés, az internetes játék, zenehallgatás, önművelés, valamint a kreatív tevékenység, a hobbik vizsgálata. A legnagyobb változás a televízió és filmnézés esetében következett be. Ahogy a 3. ábrán is látható, jelentősen növekedett azok aránya, akik 2–3 órát, vagy akár 3 óránál többet is fordítanak erre az időtöltésre.

3. ábra. Televízió és filmnézés a korlátozások ideje előtt és alatt

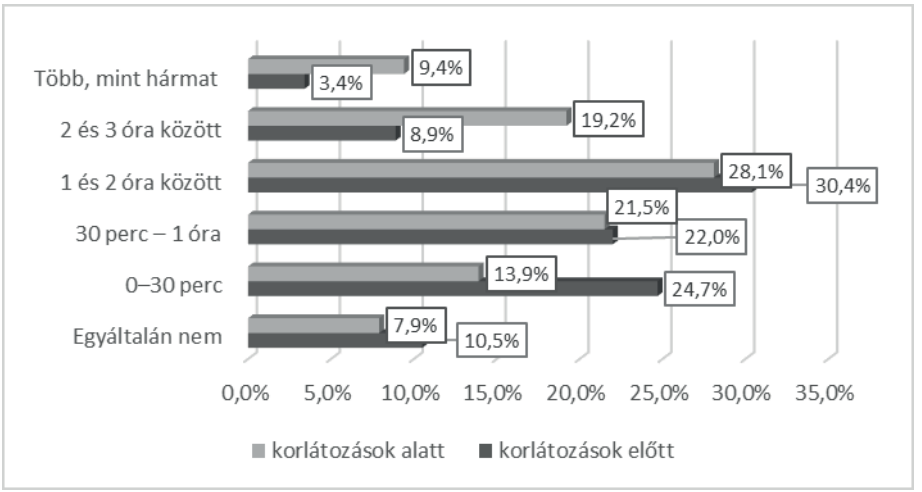

Forrás: saját szerkesztés

Az önművelésre és nyelvtanulásra fordított idő is kismértében változott. Itt is javulás figyelhető meg. Csökkent az aránya azoknak, akik egyáltalán nem végeznek ilyen tevékenységet. A többi válaszlehetőség esetében pedig az figyelhető meg, hogy eltolódás történt a hosszabb időtartamok felé.

4. ábra. Önművelés, nyelvtanulás a korlátozások előtt és alatt

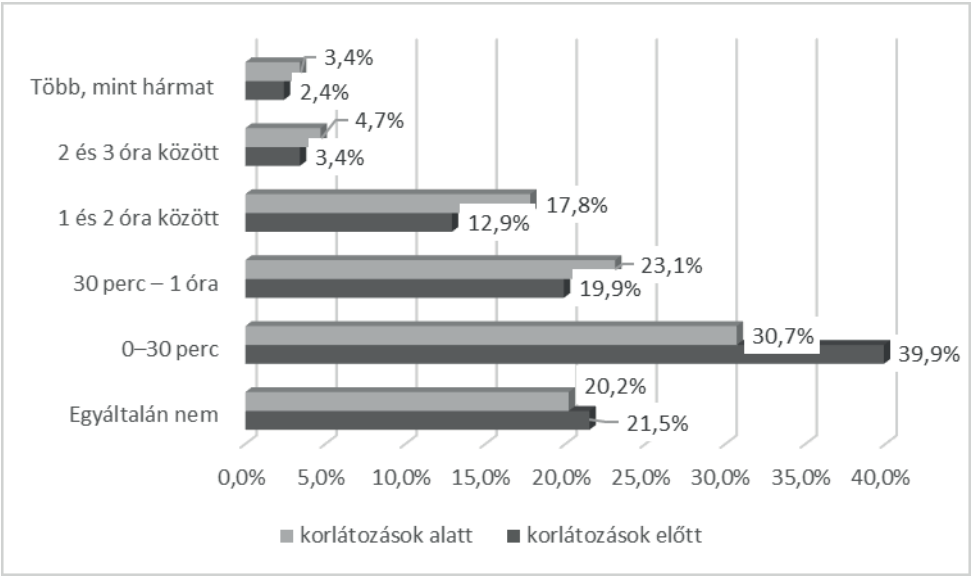

Forrás: saját szerkesztés

A szellemi rekreációs tevékenységekkel kapcsolatban is volt mód saját vélemény kifejtésre. A kialakult helyzetben az szinte kivétel nélkül mindenkire igaz volt, hogy több időt töltött otthon, hiszen nemcsak a szórakozóhelyek, kulturális intézmények, de az üzletek is bezártak. A négy fal között kellett olyan tevékenységeket találni, amelyek kikapcsolódásként is szolgálhatnak. A válaszadók nagyrésze az így megnövekedett időt próbálta tartalmasan eltölteni. A következők felsorolás ezekből emel ki néhányat.

> Annyiban változott meg, hogy többet olvasok, többet foglalkozom a hobbimmal, elkezdtem kreatív tevékenységeket végezni. Beiratkoztam ingyenes online netes tanfolyamokra.

> Több időm van olvasni, jó filmeket nézni, főzni és takarítani. Ezek azok a dolgok, amire a vírus előtt sosem volt rendesen időm, mert nagyon pörgős életet éltem. Most is pörgök, de most az otthoni tevékenységekben. Ja és végre tudok eleget aludni! Az utazás, a társasági élet nagyon hiányzik, viszont most több időm van tanulni is, ez viszont nagyon jó! Én amúgy jól elvagyok itthon is, tudom hasznosan tölteni az időt.

> Nagy sportrajongó vagyok, és szabadidőmben különböző sportágak eseményeit követem. Ennek megszűnése nagyban befolyásolja a szabadidőmet. Több időt fordítok nyelvtanulásra, illetve zenélésre. Leginkább a szabadságérzet hiányzik. Mivel a kijárás korlátozva van, ezáltal a bezártság érzése fog el. Azonban a sportolástól eltekintve átlagban több időt töltök az elektronikus eszközök előtt, mivel ezen elérhető minden hobbim: nyelvtanulás, zeneoktatás, iskola, barátok, film, hírek.

> Több időm lett olvasni és filmeket nézni. Most festeni is többet tudok. Igazából a munkahelyre bejutásra fordított időt most ezekkel töltöm el. Hétvégén főzök, kertészkedek. Ezekre eddig egyáltalán nem volt időm sokszor.

Összefoglalás

A kérdőív alapján úgy tűnik, hogy ebben az időszakban (a korlátozások első hónapjában) a kitöltők többsége igyekezett odafigyelni az időbeosztásra. Ezt mutatja, hogy nem csökkent a sportolásra fordított idő. Kis mértékben növekedett a különböző szellemi rekreációs tevékenységek népszerűsége, mint az olvasás vagy kreatív hobbik. Szintén pozitívnak tekinthető, hogy többen fordultak az önképzés és nyelvtanulás felé. Fontos kiemelni, hogy ezek a megfigyelések nem reprezentatív mintavétel mellett történtek. A pozitív eredményeket nagymértékben befolyásolhatja a kitöltők országos átlagnál magasabb végzettsége, illetve az is, hogy 50% körüli azok aránya, akiknek megmaradt a munkája, csak home office-ban dolgoznak. A következő időszak fogja eldönteni még ennél a rétegnél is, hogy ez a viszonylagos kedvező helyzet fenntartható-e. A későbbi nehézségeket vetíti előre a kitöltők többsége által említett emberi kapcsolatok hiánya, melyet az idő előrehaladtával, vagy egy esetleges második hullámnál kezelni kell.

Hivatkozott irodalom

Ábrahám Júlia és Bárdos György (2014): Szabadidő és rekreáció. *Kultúra és Közösség* 5(1): 25–30.

Beck & Partners (é.n): *Home office. Működik? Ha igen, miért nem?* https://bap.hu/home-office (letöltve. 2020.04.15)

Bárdos György és Kraiciné Szokoly Mária (2018): Egészség, életmód, egészségfejlesztés a felsőoktatás szemszögéből. *Neveléstudomány* (2): 5–21.

EMMI (2020): *Emberi szervezet védekezőképességének erősítése a Covid-19 vírus fertőzéssel kapcsolatban*. https://www.nnk.gov.hu/index.php/koronavirus-tajekoztato/550-emberi-szervezet-vedekezokepessegenek-erositese-a-covid-19-virus-fertozessel-kapcsolatban (letöltve. 2020. 04. 15).

Fritz Péter, Szatmári Zoltán és Plachy Judit (2013): A szellemi rekreáció fogalma és rendszertana. *Recreation* 3 (3): 10–12. DOI: https://doi.org/10.21486/recreation.2013.3.3.1

Gősi Zsuzsanna (2019): A szabadidősport néhány gazdasági hatása. In. *Sokszínű Rekreáció, Tanulmányok a rekreáció témaköréből.* Gősi Zsuzsanna, Boros Szilvia és Patakiné Bősze Júlia (szerk.) Budapest ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar, 69–85. https://esi.ppk.elte.hu/media/42/df/72da1729016e69cf9df9c6240a6855e8781b8acf5e217e3171292b86b304/ESI_SokszinuRekreacio201905.pdf (letöltve. 2020.04.15)

Kis Éva Irén (2020): Vélemények a home office-ról – előnyök és, hátrányok. *Opus et Educatio* VII(1): 71–79. http://www.opuseteducatio.hu/index.php/opusHU/article/view/366/632 (letöltve. 2020.04.15)

KSH (2012): *Időmérleg 2009/2010. Összefoglaló adattár*. Budapest: KSH. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/idomerleg/idomerleg0910.pdf (letöltve. 2020.04.15)

Lakatos Miklós (2013): *A foglalkoztatottak időfelhasználása az ingázás és a munkába járás idejének tükrében.* KSH, Műhelytanulmányok 3. Budapest: KSH. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/muhelytanulmanyok3.pdf (letöltve. 2020.04.15)

Szabó Ágnes és Juhász Péter (2019): A munkahelyi egészségprogramok mint kockázatkezelési tényezők. *Gazdaság és Pénzügy* (6)2: 154–177 DOI: https://doi.org/10.33926/gp.2019.2.2

Tóth István János, Hajdu Miklós és Makó Ágnes (2018): Rugalmas foglalkoztatási formák és egyéb családbarát intézkedések a magyar vállalatok körében. In *Munkaerőpiaci Tükör 2017.* Fazekas Károly és Szabó-Morvai Ágnes (szerk). Munkaerőpiaci tükör 2017. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 185–189.

Willis Towers Watson (2016*): Employee Health and Business Success*. https://www.willistowerswatson. com/en/insights/2016/03/stayingatwork-report-employee-health-and-business-success (letöltve: 2020. április.15)

We Love Budapest (2020): *Az internetre költöznek a művészmozik – indul a Budapesti Távmozi*. https://welovebudapest.com/cikk/2020/4/17/az-internetre-koltoznek-a-muveszmozik-indul-a-budapesti-tavmozi-1?fbclid=IwAR2EfGp-rZakBI2zIP_mKNCGQFuNwpKxMUJFTYCIi7Ofa1fcnG9pK-SK7Bs (letöltve: 2020. április.15)

Gősi Zsuzsanna

közgazdász, Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar Egészségfejlesztési és Sporttudományi Intézet

Járvány és hivatás

Horváth Dóra, Komár Zita, Csordás Tamás,
Cosovan Attila, Faludi Julianna,
Markos-Kujbus Éva, Simay Attila és Ásványi Katalin

Együtt, egymástól távol – távolsági munkakapcsolat, avagy egy tanszék naplóbejegyzései

Bevezetés: okunk az írásra

Távolsági oktatás. Cikkünket legjobban Vándor Kálmán Távollét című dalszövegének (előadó: Szécsi Pál) szabad átirata vezeti fel: „Emlékszel? Utolsó beszélgetésünket egy aggódó szakdolgozó siránkozása szakította félbe. Megijedtem, mint mindig, ha valahol egy siránkozó hallgató megjelenik."[1]

Cikkünk egy interdiszciplináris tanszék kutatóinak személyes reflexióiból létrejövő közösségi reflexió, együtt, de egymástól függetlenül, mégis egymásra reflektáló bejegyzések sorozata. Az egyes szubjektív bejegyzések együtt bizonyítják, hogy a személyes élő kommunikáció csak korlátozottan váltható ki digitális eszközökkel. Rendhagyó beszélgetésünk apropója a 2020. március 13-án 12 óra 18 perckor érkezett e-mail, mely szerint „[m]ától határozatlan ideig minden személyes jelenléti oktatás szünetel a Budapesti Corvinus Egyetemen (41/2020. (III. 11.) kormányrendelet) [...]. Jelen állás szerint arra kell felkészülnünk, hogy a tavaszi félévet távoktatási formában kell végigvinnünk". Azaz: minden személyes oktatás

1 https://bit.ly/3gJ6ksp (Letöltve: 2020. 06. 03.)

megszűnt, legközelebb várhatóan ősszel találkozunk. Addig a tőlünk telhető módon rendszeresen online cseréljük ki a gondolatainkat. Mi változott? Mi nem? Mi fog megváltozni? Mi nem fog változni, aminek meg kellene változnia. A BCE Marketing-, Média- és Design-kommunikáció (MMDC) tanszék főállású munkatársai társadalomtudományi kutatók, akik a kortárs kommunikáció és design gazdasági, társadalmi hatásait vizsgálják. A jelen helyzet számunkra lehetőség, hogy rövid távon vissza- és előretekintsünk és reflektáljunk, hogy mit jelent számunkra a kizárólagos szakmai távkapcsolat egy olyan szektorban, ahol ennek megvalósítása lehetséges.

Módszertan: autoetnográfia, csoportos kutatói introspekció

Cikkünk műfaja kutatói introspekció, vagyis szubjektív személyes önmegfigyelés. A kutatói önmegfigyelés Gould (1995) szerint egy interpretatív módszertan, ahol a cél, hogy megértsünk egy jelenséget egy belső nézőpontból (az egyén egyszerre kutató és megfigyelt). Az önmegfigyelés egy direkt megfigyelés, állapotában az alany szöveges adatot szolgáltat saját élményeiről. Ez egy olyan folyamat, amelynek során tapasztalásaink, gondolkodásunk, mentális képeink, és érzéseink folyamatos nyomon követése lehetséges. A kutatói önmegfigyelés minden más technikával ellentétben egy nagyon alapos önmegfigyelés, soha nem tudhatunk meg annyit valakinek a belső lelkiállapotáról, mint a sajátunkról. Ennél pontosabb adatokat nem nyerhetünk: ezzel a módszerrel közvetlen hozzáférésünk van nagy mennyiségű kognitív és érzékszervi adathoz, amiből egyértelmű mintázatokat azonosíthatunk (Gould 1995). Mintánk egyszerre autoetnográfia (Holman Jones 2007) és csoportos introspekció (s vele egy rész pszichoterápia?), amelyben előzetes kutatási kérdés nélkül próbáljuk meg kirajzolni, mi az adaptáció, mit is jelent (mit enged, és mit vesz el) a home office jelensége a felsőoktatásban. Munkánk értelmezhető úgy, mint egy kezdeti „kihívásokkal teli körülmények közötti csoportos problémamegoldás[ra tett kísérlet]" (McGowan 1988: 15), ahol a központi probléma pont saját létjogosultságunk (passzív) átértékelődése és (aktív) átértékelése. A kutatási mintát tanszékünk vállalkozó kollégái adják, akik saját elbeszéléseink mentén arra vállalkozunk, hogy a gyorsan változó helyzetben közös pontokat azonosítsunk, értelmezzünk, magyarázzunk. Jelen helyzetben és körülmények mellett (ezek vagyunk mi – digitális avatárok és szövegfoszlányok: pl. van, hogy valaki kétszer szerepel és van, hogy valaki eltűnik a szobából [*1. ábra*]) úgy gondoljuk, hogy a leírt narratívák önmagukért beszélnek.

1. ábra. Virtuális tanszéki értekezlet

Bár nem tarthatunk órákat az egyetem épületében, nem kell egyetlen percet sem töltenünk utazással, még sincs több időnk. Sőt, úgy érezzük, hogy többet kell dolgoznunk. Egy monitoron keresztül láthatjuk egymást. Egy vagy több monitoron megjelenő kép és hang, mozgókép a munka-kapcsolattartás és a kommunikáció egyetlen felülete. Amikor majd újra találkozunk, akkor vajon mi lesz? Mintha semmi nem történt volna? Fel sem tűnik, hogy valójában szemtől szemben már egy fél éve nem láttuk egymást? Vagy megérezzük, észrevesszük ezt a (feltételezhetően legalább) fél évet. Az egyetemi oktatásban, a felsőoktatásban hosszú ideje vita tárgya, hogy mennyire jó a távoktatás, mennyire jó az osztálytermen kívüli és valós találkozások keveréke, azaz *blended learning* (Forgó, Huaser és Kis-Tóth 2004: 124). Szükség van-e arra (és ha igen, mikor), hogy tanár és diák élőben találkozzon egymással. Most adott a helyzet arra, hogy élesben teszteljük, fejlesszük a távoktatás módszereit és a tapasztalatok alapján lássuk, hogy melyek a mással nem helyettesíthető találkozások.

Változó rutinok

A jelenlegi helyzetet intenzíven és nehezen éljük meg. Az oktatás szépsége és nehézségeinek forrásai megváltoznak. Új rutinokat kell kialakítanunk. Ami korábban rutin volt, mára az a kivételes helyzet.

> Röviden: Felkelés. Reggeli rutin. Szoba – számítógép – munka. Ebéd – számítógép. Néha bolt, néha séta, néha egy-egy telefon. Számítógép – munka. Számítógép – film, agyzsibbasztásnak. Hajnalodik. Lefekvés. Hosszabban: *Nincs kontroll, semmi és senki nem szab határt annak, menynyit dolgozz*. Munka pedig van, mindenkinek van hozzád kedves szav… kérése – vezető, hallgató, adminisztráció, munkatárs –, lehetőleg tegnapra. Semmilyen ügy nem tűr halasztást, hiszen most maximális rugalmasságot kell mutatnunk, mindenkinek fontos valami, az élet nem állhat meg. A hasznos élettér napi 14 órában 2 m^2, ebből 1 m^2 a dolgozóasztal felülete. 3 monitor, 2 számítógép, egy okostelefon. A 4 kerék már rég nincs ki. Hallgatóknak anyagot feltölt, kérdést, érdeklődést, reakciót vár – nincs. Majd vizsgán. Nekik fog fájni... Ha szinkron óráról van szó, a néma avatarok (kikapcsolt webkamerák és mikrofonok) monotonitását a monitoron csak a kinagyított diasor töri meg. Szerencsére ilyen nincs sok, a szinkron órákat minimalizáljuk, felsőbb utasításra (a rendszer sem bírná). Közben azért csak beigazolódik, *mekkora hülyeség a „digitális bennszülött" fogalma* (vö. digital naives [Hargittai 2010]): sok kezelendő email (késő este, hétvégén, természetesen) arról, mi nem működött, miért nem sikerült határidőre az anyagot feltölteni. Csak rugalmasan. A nyilvánossá tett előadásokat variálni kell – az oktató mégsem akarja közzétenni az évek alatt verítékes munkával összegyűjtött minden példáját, ami egyébként is csak az ő narrálásában nyerne értelmet. De példát rakni mégis kell, a példát mégiscsak magyarázni kell, az anyagon csak csiszolni kell kicsit. Közben megint hajnal lett.
>
> Az új reggeli rutin, ahogy hajnalban az ember felkel és leül a számítógéphez. Kötetlen munkaidőben hosszú órákon át, többet dolgozva, mintha nem lenne távoktatás. *Az is vonzott annak idején a tanári pályában, hogy nem egy irodában kell dolgoznom egy számítógép előtt egész nap*. Annak idején csináltam ezt is, de nyári munkaként tudtam, mikor lesz vége. Most órákon át ülök az otthoni dolgozószobában, egy irodai székben, egy irodai asztal előtt, és egy monitorral szemezek. Hétvégén is, mert a távoktatás ilyen értelemben is kötetlen munkarend. Ellenben nem tudom mikor lesz vége.

A személyes találkozások el vannak halasztva valamikorra. Szerencse, hogy feleségemmel és két fiammal vagyok itthon, és így legalább nem vagyok egyedül a fizikai térben. Szerencsés vagyok, és *sok örömmel is telnek így az itthoni napok*. Családdal a *home office sem teljesen office, legfeljebb home*. Egy másfél éves gyereknek az ember hogyan magyarázza el, hogy apu itthon van, de dolgozik és nem lehet vele szabadon játszani? Nem mintha egy ötévesnek ez annyira könnyű lenne. Így aztán marad a multitasking a családi és a munka szerepei között, amik most térben és időben összecsúsznak. E sorok írásakor az asztalom egyik felén iskolai mappák, a másikon nagyobbik fiam itt hagyott játékvonata. A *munka és a magánélet terei együtt*, egy helyen.

Mi változik a járvány után? Ha feltételezzük, hogy az emberek számára fontos a *rutin*, a szokások, akkor semmi. Az emberek a jóra szeretnek emlékezni, kényelmesek és kerülik a bizonytalanságot. *Miért tartana meg bárki olyan új szokásokat, amik egy bizonytalan*, stresszes, aggodalmas és gyakran kényelmetlen, lemondásokkal teli *időszakra emlékeztetnek*? A járvány korszakos emlék lesz, de feltételezem, amint teheti, zömmel mindenki visszatér a „normális" életébe, maximalizálja újra az egyéni jóllétet, amennyire teheti.

Korábban sohasem jutott volna eszembe számokban mérni a napi interakciókat, találkozásokat, az új helyzet azonban nemcsak új kihívások, de új ötletek felé is terel, így hát elhatároztam, hogy kényszerű otthoni remeteségemben „megmérem egy hónapom súlyát" a távoktatás ideje alatt, s összevetem azt egy átlagos oktatási héttel az egyetemen.

Az elmúlt 4 hét (2020. 03. 23. – 04. 17.) adatait vetettem össze a 2019-es tavaszommal. Az így készült táblázatot (1. melléklet) elemezve elsőre úgy tűnhet, hogy *nem az interakciók minősége vagy milyensége változott, hanem azok mennyisége*. Előzetesen számítottam is erre, ezért is szerettem volna „tesztelni" valóban jól érzem-e, hogy többet kommunikálok a hallgatóimmal, mint korábban, és hogy ennek milyen nem várt (pozitív) következményei lehetnek a jövőre nézve. A tapasztalataim alapján a kommunikáció iránti igény még tanulási, oktatási (tehát munkával kapcsolatos) helyzetekben is megnövekedett a távoktatás alatt. Mindez persze nem meglepő, de az már igen, hogy a feladatvégzés – és nem egy esetben a kommunikáció – jellege éppen a gyakoriság, a mennyiségi növekedés következtében változott meg *minőségileg*.

A megnövekedett kommunikációs aktivitás a tisztázó és pontosító kérdéseknek, hallgatói és oktatói visszajelzéseknek és különféle konzultációknak köszönhető. Lehet, a hagyományos oktatás során is szükség lenne a tisztázó, egyeztető beszélgetések, szakmai eszmecserék számának növelésére, ami azonban a tantermi oktatás keretei között sokszor „elfelejtődik". Az adatok természetesen nem reprezentatívak, mégis van levonható következtetés: *a kommunikáció fenntartása nem csupán a személyes találkozások számán és intenzitásán múlik és nem is csupán azok milyenségén, hanem az állandó és folyamatos visszacsatoláson, visszakérdezésen, egyeztetésen és főként annak rendszerességén*.

Mindez elgondolkodtató, hogy *a megnövekedett kommunikációs aktivitás több, pontosabb, kreatívabb, motiváltabb, tehát összességében jobb minőségű feladatvégzésre sarkallta a résztvevőket*. A jelen helyzet tehát már az első hónapban bizonyította, hogy szükség van az introspekcióra és megfigyelésre, valamint a folyamatos önképzésre és (digitális, kommunikációs, önismereti) készségeink fejlesztésére, ha jobb oktatók/hallgatók/munkavállalók szeretnék lenni mire/ha visszatérünk a hagyományos oktatási keretek közé.

Emóciók vezérelnek

Bárhogyan is nézünk rá a napjainkra, a reakcióink és reflexióink mind érzelmi alapúak, akár egészen holisztikusak, akár a közvetlen környezetünkre vonatkoznak. Ha messziről és holisztikusan nézzük azt, hogy mi történik, csak érzelmeken alapuló, markáns, szubjektív és elfogult reakciókat adhatunk:

> Prefatio: A bagatellizálás veszélyes, a pánikkeltés szintúgy. Az irodalomra hasonlító bejegyzés; életveszélyes.[2]
>
> Dadaizmus 2.0
>
> Bizonytalanság + Düh + Félelem + Célvakságban tobzódó média(társadalom) = Tömegpszichózis avagy az ÉLET SZÉP!
>
> A tulipántermesztés nemsokára hatalmas üzletággá nőtt... ezt később „tulpomániának" nevezték el. Egyetlen ritka alakú hagymájáért – mai pénzben számítva – akár hatszázezer forintot is megadtak. A »tulipánőrület« időszaka 1633–1637; ennek végén a spekulációs piac összeomlott. 1918–19-ben a mezei La Grippe felütötte a fejét. Nem várt gyorsasággal elterjedt az egész világon és az addig ritka virágnak számító növény számát 25–77 millió tőre becsülték. Gyakorisága ellenére akkoriban nagy volt rá a kereslet. Mára világszinten az évente elültethető Mezei La Grippe hagymák száma nagyjából 600 ezerre zsugorodott, ami persze még így is kielégíti a fogyasztói keresletet. Magyarországon – figyelembe véve a demokratikus disztribúciót és globalizációt – az elültethető hagymák száma éves szinten nagyjából elérheti a 800–3000-et. Ez nem sok, de nem is kevés, pláne, hogy napjainkra ez a virág, mezei mivoltából, azaz igénytelenségéből fakadóan szinte bárhol elültethető.
>
> Post Scriptum: a La Grippe /a H1N1/ azaz a szezonális influenzáról: „A betegség egyeseknél gyorsan vérzéses tüdőgyulladássá fejlődött, és gyakran alig néhány óra alatt halálhoz vezetett: a vírusos pneumónia különösen a 20–40 éveseket sújtotta. Ezt egyes kutatócsoportok azzal magyarázzák, hogy az áldozatok immunrendszere túlreagálta a fertőzést, és elpusztította a tüdőszöveteket."
>
> NEM TÖMEGPSZICHÓZISRA VAN SZÜKSÉGÜNK, HANEM TÖMEGES EGYÜTTMŰKÖDÉSRE…

Húsvét után kiskedden…

> STAY THE F**K AT HOME HASHTAG[3]
>
> COVID–19 *professzionális vizuális identitás*

---

2 Társszerzőnk nyilvános Facebook-posztjának szerkesztett változata (https://bit.ly/2zNrTaI, Letöltve: 2020. 04. 03.)

3 Társszerzőnk nyilvános Facebook-posztjának szerkesztett változata (https://bit.ly/2ApTgaL, Letöltve: 2020. 04. 11.)

brutálisan jól megcsinált médiainzertek (8K-s vigyázzállásban tüsszentés maszkkal és anélkül, mellőzve természetesen a könyökhajlatba tüsszentés technikáját, majd a tudományosan elemzett futók közötti távolság bekalibrálása, stb.)

közben hullunk, mint a legyek, de még így sem árt tudnunk, hogy a szezonális influenzában oltások és „nyájimmunitás" mellett is 6x ennyi ember hal meg évente.

(MINDEKÖZBEN KENYÁBAN: Confirmed: 189; Deaths: 7; Recovered: 22; Active: 160)

Nairobiban (Kiberában), talán a világ egyik legborzasztóbb 1 milliós lélekszámú nyomornegyedében, ahol egymás hegyén hátán élnek szinte iható víz nélkül, nyugati ésszel fel nem fogható fertőben, […] ott miért nem robban be a járvány, miközben nagyjából Európával egyidőben jelent meg ott is a vírus? Ne kezdjük azzal, hogy nincsenek bevándorlók, turisták és vendégmunkások sem, mert ha már ott van a vírus, akkor éppen elég a saját népesség a járvány kiteljesedéséhez, pláne kiberai körülmények között. Ne kezdjük azzal sem, hogy ott meleg van és a vírus nem szereti, ne kezdjük megmagyarázni (mert már éppen azon vagyunk, hogy a „jól bevált" fogyasztói módszerrel meg is fejtettük miszerint; ott kevés az idős ember, azaz nincs célcsoportja a vírusnak); hanem inkább gondolkodjunk el rajta és próbáljuk megérteni.

Adja Isten, hogy legalább ott így maradjon.

Látjuk, hogy a KLIKK- ÉS SHARE-MÁNIÁBAN szenvedő média nagy része – amihez természetesen a mi alkotó tevékenységünk is kell – durván prés alá helyezte az orvosokat, tudósokat, politikusokat, mindenkit. A túlmediatizált piacgazdaságunk immunrendszere most úgy is reagál(hat), mint a szervezetünk a vírus ellen; TÚLREAGÁLJA, így saját magát pusztít(hat)ja el.

VAGY HÚSVÉTRA GONDOLVA TALÁN MEGTISZTULVA, LEDOBVA MAGÁRÓL A SOK FELESLEGET FELTÁMAD ÉS A MENNYBE MEGY. JÓ LENNE HA – ÁLLANDÓ ÜDVÖZLÉSKÉNT – MAJD EZT MONDHATNÁNK EGYMÁSNAK: VALÓBAN FELTÁMADT!

De, ha a saját bőrünkön keresztül, a saját közvetlen környezeten keresztül reagálunk, akkor is a nosztalgia és az új rutinok új keverékét dokumentáljuk: új játékok jönnek létre, a gyermekeink eljátsszák a napi rutinjainkat és a régi napi rutinok válnak elvárt és elérhetetlen pillanatokká.

– Viszlát, találkozunk jövőre :D – hangzott a folyosón az egyik diákomtól az utolsó „normális" szemináriumon után.

– Ne reménykedj ;) – vágtam én rá. – Tartok tőle, neki lett igaza.

A folytatás. Az első néhány otthon töltött nap után következett az oktatás előkészítése. (A nehézséget nemcsak ez jelentette, hanem, mint minden szülőnek, az otthon lévő bölcsődés korú gyermek és a home office összeegyeztetése is.). Néhány területen, pl. egyéni konzultációk, nem okozott nehézséget az átállás, hiszen már régóta konzultálok hallgatókkal online. Ez még könnyebbség is, hiszen minimalizálható a késés és csúszás, vagy egyből tudok anyagot küldeni szemléltetésképpen. A nagyobb problémát annak kihívása jelentette rögtön az átállás legelején, hogyan tudnánk azt elérni, hogy haladni is tudjunk az anyaggal, de a személyes kapcsolatot is fenn tudjuk tartani? *Sajnos nem mindenre sikerült megfelelő választ találni*. Ez az időszak *egy próbakör*, *ismételten tanulók vagyunk mi*, oktatók is. A legfontosabb talán, hogy ez a munka (is) csak csapatként együttdolgozva működik, hiszen ezekkel a feladatokkal egy ember nem tud megbirkózni. Következett több órányi telefon- és messenger-beszélgetés, hogyan is szerkesszük

át a tematikát, milyen feladatokat adjunk, hogyan értékeljünk, hogyan tartsuk a kapcsolatot és hogyan tudjuk az erőforrásokat optimalizálni.

Ami azóta történt. Egyöntetűen állíthatom, hogy *többet dolgozom mint a „békeidőkben*", hiszen ott 90 perc alatt élőben megbeszéltünk mindent, és utána csak a kapcsolódó feladatokra fókuszáltam. Megpróbálom még hatékonyabban kihasználni a rendelkezésre álló munkaidőt, hiszen – kisgyermekes szülőként – a nap két szakasza áll rendelkezésemre dolgozni: az alvásidő és az éjszaka. *De kezdem azt is megtanulni, hogyan lehet úgy konzultálni, hogy közben épp a Bogyó és Babócát is párhuzamosan kell kommentelni.* Kipróbáltam magam élő, videós órán is... *arra mindenképpen jó volt, hogy rájöjjek, nem nekem való az „influencerség"*. *Rájöttem, hogy mennyire hiányoznak a hallgatók és a velük való személyes kapcsolat – még ha néha nem is tudtuk megérteni egymást – ez emlékeztetett arra és megerősített abban, hogy miért is akartam én tanítani.* Tartottam online workshopot, melyben élő csoportmunkát végeztek a hallgatók – meglepő sikerélmény volt, nagyon jó eredmények születtek – kedvet kaptam továbbiakat is tartani. Hiányoznak a kollégákkal közös találkozások, az ötletelések, a szemináriumokkal kapcsolatos egyeztetések, vagy csak a közös ebédek és beszélgetések. Mindaz, ami a munka egyfajta plusz élvezeti értékét nyújtja. A vége… hát, úgy tűnik, hogy az még messze van. Reméljük, ősszel a megszokott keretek között találkozunk.

Karantén office-ban. Hogy mit jelent a home office nekem? Hullámvölgyek sorozata… El sem hiszem, hogy március 12-e óta nem mozdultunk ki, csak a ház és a kert, és még örülhetünk, hogy az van. Háromgyermekes anyukaként, 1, 4 és 6 éves kislányaimmal az élet csupa öröm és vidámság, mellettük nem lehet unatkozni, de sajnos dolgozni sem (úgy, ahogy szeretnék)… Merthogy az ember mindenhol meg akar felelni, és nem egyszerű *egyszerre anyukának és oktatónak, kutatónak lenni egy pillanatban*. Férjem itthon dolgozik elvonulva a dolgozószobába, rám marad a házimunka, a gyerekekkel játszom, kézműveskedünk, hintázunk, homokozunk és közben telefonon beszélek szakdolgozókkal. *Megbeszélésekkor pedig a kollégák is tapasztalják, hogy négyen ülünk a lányokkal a gépnél, és már ők is azt játsszák, hogy zoomon vagy teamsen beszélnek a kollégáikkal és a tanítványaikkal.* Az oktatás most talán könnyebb, mert nem kell azon izgulnom, hogy nehogy beteg legyen valamelyik gyerek. Egy-egy feladat megoldásában valóban kreatívabbak, de *teljesen más, ha együtt interaktívan átbeszéljük azokat és hatunk egymásra*. Az *óráim célja a szemléletformálás*, és mivel a gyerekek miatt *élő órát nem tudok tartani*, *pont az veszett el a kurzusomból, amit igazán tud adni*. Mikor dolgozom? amikor a gyerekek alszanak, és persze rossz érzés, hogy ha a tervezett „13 és 16 között dolgozom esetén" felébrednek már 15-kor, mert benne vagyok valamiben, folytatnám, ők meg játszanának… Szóval, amit a home office-ból tanultam az az, hogy *egyik pillanatról a másikra kell tudnom átkapcsolni az agyam*, és haladni oktatási, kutatási feladatokkal.

Mi lenne, ha ma nem mennék be? Bonyolultabb kérdés, ha oktatóként teszed fel magadnak reggel, amikor rád égett a rengeteg megírni való, amikor az íróasztalról lecsorgó félig olvasott könyvek néznek rád szemrehányóan, vagy amikor egyszerűen úgy érzed, hogy ma, ezen az egyetlen kivételes napon a tudást valami más formátumban adnád át, mint a személyes, éppen viharvert jelenléteddel. A válasz egyértelmű, bemész. Egy nap azonban nem mentem be, vírus kezdett ki és kötözött az ágyhoz. Ünnepek jöttek, majd egy hétvége, amikor gyógyultan koncertre mentem este, egy holland vendégoktató barátommal. Pohárral a kezünkben beszélgettünk a nyári konferenciákról, és persze sok minden másról, amikor egy lány lépett elém. „*Tanárnő, nagyon vártuk. A neptunon későn jött az üzenet, így ott ültünk a teremben, és arról beszélgettünk, hogy ez a legjobb kurzusunk ebben a félévben*". Az olvasóra bízom, hogy mit gondol arról, amikor befelé, mint egy színész a színpadon szerepbe kerül a tanár, és az olvasmányok, filmek és megíratlan könyvek sűrített és lázas izgatottságát kívülre előadásként helyezi el a fizikai térben. Az adott dramaturgia és a szituáció határozza meg, hogy a hallgatóság aktív figyelme végül tényleg interaktív lesz-e.

Helyezzük a fentieket idézőjelbe, a tanárt pedig a szobája íróasztala elé. Az előadás ugyanaz, a képek és a szöveg adott, a prezentáció íve kitalált és megszerkesztett. A diák peregnek, a hangalámondás narrálja a szöveget, a végén elhangzanak az ismétlő kérdések és a feladat. Izzadtságnak semmi nyoma, nincs színpad, nincsenek fények, még arc sem feltétlen szükséges. Most helyezzük el a fenti jelenetet egy interaktív térbe a talking heads dramaturgiájába, amikor a sok-sok kis arc a képernyő pixeleire zsugorodik, és éppen arra közelít, zoomol, aki beszél, majd végül az elnémító funkció az egyetlen fő beszélő fejre tereli a figyelmet. A beszélő fej nappalik, hálószobák, konyhák és erkélyek realitásában ölt virtuális testet, még csak azt sem, hanem egy kétdimenziós négyzetvilágot. Benépesülnek a lakások, és megtelik a nap, mintha csak egy kinevezett épületben lennénk. A hiátus mégis tapintható: az óra és óra között tátongó szakadék. *Nincs az óravégi, tanárnő, csak azt szeretném mondani, hogy elutazom, hogy beteg voltam, hogy nem sikerült elkészülnöm, hogy szerelmes vagyok, hogy utálom az óráját*, hogy imádom az előadásokat. Maradt azért valami, valami személyes és intellektuális, *ami mostanáig itt van, még létező: a tanárnő láttam egy filmet, szerintem önt is érdekelné*, tanárnő milyen könyvet ajánlana, és a remélem ön is jól van emailek.

Az a csúcsosodó arc, amelyhez tartozik egy név is, az a név, ami minden sajtóhír alfája és omegája manapság, a lény, ami nem is lény, az ma a vesztegzárba, a bizonytalanságba, a kilátástalanságba, a munkanélküliségbe, a hogyantovábba kényszerített milliókat. *Az oktatás csodája, hogy kitart és összeköt most is*. Az oktatás ezen csodájához azonban sok minden kell, ami nincs meg mindenhol, digitális eszközök, gyors internetkapcsolat, pénz, idő és tér. Idő van, mondhatnánk, de számos családban a pénzszerzés a túlélés záloga, ahol a család anyagi lehetőségei kimerültek, ott az idő is lerövidül, a hallgató prioritásai és lehetőségei átrendeződnek. A tér, a fizikai tér egy zsúfolt kislakásban, sok családtaggal szűkössé válik, a tanuláshoz tér kell, nyugalom és csend.

Mi lenne, ha holnap bemennénk újra mind? Nem jönnénk be újra mind. Nem rögtön és nem ugyanúgy. Az mindenesetre nyilvánvalóvá válna, hogy így is tudunk alkotni, oktatni, tanulni és *túlélni*, mint ahogyan az is, hogy az online és az offline szimbiózisa elválaszthatatlan és egybefüggő minőség nem egymáshoz képesti princípium. Az oktatásban sem.

Nem maradunk le semmiről? Vagy mindenről lemaradunk? Mi megy el mellettünk és mi nem?

Nincs többé FOMO (vagyis NO fear of missing out; *NOFOMO*), mert elmaradnak a koncertek, rendezvények, sportesemények, nincs disco és nem találkozhatunk személyesen egymással? Vendégszeretet helyett a *vendég-távoltartás a társadalmilag elvárt* magatartás? De egyben megállás nélkül online kapcsolatban lehetünk egymással. Változás ez? Olyan ez, mint amikor egy-egy félévet külföldön töltöttem egyedül, és csak telefonon és leveleken keresztül tarthattam a kapcsolatot az otthoniakkal? Vagy nem? Mi lesz, ha újra találkozunk? Ez a jelenlegi távkapcsolat leginkább abban más, hogy nem mi választottuk, hanem alkalmazkodunk a helyzethez. Egyidőben és egymástól eltérő időpontokban koccintunk egymással, online platformokon keresztül veszünk részt a családi ünnepeken. A monitorok kötnek össze bennünket. De, hogy mindez mit jelent csak akkor fogjuk megtudni, amikor újra személyesen találkozunk egymással.

Diszkusszió, konklúzió

A fenti narratívák alapján felmerül néhány kulcspillanat. Az összecsúszó világokban a „home office" által adott esetleges boldogságtöbblet elsősorban a „home", nem pedig az „office" érdeme. Ez utóbbit pedig inkább a szerep-, feladat- és felelősségtöbblet jellemzi a narratívák alapján. A multitasking alapelvárás lett, munkák között, és munka és a magánélet terei között, amelynek a hatékonysága hosszútávon kérdéses, eredményessége egyelőre ismeretlen.

A személyes interakció hiánya az interaktív felületeken nagyobb felelősséget ad a korábban alárendelt hallgató kezébe is, aki egyéni döntést kap, hogy részt vegyen a munkában, vagy a tapasztalatok alapján épp, hogy ne vegyen részt. Egyéni döntésképesség helyett továbbra is szükség van sarokpontokra, kényszerítő eszközökre, de úgy tűnik, ezek működnek, noha egyenetlen terhelést jelentenek. Az újraértelmezett szerepeket mindenkinek tanulnia kell: az új hallgatónak alázatot, hatékonyságot, kezdeményező készséget; az új oktatónak új módszereket és alkalmazkodókészséget. Tekintettel ugyanakkor arra, hogy a kényszerű helyzet ellentmondásban van a kötelességtudattal, egy skizofrén helyzet kialakulásának veszélye is fennáll: a túlélés az első feladat, a második pedig a dolgok elengedésének képessége (vö. NOFOMO).

Az elkötelezett felsőoktatói pálya elengedhetetlen része a személyes kontaktus, az ott adott és kapott megerősítés. Egyirányú influencernek lenni egy tejesen más műfaj. A kötelességtudat – minden körülmények között ott lenni, és megtartani az órát – is e térbeli kulcsmomentumhoz kapcsolható. E tekintetben tehát a virtuális felsőoktatás mindenképp egy veszteség, amit a kényszerű helyzetből fakadó nosztalgia – mi több, gyász – megjelenése is megerősít. A szinkron órákat minimalizáljuk – hiszen a távoktatás műfaja nem a hagyományos oktatás digitális felületekre történő adaptálását jelenti (Hodges et al. 2020). Egyes vélemények szerint nem is szabad arra törekednie, sőt, az oktatónak külön ügyelnie kellene, hogy ne produkáljon a megváltozott helyzetben a kelleténél színvonalasabb munkát (Barrett-Fox 2020), hiszen azzal legitimizálná a felsőoktatás személytelenségének fenntarthatóságát, egyúttal saját létjogosultságát veszélyeztetné. Célnak kell lennie, hogy a metamorfózis ne legyen kafkai.

A csoportos introspeckiós kísérletünkben résztvevő kollégák talán egyöntetű véleménye, hogy az élő találkozás, az abból születő impulzusok képezik a felsőoktatás mint szakma és hivatás szívét, mikrokozmoszát, és mint olyan, megkerülhetetlen.[4]

Hivatkozott irodalom

Gould, Stephen J. (1995): Researcher introspection as a method in consumer research: Applications, issues, and implications. *Journal of consumer research* 21(4): 719-722.

Forgó Sándor, Hauser Zoltán és Kis-Tóth Lajos (2004): Tanulás tér-és időkorlátok nélkül. *Iskolakultúra* 14(12): 123-139.

Barrett-Fox, Rebecca (2020): Please do a bad job of putting your courses online. anygoodthing.com, 2020. 03. 12. https://anygoodthing.com/2020/03/12/please-do-a-bad-job-of-putting-your-courses-online/ (letöltve: 2020. 03. 12.).

Hargittai, Eszter (2010): Digital Na(t)ives? Variation in Internet Skills and Uses among Members of the "Net Generation". *Sociological Inquiry* 80(1): 92–113. https://doi.org/ 10.1111/j.1475-682X.2009.00317.x

4 Szécsi Pált még mindig halljuk: https://bit.ly/3gJ6ksp (Letöltve: 2020. 06. 03.)

Hodges, Charles, Stephanie Moore, Barb Lockee, Torrey Trust és Aaron Bond (2020). The Difference Between Emergency Remote Teaching and Online Learning. *Educause Review*. 2020. 03. 27. https://er.educause.edu/articles/2020/3/the-difference-between-emergency-remote-teaching-and-online-learning (letöltve: 2020. 03. 27.).

Holman Jones, Stacy (2007): Autoethnography. In *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, George Ritzer (szerk.). New York, NY: Blackwell Publishing. https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeosa082

McGowan, Michael Lewis (1988): Problem-Solving Initiatives. *Journal of Experiential Education*, 11(3): 15-17. https://doi.org/10.1177/105382598801100305

Melléklet

1. táblázat. Észlelt aktivitás és kapcsolattartás

	Hagyományos oktatás	Távoktatás
Találkozás hallgatókkal tanteremben	1-3/csoport/nap	0/csoport/nap
Találkozás hallgatókkal tantermen kívül	0-1/csoport/nap	1-3/csoport/nap
Átlagos oktatói interakció 1 hallgatóval	1-2 interakció/hallgató/hét	3-5 interakció/hallgató/hét
Kapcsolattartási formák száma, típusa (az oktató részéről)	4 (megbeszélés; tantermi előadás; személyes konzultáció; e-mail konzultáció)	5 (online megbeszélés; online óratartás; e-mail konzultáció; videobeszélgetés; online csoportos konzultáció)
Kapcsolattartási formák használatának rendszeressége (az oktató részéről)	1-2/nap	2-5/nap
Online kapcsolattartási formák használatának rendszeressége (az oktató részéről)	1/hét	8-12/hét
Hallgatói kérdések száma (szóban és írásban)	2-5/fő/konzultáció	3-8/fő/online konzultáció
Hallgatói válaszok, tartalmi kiegészítések száma (szóban és írásban)	0-2/fő/tanóra	2-8/fő/online tanóra
Oktató által észlelt hallgatói aktivitás mértéke (kurzussal kapcsolatos kérdések, információszerzés, segítségkérések)	5-30%/fő	20-60%/fő
Összes oktatói visszajelzés (a hallgatók felé)	1-5/órai feladat megoldása	5-10/online feladat megoldása
Összes hallgatói visszajelzés (az oktató felé)	0-3/hónap	5-8/hónap

Horváth Dóra

közgazdásztanár

Komár Zita

bölcsész

Csordás Tamás

közgazdász

Cosovan Attila

tervezőművész

Faludi Julianna

szociológus

Markos-Kujbus Éva

közgazdász

Simay Attila

közgazdásztanár

Ásványi Katalin

közgazdász

A szerzők mind a Budapesti Corvinus Egyetem Marketing-, Média- és Designkommunikáció Tanszék (Budapest) munkatársai

Fazekas Mária Ibolya

Koronavírus és szociális munka

Sok más szociális szakemberhez hasonlóan jómagam is több munkahelyen dolgozom, így több területet érintően kellett megoldásokat találnunk munkatársaimmal, versenyt futva az idővel és az események sodrásával. Az első hetek jelentették a legnagyobb kihívást, amikor szinte pillanatról pillanatra változott a körülöttünk lévő világ, születtek új és új rendelkezések, zártak be hivatalok, módosultak eljárásrendek. Az elmúlt egy hónap mindannyiunk életét átalakította, különösen igaz ez a peremhelyzetben élő emberekre, családokra.

A hajléktalanszálló

Este fél tíz, a kollégám telefonált, hogy reggel nyolcra menjek be a fővárosi hajléktalanszállóra, ahol együtt dolgozunk, immár 20 éve. Minden munkatársat és az összes bent lakó embert tesztelni fogják. Egy bácsi múlt héten került kórházba agyvérzés miatt, végeztek nála tesztelést, és az egyik pozitív lett. Éppen múlt héten írattam vele alá a nyugdíjigénylő kérelmét. Egy pillanatra megfordult velem a világ.

Két helyen dolgozom, az egyik a szálló, ahol éppen ebben az évben vagyok huszadik éve beugrós, két éve munkaszerződéses munkatárs. Az elmúlt hetek eseményei sok mindenen változtattak körülöttünk és bennünk egyaránt. Több mint egy hónapja lassan, hogy az intézményvezető, és az alapítvány vezetői úgy döntöttek, korlátozzuk a bejövő emberek mozgását. Hamar felmértük, hogy ügyfeleink sokfelé járnak-kelnek, sok mindenkivel találkoznak napközben, miután az éjjeli menedékhelyen nincs előre foglalt ágy, érkezési sorrendben foglalhatják el a helyüket a kliensek, így az emberek keveredésének valószínűsége elég

nagymértékű. Még a téli krízisidőszakban vagyunk. Novembertől április végéig a szálló fele lábadozó férőhellyé alakul át, azaz eleve valamilyen betegséggel küzdő férfiak kerülnek be hozzánk, legfőképpen az utcáról. Fizikai és mentális állapotuk egyaránt gyenge, szervezetük meggyötört. Közülük jópáran már egy vagy két hónapja itt élnek, napi háromszori étkezést, gyógyszereket, ruhát, tisztálkodási szereket, ágyneműt, ápolást, személyre szabott gondozást, szociális munkát kapnak. A másik fele csak egyszerű éjjeli menedékhely, szakmai zsargonnal élve, „fapad", azaz itt nagyon kevés plusz szolgáltatást adunk, az itt éjszakázók még talán nincsenek olyan rossz állapotban, mint a lábadozók. Közülük többen rendszeresen járnak dolgozni, legtöbbször építőipari segédmunkákat, köztisztasági munkákat vállalnak el, de akad olyan is, aki kéregetésből próbálja fenntartani magát. Összesen ötvenen élnek ezen a „kétféle" szálláshelyen, ahol nem kell fizetniük az ellátásért. Ezen felül huszonnégy idős hajléktalan bácsi is az intézmény lakója, akik hajléktalanok idős otthonában élnek, térítési díjat fizetnek és ezért cserébe teljes ellátásban részesülnek. Közülük is jónéhányan dolgoznak, valamilyen rehabilitációs munkakörben, vagy éjjeli őrként, változatos területeken.

Az első járványügyi híreket követően, mérlegelve a lehetséges kockázatokat, és az emberek biztonságát szem előtt tartva, teamünk úgy látta, a legoptimálisabb megoldás ebben a helyzetben, ha csökkentjük a ki- és bejárásokat a házban. Megannyi dilemma, véleménykülönbség övezte ezt az időszakot. Vajon nem túl korai még ez? Mikor teszünk jót? Jobb-e vajon bezárva várni a veszélyt, vagy szabadon engedni őket? Végül március 16-án döntöttünk róla egy munkaértekezleten, hogy megkérdezzük az embereket, ki vállalja a teljes bezártságot, azaz, a következő héttől, aki bejön, az már nem mehet ki, ha kimegy, akkor nem jöhet vissza. Így sokuknak a munkalehetőségről is le kellett mondani. A március 23-i héttől átálltunk egy merőben más üzemmódra, a munkatársak felváltva, 24 órában teljesítenek szolgálatot, egy héten csak egyszer kerülnek sorra. Merő szerencse, hogy éppen heten alkotjuk a csapatot. Utólag visszanézve, ekkor kezdtük ácsolni a bárkánkat, ami menedéket nyújthat a bizonytalan kimenetelű jövőben is. Nem mindenki tudott megbirkózni a helyzet nyomasztó felelősségével, egy nővérke néhány nap után azonnali felmentését kérte. Kialakult a végső lista a „fapados" emberekről, akik vállalták, a ki tudja, meddig tartó bent létet, a lábadozó betegek sem járhattak ki többé. Fájdalmas érzés volt, mert az egyik gondozottam épp az előző hetekben kezdett anonim önsegítő gyűlésekre járni, miután több hónapja nem fogyasztott alkoholt. Csak bizakodtam benne, hogy az elindult pozitív folyamatok nem fognak megakadni a kapcsolódások lehetőségének leszűkülésével. Szerencsére ez is megoldódott a skype-os gyűlések elindulásával. Az esti beengedéseknél már mindig mértük az emberek hőmérsékletét, senki nem volt lázas ebben az időszakban.

A „bezárulást" követően új szabályokat hoztunk, amelyeknek egyik sarkalatos eleme volt, hogy ne engedjük az éjjeli menedékhelyet igénybe vevők, valamint a lábadozó betegek keveredését, legalább két hétig. Beosztottuk, melyik „csapat", milyen idősávokban dohányozhat az udvaron, és az idős otthoni lakókkal való érintkezésüket is megpróbáltuk elkerülni. Számtalan külső szabályozás látott napvilágot a következő hetekben, szinte naponta kaptunk új előírásokat a takarításra, az elkülönítésre, az infekciókontrollra vonatkozóan. Mindezek hozzásegítettek bennünket, hogy sokkal tudatosabban tartsuk be a higiénés szabályokat, figyeljünk magunkra, és másokra, mindig legyen rajtunk minimum maszk és kesztyű. Mindez a figyelem átgyűrűzött a személyes életünkre is, és ahogy egyre aktívabbá váltunk, és kerestük a helyzetre való megoldásokat, egyre inkább oszlott a szorongás, melynek helyét átvette a lehetőségek kiaknázása.

A kliensek sokkal inkább szorultak ránk ügyes-bajos dolgaik intézésében, többen kérték, hogy a szálló címére kérjük az ellátásaikat, csoportosan igyekeztünk megoldani az ügyintézéseket, a segélykérelmek leadását, a pénzbeli ellátások felvételét. Egyik kollégánk vállalta, hogy rendszeresen bevásárol az embereknek, más az elengedhetetlen cigaretta és kávé beszerzését bonyolította, bent töltöttük a kártyás telefonokat. Elkezdtünk tartós élelmiszerekből némi tartalékot képezni, ínséges időkre készülve.

Mindezek a külső tényezők azonban elindítottak egyben valamiféle belső átalakulást is. Sokkal személyesebb, mélyebb, mondhatni intimebb kapcsolat alakult ki, mind az ellátottak között, mind a segítők és a klienseik között. Persze bizonyos időszakokban a feszültségek is felerősödtek, egy-egy konfliktus időnként mélyebben érintett néhány embert, ezt nehezítette a tény, hogy az első napokban páran erősen küzdöttek az elvonási tünetekkel. Egyre inkább fókuszba került az emberek lelkének gondozása, a fizikai szükségleteik kielégítésén túlmenően. Megindító volt megtapasztalni, ahogy elkezdtünk különböző foglalkozásokat szervezni, hogyan váltak egyre nyitottabbá. Elindult egy Boccaccio Dekameronját idéző történetmesélő csoport, játékos önismereti foglalkozások, kreatív csoport. Többekkel elkezdtünk egy kis kertecskét kialakítani, virágokat ültettünk, ágyásokat alakítottunk ki a várva várt paradicsompalántáknak, epernek és borsónak, amihez mindenki egy kicsit hozzátehette a saját tapasztalatait, tudását. Egyik fiatal kliensünk, az elmúlt hetekben folyamatosan olvasott, nyelvet tanult, és próbált rendszeres edzéseket iktatni a mindennapjaiba, motiválva ezzel a körülötte élőket is. A segítők is sokkal nyíltabbá váltak, könnyebben vállaltuk a saját bizonytalanságainkat, többet beszélgettünk, próbáltuk szűrni a ránk zúduló információkat, a fontos dolgokról azonnal tájékoztatni az ügyfeleinket. Mindez hozzásegített bennünket, hogy mélyítsük a bizalmi szintet a csapaton belül, nemkülönben az ügyfelek irányában. Többször kerestek bennünket rokonok, jószándékú civilek, hogy együttérzésüket fejezzék ki, adományokat ajánljanak fel, az egyik kurátor például minden munkatárs számára munkaruhákat vásárolt. Kevésszer tapasztaljuk a felénk irányuló szolidaritást ilyen mértékben.

Így jutottunk ehhez a naphoz, a teszteléshez, amikor azért mindenkiben szorító érzések kezdtek mocorogni. Vajon az elmúlt egy hétben, kikkel találkoztam, mindig volt rajtam védőfelszerelés, megfelelő távolságot tartottam, mindent letöröltem fertőtlenítővel? Vajon minden gondozottunk egészséges? Mindent megtettünk értük, a biztonságukért? Ugye nem kerülnek karanténkórházba? Egymásra néztünk csak, és láttuk, a kétség ott ül a tekintetekben. Mindenkit teszteltek, és szerencsére ezúttal senkinek nem lett pozitív az eredménye. Esélyt kaptunk mindannyian a további fejlődésre.

A roma telep

Több mint 7 éve kezdtünk el kollégáimmal Gyöngyösön, a Duranda nevű szegregátumban dolgozni. Munkánk keretét egy Uniós program adja, melyet a városi önkormányzattal közösen valósítunk meg, középtávon tervezve a beavatkozásokat. Az elmúlt évek alatt hozzászoktunk a nyomorhoz, a fájdalomhoz, a kitaszított emberek gondjaihoz, megannyi kilátástalannak tűnő élethelyzethez. Egy hónappal ezelőtt azonban a már-már edzettnek mondható kis csapatunkat is megrázta a koronavírus miatt kialakult krízishelyzet.

A telepen kb. 500 legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkező, aktív korú, hátrányos helyzetű ember él, közülük összesen 170 családdal vagyunk szerződéses viszonyban,

azaz a segítő munka velük kapcsolatban dokumentált, megállapodáson alapul. Ennél is fontosabb azonban az a bizalom, amit hosszú éveken át építgettünk az itt élőkkel.

Március második hetében, pontosan 12-én érkeztek az első iránymutatások a vírushelyzettel kapcsolatosan. Ezen a napon írtam minden kollégámnak és külső szakértőnek tájékoztatást először, mint a közösségi ház vezetője. A levél körülbelül azt tartalmazta, hogy próbáljunk higgadtak maradni, változtassunk működési módunkon, egyszerre csak egy ügyfelet fogadjunk, mindenki után fertőtlenítsünk, főképp a telefont, az asztalt, a kilincseket, tartsuk a minimum másfél méteres távolságot, a délutáni zsúfolt gyerekprogramjainkat csak a szabadban tartsuk meg. Ebben a csapatban is különböző hangok jelentek meg, melynek egyik eleme volt, hogy zárjuk be a házat. Ugyanakkor tudtuk, ha csupán egy pillanatra is felfüggesztjük a működésünket, nem tudnánk visszatérni a telepi emberek közé, akiknek mi maradtunk az utolsó kapocs a többségi társadalom felé. A következő hetekben aztán fokozatosan alakult át a működésünk, ahogy kezdtünk alkalmazkodni az aktuális helyzethez. Érzelmi hullámzásaink is egyre kisebb amplitúdóval nyilvánultak meg, amint új célok körvonalazódtak. Megértettük, hogy közösségi programjainkról le kell mondanunk egy jó időre. Szakértőink közül a pszichológusunk, és egy idősebb fejlesztő pedagógusunk nem tudta vállalni az új feladatokat, valamint a személyes jelenlétet, így velük kevesebben lettünk.

A következő hetekben szinte minden intézmény bezárta körülöttünk a kapuit. Bezárt a polgármesteri hivatal, ahová személyesen már nem mehettek be az ügyfelek, bezártak az iskolák, az óvodák, a bölcsődék, a munkaügyi hivatal, az orvosi rendelők, a családsegítő és gyermekjóléti szolgálat is csak telefonon, illetve levélen keresztül tartotta a kapcsolatot a családokkal. Bezárt néhány üzem is, ahol főképp alacsony iskolázottságú emberek vállaltak munkát.

Az első időszakban még olyan ábrándjaink voltak, hogy néhány gyerekkel a közösségi házban fogunk tanulni, miután azonban a közösségi terekre vonatkozóan is megjelent a kormányrendelet, hogy nem fogadhatunk ügyfeleket, újra kellett terveznünk a szolgáltatásainkat.

Hozzávetőlegesen 80 iskoláskorú gyermekkel van kapcsolatunk, akik számára a digitális oktatás nem nyújt reális alternatívát, hiszen sem eszközeik nincsenek, sem internet elérhetőségük. Először az iskolákkal vettük föl a kapcsolatot, néhány hetünkbe került, mire megértették, mi segíteni szeretnénk, hogy a telepi gyerekekhez is eljussanak a tananyagok, melyekhez szerencsésebb sorsú társaik a KRÉTA rendszeren keresztül juthatnak hozzá. Emellett persze láttuk az utcákon csellengő fiúkat, lányokat, akik csapatokba verődve játszottak, labdáztak, mintha csak a nyári szünetbe csöppentek volna hirtelen. Közösen alakítottuk ki, hogy papíron kaphassák meg a gyerekek a feladatokat. Mi vállaltuk, hogy hetente elmegyünk érte az iskolába, a gyerekek vagy érte jönnek hozzánk, vagy elvisszük nekik az otthonukhoz, majd hetente összegyűjtjük és visszavisszük a kitöltött feladatlapokat az iskolába. Nem kis szervező munkát igényelt ez a csapatunktól, ami rögtön a második héten felére csökkent, mivel két védendő korú esetmenedzser kollégánknak is otthon kellett maradnia.

A polgármesteri hivatal minden héten elküldte nekünk a segélypapírokat, amiket az udvaron töltöttünk ki a rászorulók számára, míg ők a kapun kívül megvárták ezt. Gyógyszert írattunk fel az orvossal, tartottuk a kapcsolatot a munkaügyi szervvel, és próbáltunk munkát keresni azok számára, akik dolgozni szerettek volna, szórólapokat osztottunk a legújabb rendelkezésekről. Egyre többen fordultak hozzánk segítségért, volt, akinek csak a személyes beszélgetés hiányzott, a kapcsolat, a biztonság. Volt, aki bántalmazás miatt fordult hozzánk, segítsünk számára anyaotthonba kerülni, ám ebben a helyzetben semmilyen otthon nem foga-

dott kívülről érkező új klienseket. Persze az elégedetlenség is bennünket ért, hiszen másnak nem tudták elmondani belső vívódásaikat, felgyülemlett feszültségeiket, félelmeiket. Nehéz dolog segítőként a tengelynél maradni, megannyi hír és információ, indulat és érzelem tengerében megtalálni a középutat. Fontos, hogy elővigyázatosak legyünk, figyeljünk egymásra és tanítsuk az embereket, hogy ők is ezt tegyék. Egyik nap a telepen, miközben a legelesettebbeknek próbáltunk segíteni, fertőtlenítő szerek adományozásával, egy BMW-s férfi kiabált ki az ablakon, hogy neki miért nem adunk. Egy doboz hipót. Ezt sajnálta a másik embertől. Tovább nehezítették az egyébként is kiélezett helyzetet a klienseinkkel szemben időnként előbukkanó negatív sztereotípiák. Folyamatos nyomás volt rajtunk minden irányból, ilyenkor kihívás az egyensúlyt megőrizni, és helyesen cselekedni, vezetőként tovább motiválni a kollégáimat, akik lassan bajtársakká váltak az elmúlt időkben, vigyázni az ő egészségükre és mentális erejükre egyaránt.

Gyöngyösön is megélhettük, milyen hihetetlen erőforrás az egyre-másra jelentkező külső segítők részvétele a munkánkban. Sokféle felajánlást, adományt kaptunk az elmúlt hetekben. Volt, aki szappant, volt, aki számítógépet, maszkot, vetőmagot vagy éppen fertőtlenítőszert adományozott, és volt, aki a nagyrabecsülését fejezte ki. Mindezek megerősítettek bennünket abban, hogy a munkánk értékes, és most már biztos vagyok abban, hogy a végsőkig ki fogunk tartani ebben a zűrzavarban, amely jelenleg körülvesz bennünket.

Fazekas Mária Ibolya

szociális munkás, szociológus, Menhely Alapítvány (Budapest), Magyar Máltai Szeretetszolgálat Egyesület (Gyöngyös)

Örkény Antal

A koronavírus-járvány a szociológia optikájából

A Covid–19-járványt okozó koronavírus először a kínai Hupej tartományban jelent meg 2019 novemberében. 2020 januárjára a járvány már tömegessé vált Hupejben, majd tovább terjedt először Kínában, majd a határain túl is. 2020. február 11-én a betegség nevet is kapott, azóta csak úgy hívjuk, hogy „koronavírus-betegség 2019" (coronavirus disease 2019), 2020. március 11-én pedig a járványt az Egészségügyi Világszervezet (WHO) világjárvánnyá nyilvánította. A mai napon (2020. június 6-án), amikor ezt az esszét leadom a folyóiratnak, már a világ 188 országában ütötte fel a fejét a járvány és a megerősített fertőzések száma 6 752 049 fő, valamint 395 233 ember halt bele a betegségbe.[1]

A világjárvány elsősorban egészségügyi és epidemiológiai (pandémiai) kihívást jelent a világnak, különös tekintettel az orvostudományra és az egészségügyi ellátórendszerekre. Ugyanakkor, mivel a járvány mérete és kiterjedése óriási, természetesen drámai hatással van az életünk folyására és az emberi viszonyokra, legyen szó akár a gazdaságról, akár a társadalomról vagy a politikáról. Ebben az esszében elsősorban a társadalomtudomány nézőpontjából próbálom áttekinteni, milyen módon változott meg az életünk a koronavírus-betegség hatására, és milyen szociológiai, illetve szélesebb társadalomtudományi kérdéseket vet fel a jelenség.

1 Forrás: John Hopkins University Covid-19 Dashboard https://systems.jhu.edu/https://gisanddata.maps.arcgis.com/apps/opsdashboard/index.html#/bda7594740fd40299423467b48e9ecf6, (letöltve: 2020.június 6.).

A világjárvány emberi és társadalmi tünetei

Az egyik legfontosabb tünet, amivel ma az emberek többsége szembenéz a világon, az a meglepetésérzet. Úgy érzik sokan, hogy ez nem lehet igaz, hogy megtörténhetett, és hogy a biztonságosnak hitt életünk egy szempillantás alatt semmivé porlad szét. Pedig csak a kollektív vakság feledtette el velünk azt, hogy az emberiség hányszor volt kitéve nagy világjárványoknak, és nemcsak a régmúltban és a történelemkönyvekben, de a közeli évtizedekben is. Csak néhányat említve emlékeztetőül az elmúlt évtizedekből: spanyolnátha, ázsiai influenza, sertésinfluenza, és akkor még nem is szóltunk olyan betegségekről, mint az Ebola-járvány vagy a HIV/AIDS-vírus. Az emberek hinni akartak a civilizációs fejlődés által nyújtott (mai szemmel tudjuk, hogy csupán látszólagos) biztonságban, a technológia, a tudomány és az orvoslás határtalan teljesítőképességében, a világ jól és biztonságosan felépített voltában, a kiszámíthatatlan tragikus események kiszámíthatóságában és elkerülésében. A világjárvány ezt a közhangulatot zúzta darabokra, és drámai erővel mutatott rá az emberi létezés világméretű törékenységére és a modern kor emberének és a modern társadalmak alacsony ellenállóképességére (resilience).

A járvány okozta helyzet egy másik meghatározó tünete a félelemérzet. A félelem az emberi létezés meghatározó érzése, melynek egyaránt vannak élettani, érzelmi és kognitív vonatkozásai. A járvány okozta félelem azonban egy különleges érzés, mivel a félelemérzetünket rajtunk kívülálló dolog okozza, de a kiváltó ok, a vírus maga láthatatlan. A „gyilkost" nem tudjuk anyagi valójában tárgyiasítani (mint például vulkánkitörés, földrengés vagy árvíz esetében), de nem tudjuk megszemélyesíteni sem, mint ahogy ez utóbbi történik személyes megtámadtatás, fizikai erőszak, háborúk, etnikai és vallási tisztogatások vagy népirtások során. A vírus mindenütt ott lehet és bármikor lecsaphat ránk. Mivel pedig a vírus láthatatlan és a megfertőződésünk kiszámíthatatlan, nehéz bármit is tenni ellene, és hasonlóképp nehéz a félelemérzetünket mérsékelni. Nem tudunk elmenekülni, és a vírusfertőzést elkerülni is csak korlátozott mértékben tudjuk. Mindezt pedig csak fokozza, hogy mindenki megfertőződhet, senki sem kivétel, legyen szó fiatalról vagy idősről, nőről vagy férfiról, gazdagról vagy szegényről. A halál az élet mindennapi és megszokott tapasztalata lesz, és a fertőzéstől súlyos fizikai állapotba jutott emberek közül sokan belehalnak a betegségbe, egyedül, steril kórházi intenzív kórtermekben, lelki támogatás, társadalmi szolidaritás és kulturális rituálék nélkül.

A járvány harmadik tünete a bizonytalanság- és kiszolgáltatottságérzet. A huszadik század második fele, különös tekintettel a fejlett világra, azon alapult, hogy azt gondolhattuk, a dolgok kiszámíthatóak, hogy a társadalom rendje viszonylag jól felépített és megóvja az embereket a katasztrófáktól, és a társadalmi értékek és normák – ugyan súlyos ellentmondásokkal – sikeresen szabályozzák be a modern kor emberi viszonyait. Persze, akár az elmúlt évtizedekben is számos töréspont és súlyos krízis vegyült ebbe a „sikertörténetbe", gondoljunk csak a 70-es évek olajválságára, szeptember 11-re, vagy a 2008-as pénzügyi válságra, de ezek főképp rendszerszintű kihívások voltak, a kapitalista gazdaság és társadalom súlyos ellentmondásaira mutattak rá, és hasonlóképpen a társadalmi krízisek is a társadalmi egyenlőtlenségek és igazságtalanságok vonatkozásában jelentkeztek leginkább. A rendszerkritika azonban meg tudta személyesíteni ezeknek a problémáknak a gyökereit, és a kiutat is az emberi tényező tekintetében kereste. A koronavírus-járvány azonban az élet legalapvetőbb viszonyait bolygatta meg, és tette az életet szinte lehetetlenné. Ez abból fakad, hogy a

társadalomban minden bizonytalanná válik, magának az életnek a fenntartása sem működik a szokásos módon, és a hagyományos emberi kapcsolatok sem tarthatók fenn eredeti formájukban. Mivel nem látható a világjárvány vége, és az sem látható, hogyan lesz vége, a legegyszerűbb dolgainkat sem lehet megtervezni, a jövő teljes mértékben bizonytalan és kiszámíthatatlan. Az alapvető szükségletek kielégítése kaotikussá válik, a munkavégzés a hagyományos módon nehezen folytatható, az emberek közötti közvetlen és személyes fizikai kommunikáció minimálisra szűkül vagy éppen megszűnik.

A koronavírus okozta krízis szociológiai és pszichológiai jellemzői

Ha lajstromba akarom szedni a koronavírus okozta krízis szociológiai és pszichológiai jellemzőit, abból a szempontból, hogy mit lenne érdemes kutatni, fontos különválasztani a válságnak a mikrovilágra, a személyes élethelyzetekre vonatkozó következményeit a makroszinttől. Az *egyéni élethelyzetekben* három kérdést emelnék ki. Egyrészt érdemes lenne vizsgálni az emberek mentális egészségét, úgymint a szorongást, a félelmeket, az elvonulást, az elszigeteltséget, a pánikreakciókat vagy a pszichoszomatikus reakciókat. Másrészt nagyon érdekes lenne megvizsgálni a vírushelyzet és a karantén viselkedésbeli következményeit. Feltehetően alapvetően megváltoztak a napi rutin tevékenységek, kialakultak a testmozgás (rekreáció) új módjai, megváltoztak az öltözködési szokások, a higiéniás viszonyok, az életmód rutinjai (fodrász, testápolás), a munkavégzés, a szórakozás formái. Átalakul az időpercepciónk, átalakul az idővel való gazdálkodásunk, az idő múlása elveszti hagyományos struktúráját, a napok és hetek monoton egyformaságban zajlanak, a hétköznapok és az ünnepnapok alig különböznek egymástól. Harmadrészt, átalakulnak a személyes fogyasztás megszokott formái, bizonyos fagyasztási szokások átmenetileg megszűnnek vagy másképp teljesülnek. A mikroszint következő színtere a *személyközi kapcsolatok területe***.** A vírus alapvető természete, hogy emberről emberre terjed, cseppfertőzéssel. Ebből fakad, hogy a leghatékonyabb védekezés a vírusfertőzéssel szemben a társadalmi távolságtartás, a közvetlen személyes érintkezések minimalizálása. A társadalmi távolság egyben az elkülönülés és az eltávolítás kifejeződése, ami nagyon könnyen a másoktól való félelemmel, bizalmatlansággal és folyamatos gyanakvással párosulhat.

Ha viszont eltávolodunk egymástól, egyben elszigetelődünk, és a szociális érintkezés tekintetében ez az elszigetelődés a mindennapi társadalmi kapcsolatok hiányához vezethet. El kell kerülnünk a kisebb-nagyobb összejöveteleket és a másokkal való szoros kapcsolatot, miközben a szociális kapcsolatok szerepe az evolúció által meghatározott alapvető impulzusai az emberi létezésnek. Ha pedig tovább lépünk a *társadalmi csoportkapcsolatok* világába, ezek is drámaian átrendeződnek a vírussal fertőzött és karanténba zárt világunkban. E tekintetben nem csak a hagyományos sokszínű csoportkapcsolataink beszűkülése tapasztalható, de a vírussal fertőzött szociális térben a legszorosabb csoportkapcsolatok felértékelődése is megfigyelhető, ami különösen igaz a családra. A családi kapcsolatok szerepe hirtelen felértékelődik, sőt szinte kizárólagossá válik. A család olyan személyes és közvetlen szociális térré alakul át, amely nélkül nem tudnánk létezni, amely felerősíti a tagok közötti kötelékeket, és olyan tevékenységeknek ad teret, amelyek korábban nem feltétlenül kapcsolódtak közvetlenül a családhoz (az idősekkel való napi szintű törődés, az iskolából otthonmaradó gyerekekkel való intenzív foglalkozás). A család jelenti a társadalmi szolidaritás legintenzívebb

területét, amely kiterjed a fogyasztásra, a gondoskodásra, az élet fenntartását szolgáló tevékenységek biztosítására. A családi transzferek és generációs szolidaritás biztosítja az idősek, a gyerekek és persze az élettársak túlélését, egymás fokozott megsegítését, a rászorult családtagok támogatását, és nem csupán materiális értelemben, hanem szubsztanciálisan is. A család az, amely reményt és közösséget épít, ami biztonságérzetet nyújt, és ami a ránk kényszerített szociális távolságtartás mellett is a társas érintkezés intimitását tudja biztosítani. És mivel a koronavírus okozta kijárási korlátozások időmilliomosokká teszik az embereket, időt lehet szánni arra is, hogy újragondoljuk azokat a szociális tereket, beleértve a családot is, amelyekben az életünk normális körülmények között szerveződik, megértve és rátalálva azokra az értékekre és érzelmekre, amelyek számunkra fontosak vagy éppen ellenkezőleg, amelyek csak azoknak tűntek, de nem azok.

A családra rázuhanó teher ugyanakkor magában hordozza a családi konfliktusok felerősödését is. A szoros együttlét, a megszokottnál erősebb egymásrautaltság, a bezártságba kényszerült közös élet felszínre hozhatja a családi élet megoldatlan problémáit, a kapcsolatok mindennapos gondjait, az elfojtott feszültségeket, a családon belüli konfliktusokat, amelyek könnyen vezetnek a családi kötelékek meglazulásához, sőt felerősíthetik a családon belüli verbális vagy fizikai erőszakot.

Míg a család, mint társadalmi kiscsoport fontossága felerősödött, a barátságok a virtuális térbe, az internetre költöznek. Mindennapos tapasztalat, hogy az emberek olyanokkal is keresik a kapcsolatot, akikkel már régóta nem beszéltek vagy találkoztak. A személyes kommunikáció hiányát a digitális kommunikáció próbálja pótolni. Az online felület szinte robbanásszerűen fokozza fel a kapcsolathálózatok aktivitását, új tereket nyit a kulturális fagyasztásnak és a közösségi aktivitásnak. A közösségi médiában intenzív a részvétel, számtalan új platform születik, innovatív megoldások pótolják a személyes kontaktusokat. Az internet egy alternatív társadalmi keretet teremt, ahol az emberi kapcsolatok és a csoportközi interakciók zajlanak. Persze az online világ nem csupán nagy segítség az emberek túlélésében, de negatív hozadékokkal is járhat. Az internet, ami a tájékozódás legfontosabb eszköze a pillanatonként változó körülmények között, ugyancsak színtere a téves információknak, a hamis híreknek, és teret kapnak a különféle összeesküvés-elméletek is. Ez pedig jelentősen közrejátszhat a biztonságérzetünk romlásában.

A mikroszint után érdemes végiggondolni, hogy milyen hatásai lehetnek a koronavírus-járványnak a társadalom egészére. Makró szinten a kihívások legalább annyira súlyosak, mint a mikrovilágban. A társadalom összes csoportja úgy érezheti, hogy az élete veszélybe került, a válsághelyzet átformálja a munka és a gazdaság világát, a munkavégzés formáit, a munka értékének és megbecsültségének korábbi jellemzőit, és átrajzolja a társadalmi viszonyokat, valamint a társadalmi közösségek szerveződését. Ezt nevezhetjük kockázati társadalomnak. A kockázati társadalom sokszorosára növeli a kiszolgáltatottságot, ami igaz a társadalom egészére, de különösen és aránytalanul igaz bizonyos csoportjaira, nevezetesen az idősekre, a terhes nőkre, a gyermekes családokra, az egyedül élőkre és a gyermekeiket egyedül nevelőkre, a munkájukat elveszítőkre, az alacsony jövedelműekre, a hajléktalanokra, fogyatékkal élőkre, a bevándorlókra. Az idős emberek helyzete könnyen kritikussá válhat a fertőzés okozta súlyos egészségi állapotromlás és elhalálozás veszélye miatt, de az elszigeteltségnek és az alacsony nyugdíjaknak köszönhetően az életük egyszerű fenntartása is nagy kihívást jelent. A koronavírus okozta helyzet másik széleskörű hatása a marginalizált rétegek helyzetének drámai romlása. Az amúgy is bizonytalan és rosszul fizetett munkák elveszté-

se, a megszűnő jövedelemforrások, valamint az infláció és az alapvető fogyasztási cikkek áremelkedése szinte megoldhatatlan nehézséget szül a társadalom alsó szegmensében, ami sok tíz- vagy százezer családot sodorhat teljes anyagi összeomlásba. Ezeken a súlyos problémákon csak egy aktív állami szociálpolitika, egy szolidaritási elven nyugvó gazdaságpolitika és a társadalmi szolidaritás megnyilvánulása tudna enyhíteni.

Az első két szempont elsősorban a kormányzat felelőssége, és megfelelő politikai beavatkozást igényel. A harmadik szempont, azaz a társadalmi felelősségvállalás viszont jórészt azon múlik, hogy milyen a középrétegek helyzete és teherbíró képessége. Ebből a szempontból a vírus nem válogat, és egyaránt sújtja a társadalom túlnyomó többségét. A válság következtében a közép- és az alsó osztályok helyzete pénzügyi szempontból drámai mértékben romlik (különösen a munkahelyek elvesztése és a családok pénzügyi tartalékainak hiánya miatt), és ezekben a csoportokban jelentősen növekszik az egzisztenciális bizonytalanság. A járvány gazdasági következményei, a termelés fenntarthatóságának kockázata, a vállalkozási kockázat, a pénzügyi válság, az infláció, a munkanélküliség összességében súlyos létbizonytalanságot szül a társadalmi struktúra szinte minden szegmensében. Az egyik legnagyobb kihívása a járvány okozta változásoknak, hogy hogyan lehet kompenzálni az elveszített jövedelmet, és miként fenntartható az élet korábban megszokott színvonala. Ebben a helyzetben a társadalmi felelősségvállalás képessége csökken, és ha még lenne is rá morális késztetés az emberekben, hogy a legrászorultabbakon segítsünk, ez csak nagyon korlátozott mértékben valósulhat meg.

De ezen túl, a koronavírus nemcsak általános életszínvonal-csökkenéshez vezet, és növeli a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségeket, nevezetesen, hogy a szegények még szegényebbek lesznek, de a hagyományos társadalmi egyenlőtlenségek mellett új típusú egyenlőtlenségeknek is forrása. Ennek egyik legfontosabb mozzanata, hogy a koronavírus megfékezésére bevezetett karantén-lét a társadalmi interakciókat és a társadalmi cselekvést jelentős mértékben a digitális térbe helyezte át. Ez pedig felerősítette a digitális társadalom szerepét a társadalom működésében. Szükségleteink kielégítése, a munka, az oktatás, az ügyintézés és még sok más tevékenységünk a karantén hatására jelentős mértékben az internetre került át, mint ahogy az információkhoz való hozzáférés, a média- és kultúrafogyasztás és a mindennapi társas érintkezésünk jelentős része is. Az információs társadalom azonban feltételezi, hogy az embereknek kellő erőforrása és hozzáférése van a digitális univerzumhoz, és rendelkeznek azokkal az új típusú készségekkel és tudással, amelyek a bekapcsolódáshoz és részvételhez elengedhetetlenül szükségesek. Ez azonban jelentős mértékben életkor és státusfüggő. Az idősek és a legszegényebb társadalmi csoportok körében fokozottan jelentkezik a digitális írástudás és a digitális eszközök hiánya. Ez pedig a társadalmi hátrány és kiszolgáltatottság újabb forrása lesz, növelve a szakadékot az egyes társadalmi csoportok között. Gondoljunk csak az iskolák bezárására, és arra, hogy a digitális térben zajló távoktatásba milyen esélye van bekapcsolódni azoknak a gyerekeknek, ahol nincsenek meg a megfelelő eszközeik, és a digitális írástudásuk is hiányzik. Vagy azokra az időskorú emberekre, akiknek még egy mobiltelefon kezelése is nagy kihívást jelent. Ebben a helyzetben fokozottan beszélhetünk a kiszolgáltatottságról és leszakadásról.

A koronavírus-válsággal kapcsolatos makroszintű kérdések között érdemes kitérni arra a problémára, hogy a krízis okozta helyzet milyen kapcsolatban áll az országok politikai berendezkedésével, milyen politikai következményei lehetnek a járványnak. A válság hatására kibontakozó közéleti és szakértői viták egyik legfontosabb kérdése az, hogy vajon

a krízis növeli-e a már korábban megfigyelhető antidemokratikus és autoriter tendenciák előretörését a világban, vagy sem? Ennek a kérdésnek a hátterében pedig az áll, hogy a válságkezelés egyik legfontosabb jellemzője az állami beavatkozás drámai mértékű felerősödése a társadalmi életben és ebben a politika szerepe meghatározó. Az állam rendelkezik azokkal az erőforrásokkal és jogi, adminisztratív lehetőségekkel, amelyek össztársadalmi szinten szerepet játszhatnak a koronafertőzés terjedésének megállításában, és a „normális" társadalmi viszonyok helyreállításában. A vita akörül zajlik, hogy válságidőszakban szükségszerű-e az autoriter hatalmi viszonyok erősödése, vagy sem. Véleményem az, hogy ezt leginkább az országok politikai rendszerének általános jellemzői befolyásolják, és nem a koronavírus-járvány kezelése. Ahol stabil liberális és demokratikus politikai rendszer működött korábban, ott feltehetően az átmeneti intézkedések sem fogják tartósan korlátozni az emberi jogok biztonságát, a magánélet szabadságának védelmét, és a jogállami normák érvényesítését. Ahol viszont ezek hiányoznak, ott a politikai hatalom a szükségintézkedések bevezetését az autoriter hatalmi rendszer kiterjesztésére és a társadalmi kontrol erősítésére használja fel.

A szükségintézkedések egy másik fontos következménye a biztonságpolitikai szempontok felerősödése, és a fokozott biztonságiasítás. Ez a járvány okozta fenyegetettség időszakában szükségszerű folyamat, gondoljunk csak a határok lezárására, a szabad mozgás korlátozására, az egészségügyi intézmények gyors átszervezésére. Kérdés azonban, hogy mennyire átláthatóak ezek az intézkedések, ki tudja ellenőrzi őket, és mennyire elfogadottak a bevezetett intézkedések az emberek körében. Ez pedig szorosan érinti a társadalmi bizalom kérdését.

A társadalmi bizalom szerepe több szinten is felmerül. Egyrészt beszélhetünk az emberek közötti bizalomról, másrészt az intézményi bizalomról. Az emberek közötti bizalom a válság időszakában nagyon ellentmondásos. Egyrészt csökkenti a bizalmat az a tény, hogy távolságot kell tartani egymástól, és a járvány természetéből fakadóan – nevezetesen, hogy a vírus emberről emberre terjed – az emberek gyanakvók egymással szemben. Másrészt viszont a kiszolgáltatottság és a rászorultság, valamint a közös cselekvés erősítheti a bizalmat. Az intézményes vagy politikai bizalom válságidőszakban másképp működik, ami visszautal a korábban említett politikai szempontokra. Amennyiben egy ország stabil demokratikus és jogállami keretek között működik, a politikai döntések átláthatóak és ezek ellenőrzése garantált, az információszolgáltatás korrekt, az emberek megbíznak a kormányban, ami erősíti a rendszerlegitimációt még ilyen nehéz körülmények között is. Az autoriter és antidemokratikus rendszerekben az állampolgárok alattvalói viszonyban vannak a hatalommal, és bár kénytelenek a politikai döntéseket végrehajtani, az állammal kapcsolatban a függőségük erősödik, ami fokozza a politikai bizalmatlanságot.

Egy újabb szempontja a kollektív társadalmi viselkedésnek az a kérdés, hogy honnan várják az emberek életük biztonságának helyreállítását. A válság egyik nagyon jellegzetes tünete, hogy a válság hatására még fokozottabban a nemzetállami keretek képezik a biztonság alapvető forrását, ami felerősíti a nemzeti hovatartozás és identitás szerepét. Az emberek alapvetően a saját országukra figyelnek, az országon belüli folyamatok érdeklik őket, és nemzetállami szinten várják a megoldást is. Megfigyelhető, hogy a 21. század globális migrációs folyamatai közben a válság kirobbanásával párhuzamosan tömegesen tértek haza a külföldön élő állampolgárok, pedig az utazási korlátozások ezt jelentősen megnehezítették.

De akkor is sokan így döntöttek, még ha a befogadó országban biztonságosabban élhették volna túl a válságot. A határok lezárása, a nem nemzetinek számító emberek durva megkülönböztetése, és a nemzeti érdekeket mindenek fölé helyező politika felerősíti a nyílt vagy rejtett nacionalizmust. Ebből az erősen túlhajtott nemzeti optikából nézve nem meglepő, hogy szinte egyáltalán nincs szó a hontalan emberekről, a bevándorlókról és azokról a globálisan millió számban velünk élő menekültekről, akik menekülttáborokban várják ügyük rendezését, rossz ellátási és higiénés körülmények között, és akik, ha akarnák sem tudnák az előírt távolságot tartani a túlzsúfolt táborokban élő sorstársaiktól. És a nemzeti logikából következik az is, hogy az idegeneket okoljuk a globális világjárvány kitöréséért, őket teszszük meg bűnbaknak, és az idegenek miatt zárjuk be nemzeti határainkat. Miközben a vírus „tiltott határátlépése" megállíthatatlan folyamat. A betegségtől való félelem befolyásolhatja az embereknek a bevándorláshoz való hozzáállását, amely könnyen töltődhet fel kulturális, etnikai, faji vagy vallási alapon szerveződő előítéletekkel, válhat többségi ideológiává és rendszerlegitimációvá, elterjesztve egy újabb fajta társadalmi vírus elterjedését, nevezetesen az idegengyűlöletét.

Lezárva az esszé gondolatmenetét, írásom célja az volt, hogy lajstromba szedjek néhány olyan kérdést, ami a jelenlegi koronavírus-krízis kapcsán fogalmazódott meg bennem, és amit a társadalomtudomány művelői számára kutatásra érdemes problémának érzek. A nagy kérdés persze az, hogy hogyan fog változni a világ a koronavírus utáni időben? Az életünket ért drámai változások egyszerűen megszűnnek, és a világ visszazökken a régi kerékvágásába, vagy valamilyen új korszak kezdődik az emberiség történetében? Ezt ma bizonyossággal előrelátni nem lehet.

De azt még a járvány kellős közepén is feltétezhetjük, hogy a kilábalás után az országoknak (beleértve a szupranacionális rendszereket és nemzetközi szervezeteket is) újra kell gondolniuk a modernitással együtt járó számos fontos – eddig is tudott, de nem eléggé komolyan vett – problémát. Ide sorolom a globalizáció okozta kockázatok mérséklésének a kérdését, a rendszerek fenntarthatóságának a szempontját, a munka és munkavégzés új formáinak lehetőségeit, a munka értékét, a felelős fogyasztás és termelés kérdését, valamint olyan szempontokat, mint a társadalmi rendszerek és az emberek sebezhetősége és az emberi létezés törékenysége, a modern társadalmak alacsony ellenállóképessége, a biztonság és biztonságérzet fontossága, illetve az emberek közötti és az intézmények iránti bizalom kérdése.

Örkény Antal

szociológus, egyetemi tanár, ELTE Társadalomtudományi Kar (Budapest)

Tardos Róbert

Szakmai és nem szakmai reflexiók a pandémia idején

1. Még sejteni sem lehet, hol tarthatunk a járványban Európának ezen a részén – tőlünk nyugatabbra nagyrészt már kifelé, keletebbre néhol még befelé –, hetekről, hónapokról, sőt hosszabb időszakokról is hallani, és felrémlenek egy következő hullám képei is. Még a fejünket is alig dughatjuk ki az elzártságból, a tanulságok levonásához szükséges madártávlatról aligha beszélhetünk. Kavarognak a számok és képek, a tények és híresztelések, a félelemre, de a reményre is alapot adó jelek. Tekintsük az alábbi széljegyzeteket is a szakmai keretek és a köznapi tapasztalatok egy különösebb rendszerezés nélküli egyvelegének. Azt is bocsássa meg az olvasó, ha néhol átlépem a szakmai illetékességem határait. Kifejezetten komplex kérdéskörről van szó – ez képezi mondandóm egyik fókuszát is –, és az aktuális súlypontok némiképp zárójelbe is teszik a szigorú határvonalakat.

2. De hadd kezdjem egy szakmai momentummal, amelynek személyes vonatkozásai is vannak. Ha arra keressük a választ, milyen átfogó kérdések, esetleg trendváltásra utaló koncepciók merülnek fel a koronavírus kapcsán, a globalizáció kérdésköre bizonyára a frekventáltak közé tartozik. Itt jön be Ulrich Beck személye a kérdéskör egyik első számú teoretikusaként; megvallom, mind ez idáig erősen kritikus voltam az elgondolásaival kapcsolatban. Főként az individualizációs hipotézisét és a strukturális korlátok lebomlásáról kifejtett koncepcióját véltem túlhajtottnak, de a trendvízióit is kissé vágyvezéreltnek.

A koronavírus-szindróma általános implikációiról gondolkodva mégis Beck merült fel bennem. Az individualizáció kérdésköre talán túlságosan is előtérbe került az életműben, de ha valamikor, akkor most valóban a *kockázatok világával* kerültünk szembe. Munkásságának utolsó időszaka, a kétezres évtized egymást követő fejleményei (a terrorizmus és 9/11, a tsunami és a Katrina-hurrikán, a SARS és a kergemarha-kór vagy a klímaválság előtérbe kerülése) újult erővel vetették fel ezeket a gondolatokat. „Living in the world risk society" című 2006-os Hobhouse Memorial-előadásában (Beck 2006) nem csupán a nehezen prognosztizálható külső vagy a rendszeren belüli nem szándékolt kihívások kerülnek előtérbe, hanem az ilyen problémák artikulálása, a nyilvános megjelenítésükben eltérő képességek. A *tudományra, szakértelemre egyre nagyobb terhet ró* az egyre komplexebb, egyre több váratlanságot magában rejtő konstelláció, miközben a közvélemény és a döntéshozók ilyen körülmények közt is, esetleg még inkább a *bizonyosságot sugalló megoldásokat várják el* tőle.

Tegyük hozzá, hogy a tudományba intézményesen beágyazott kétely és pluralizmus, a plauzibilis megoldások, tudományos magyarázatok párhuzamos jelenléte sem megy elébe az ilyen típusú igénynek. Beck gondolatmenetében a túlfeszített igényeknek ezek az ellentmondásai a közgondolkodásban és a gyakorlati döntések szférájában is *a racionalitás és a hisztéria közti határok elmosódásához,* egyes kényes szituációkban túlreagáláshoz vezethet a legkevésbé felróható „halálbiztos" megoldások irányában. Keynes kezdeményezését is felidézi a „biztosan nem tudott" tényezők tudományos elemzésbe (a közgazdaság kérdésköreibe) való bevonásáról, amely azután kevéssé valósult meg (erre a feladatra alighanem maga Keynes kellett volna).

Becktől már kitekintve, valóban egyre rögösebb a pálya, de a rövid távú babérokkal szemben hosszabb távon mégis több esélyt kínálhat a *tudományos kutatás* számára – a komplexitás mindennapi redukálásának megtámogatásával szemben – a szóban forgó „redukálás redukálása", a tudott és nem tudott terrénumának és határainak a nagyközönség számára is kézzel fogható megjelenítése.

3. Ha a pillanatnyi tapasztalataim alapján mérleget vonnék a tudásbővítés és a komplexitás kezelésének terén kifejtett hozzájárulásokról, a benyomásaim vegyesek. Mindenesetre pozitívum, hogy a járványügyi szakemberek és a gyakorló politikusok is előszeretettel hivatkoznak a tudományos eredményekre, a kutatások által rendelkezésre bocsátott modellekre. Más kérdés, hogy országonként, netán adott eseten belül is jelentősen eltérnek egymástól az alapul szolgáló prognózisok és útmutatások. Ezzel sem lenne gond, ha ez a *váratlan fejleményeket*, s nem kevésbé a *jövőbeli folyamatokat is megillető körültekintés* jegyében történne, az esetenként *nagyságrendnyi hibahatárokat* is érzékeltetve. Ez utóbbi híján – esetleg épp a kétséget kizáró bizonyosság intenciójával – az ilyen típusú előrejelzések, gyakorlati instrukciók a racionalitás és hisztéria említett összegabalyodásának részévé válhatnak.

Hogy egy konkrét példát is említsek, itt is külföldi tapasztalat alapján: a CNN naponta élőben közvetíti a fertőzésektől leginkább sújtott, hosszabb ideig a világ első számú gócpontjának számító New York állam kormányzójának sajtótájékoztatóját. A kommunikációs szempontból sem érdektelen események során Cuomo diákat bemutatva többször is utalt a több vezető intézettől megrendelt terjedési prognózisoknak a tényleges alakulást többszörösen is felülbecslő várakozásaira. Azt is hozzátette, a becslések a társadalmi érintkezés jóval gyengébb mérséklődésével számoltak, mint amilyen valójában bekövetkezett. Bár ez az egybevetés aktuálisan jó hírként is felfogható, mégis megfontolásra késztet. Különösen a

járványok kezdeti időszakában, az ilyen előrejelzéseknek meglehet a maguk riadóztató szerepe, a nagyközönséget is ráébreszthetik a veszélyre. De az akár hipotetikusan apokaliptikus előrejelzések lefegyverzően is hathatnak a fatalizmus jegyében. Még közvetlenebb lehet a gyakorlati kihatásuk arra, hogy a járványügy felelőseit a védekezés speciális eszközeinek minél nagyobb tömegű feltöltésére indítsa, a pesszimistább forgatókönyveken belül is a kedvezőtlenebb verziók keretében.

4. Bár egyes network alapú terjedési modellek is szerepet játszhattak a mai adatok fényében irreális (sőt közvetlenül a kibocsátásuk után komoly korrigálásra szorult) előrejelzésekben, a mérleg pozitív oldalán jelentős az idevágó kutatások hozzájárulása. A szinte egyszerű többszöröződésre építő mechanikus modellekkel szemben a *kapcsolathálózati elemzés több évtizedes múltjából* számos kiindulópont kínálkozik. Hogy a társadalmi érintkezés kulcsfontosságú sűrűsödését tekintsük, ilyen alapvetés Feld (1981) munkája a *kapcsolatok szerveződési fókuszai*ról. Olyan vonatkozások jöhetnek itt szóba, mint a területi (város/falu), intézményi (centrumok/alsóbb szintek) egységek eltérő szerepe, vagy az olyan funkcionális gócpontoké, mint az egészségügyi és a szociális ellátás speciális szervezetei (a kórházak, idősotthonok stb.) Nem is szólva az elsődleges, másodlagos kiindulópontot képező kereskedelmi, forgalmi és sportcentrumokról, vagy a szakrális együttlét kitüntetett alkalmairól.

Mindezt figyelembe véve a valósághoz közelibb – ha nem is feltétlenül könnyebben kezelhető – képet kaphatunk. Az is igaz, hogy az ilyen típusú analitikusabb kép kialakításához több alapadatra volna szükség ahhoz képest, mint amennyit – hogy itt viszont egy hazai példából induljunk ki – a járványügyi statisztika pillanatnyilag rendelkezésre bocsát. A fertőzések megyei bontásaihoz és a halálozások néhány személyes adatához képest pl. a Wikipédia oldalairól több részlet tudható meg nem egy környező vagy távolibb európai ország járványügyi folyamatairól. Bár ezek a területi bontások és időbeli alakulásuk sem érdektelenek például az olyan elemzésekhez, mint amilyenekkel a hazai mezőnyből Kiss János Péter, az ELTE regionális kutatója jelentkezett[1] a fertőzés terjedésének kezdeti *hierarchikus* (inkább a felsőbb státusszinteket, a központokat érintő), majd későbbi (már az alsóbb szinteken belüli) *szomszédsági* alapú folyamatokról a koronavírus-járvány első hónapjának nemzetközi adatbázisai alapján.

A kapcsolathálózati elemzés oldalágán azonban azok a kontextuális elemzések is figyelmet érdemelnek, amelyek pusztán az *aggregát adatok alapján könnyen levonható téves következtetésekre* figyelmeztetnek. Ha a nemzetközi statisztikák közül csupán az egyes országokról meglévő adatokat tekintjük, adódhat olyan benyomás, hogy „most az egyszer a gazdagokra járt rá a rúd". Ha azonban egyes országokon belül több tényezőre is támaszkodó elemzéseket tekintünk, adott esetekben, például az Egyesült Államokban éppen ellenkező tendencia figyelhető meg.[2]

Ez némiképp emlékeztet a választáskutatás sokáig rejtélyes „red states, blue states" esetére, amikor a szavazás jövedelmi összefüggései másként jelentkeztek az államok, mint az egyének, vagy azok nagyobb csoportjai szintjén – ahogy Gelman (2014) és kutatócsoportja több ciklusra fejtette fel. A jó érzékű adatelemzések azonban akár az egyszerű folyamatgörbék, a felfutásról és szerencsére több helyen már lecsengésről is meglévő adatok alapján is

1 https://hvg.hu/tudomany/20200408_magyar_koronavirus_terkep_jarvany_teruleti_eloszlas_adatok#rss
2 https://edition.cnn.com/2020/04/06/opinions/african-americans-covid-19-risk-jones/index.html

figyelemre méltó eredményekkel szolgálnak a hazai helyzetre és kilátásokra vonatkozóan.[3] De mondjuk „kvalitatív kismintás" alapon azoknak a gyakorlati szakembereknek, laborvosoknak, mentősöknek is érdekesek a puszta benyomásai, akik ezekben a hetekben betegek és potenciális paciensek nagyobb csoportjaival kerülnek kapcsolatba.

5. A sokat emlegetett „*nyájimmunitás*" kérdése kívül esik szakmai kompetenciámon. Jelentős társadalmi és sokakat érintő gyakorlati vonatkozásaival az elsők közt lehet a járvánnyal kapcsolatos közgondolkodást befolyásoló tudományos modellek sorában. A legtöbb európai ország járványügyi intézkedéseit többé-kevésbé befolyásolta, ha kevés esetben tartottak is ki mellette nyílt formában. De kevés esetben foglaltak is állást ellene nyíltan – ilyen volt az osztrák gyakorlat, amely az eddigi tapasztalatok alapján korántsem sikertelen. A másik végponton a járványnak valamennyire szabad folyást engedő svédországi eset áll, amelynek adatai európai összehasonlításban ugyan nem lógnak ki túlságosan a sorból, a relevánsabb skandináv összevetésben már jóval inkább, lefelé. A hagyományos érintkezési minták voltaképpen alapesetben sem térnek el nagymértékben az aktuálisan kialakult európai normáktól, s az adott szituációban jelentősebb hivatalos korlátozások híján is működik a viselkedésbeli körültekintés.

Amennyire meg tudom ítélni, a szakértők véleménye is megoszlik a kérdésben. Talán elfogultság a részemről, de az adott szituációt tekintve meggyőzőbbnek vélem a kételyeiket kifejezők érveit. Sajátos, hogy egy minapi televíziós műsor résztvevői közül egy társadalomkutató volt az, aki szinte magától értetődően beszélt a nyájimmunitás szükségszerű bekövetkeztéről, míg a gyakorló vitapartner a járványügy területéről óvatosságra, komolyabb vizsgálódások szükségességére figyelmeztetett. Érdekes következtetésekre vezettek az első komolyabb, reprezentatív jellegű mintavételen alapuló eredmények osztrák kutatók részéről.[4] A kutatást végző szakemberek szinte csalódással beszéltek a várakozásukhoz képest jóval alacsonyabb (kb. 0,3 százalékos, de a felső hibahatárt véve is 1 százalék alatti, a regisztrálthoz képest csak kb. mintegy két és félszeres) általános átfertőzöttségről. Érdekes módon egy hasonló célzatú kaliforniai vizsgálat[5] ettől nagyságrenddel nagyobb, kb. tízszeres fertőzöttséget mutatott ki (ami, még mindig messze elmarad a nyájimmunitás-modellek által vélelmezett szinttől), némi kételyt ébreszt azonban, hogy a felvételre önkéntes mintán került sor. Kívülről nehezen érthető, hogy az irdatlan védekezési költségek mellett milyen kevés figyelem jut egy ilyen kézenfekvő feltárási és megelőzési eszköz (szolid módszertannal) szélesebb körű alkalmazására. Újabb hírek szerint küszöbön áll egy további, már valamivel nagyobb mintás reprezentatív felvétel (szintén a szomszédságunkban, Szlovéniában).[6]

6. A fenti gondolatsort hadd egészítsem ki egy alapjában szintén nem szakmai mozzanattal a világ bizonyos körzeteiben ma is kötelező – másutt be sem vezetett, vagy régebben kifutott – BCG-oltás esetleges pozitív kihatásairól. A szakértők körében is plauzibilisnek tekintik az

3 https://mandiner.hu/cikk/20200412_a_jarvany_kilatasairol

4 https://www.sora.at/uploads/media/Austria_COVID-19_Prevalence_BMBWF_SORA_20200410_EN_Version.pdf

5 https://hvg.hu/vilag/20200418_Amerikai_kutatok_otvenszer_annyi_virusos_lehet_mint_amennyit_regisztraltak?s=hk

6 https://hvg.hu/vilag/20200419_Szlovenia_hetfotol_atfogo_szerologiai_vizsgalatot_indit_az_orszagban?s=hk. A kézirat leadását követően került sor négy egyetemi intézet közreműködésével Magyarországon is egy reprezentatív jellegű felvétel bejelentésére és egy tervezett sorozat részeként, a járványhelyzet értékelése szempontjából különösen fontos első májusi etapjára.

amerikai kutatók által felröppentett, ez esetben számunkra is kedvező feltevést.[7] Ha ez helytállónak bizonyul, vélhetően a nem specifikus immunhatások kutatásának is komoly lökést adhat – azonban ismét óvatosságra int a szóban forgó kutatás alapvetően aggregát jellege és kis elemszáma (itt megint felmerül a potenciálisan rendelkezésre álló statisztikák komolyabb kiaknázása és az ilyen irányú vizsgálatok bizonyára szintén mérsékelt költségigénye).[8]

7. Az utolsó reflexióimat a *tanulás, komplexitás, tisztánlátás* címszavak köré rendezném, dióhéjban érintve a nyilvánosság bizonyos vonatkozásait a média hangvételétől a közönség reagálásáig; más vetületben ezek közül több már a tudomány szerepét illetően és kutatási alkalmazások kapcsán is felmerült. Így szó esett a sok absztrakt modellhez képest meglepőnek tűnő, kevéssé „vírusszerű" terjedési adatokról – de hiszen éppen ez volt többnyire a cél a görbék laposítása, elnyújtása irányában. Ehhez az emberek kellően körültekintő, kooperatív magatartására is szükség volt. Bár hangzottak el kritikai hangok is ezzel kapcsolatban, a közterek általános képe a hazai terepen is erről tanúskodott, ahogy a társadalomkutatás terén a naprakészen reagáló felvételek (így a Kende Anna-féle ELTE-kutatócsoport,[9] illetve több közvélemény-kutató intézet[10]) is hasonló tapasztalatokról adtak számot, beleértve az inkább szigorúbb, mint megengedőbb intézkedések melletti állásfoglalást.

A hasonló jellegű köznapi tapasztalatokkal együtt ezeknek az eredményeknek a kollektív viselkedés pozitívumaira utaló értelmezése mellett azonban lehet egy negatív olvasata is, amely a félelmet, szorongást, a másoktól való távolságtartást, netán a másikkal szembeni averziót illeti.

A média, a nyilvánosság működése mindebben kulcskérdés, és e téren legalábbis vegyesek a tapasztalatok. A választási statisztikák, a választáskutatási eredmények kezelését illetően is többször szóvá tettem az ún. „precision journalism" általános hiányát; a járvány terén sem elvétve lehet találkozni a számokkal hadilábon álló kommunikációs gyakorlattal.[11] (Csak illusztrációként az elmúlt napokból: egy közismert egészségügyi szakpolitikus – egyébként ésszerű okfejtés keretében – a fertőző esetek jelenlegi öt-hat naponkénti duplázódásáról beszélt, ezt hipotetikusan a következő hetekre, hónapokra is kivetítve. Ez szerencsére több szempontból sem stimmel: ez a felfutás idehaza még a március végére volt jellemző, azóta

7 https://www.euractiv.com/section/coronavirus/news/the-brief-is-eastern-europe-more-resilient-to-covid-19/m

8 Ugyancsak a kézirat leadását követően érkeztek hírek ilyen irányú vizsgálódások előkészületeiről. A kérdés nyilvánvaló gyógyászati vonatkozásain túl a regionális összefüggések a történeti-politikai folyamatok szélesebb hátterét, a fejlődési trendek különböző vetületeit is érinthetik. Ha egyéni szinten nem igazolódnának az immunitásra vonatkozó feltételezések, a területi eltérésekre vonatkozóan más típusú – például az életvitellel, kulturális mintákkal kapcsolatos – magyarázatok kerülhetnek előtérbe.

9 https://www.elte.hu/content/a-koronavirussal-kapcsolatos-online-felmeres-elso-eredmenyei.t.20875

10 Závecz Rt: https://index.hu/techtud/2020/03/21/sokkal_jobban_tartanak_mar_a_magyarok_a_koronavirustol/; Medián: https://24.hu/belfold/2020/03/19/koronavirus-felelem-kutatas-median/; Publicus Intézet: https://publicus.hu/blog/koronavirus-tarsadalmi-es-politikai-hatasai-3-resz/

11 Felmerülhet a kérdés, nem anakronisztikus-e a sokak által „post-truth" jellegűként megjelenített médiatartalmak, mindenesetre a híreket és szórakoztatást vegyítő „infotainment", a hírek és vélemények elkülönítését alapjában felfüggesztő bulvár, vagy akár a propagandisztikus kommunikáció mai világában a tájékoztatásbeli pontosságot, az újságírói objektivitás egyik alapelemének érvényesülését számon kérni? Ráadásul egy olyan időszakban, amikor a bizonytalanság, kiszámíthatatlanság kivételes szintre nőtt, és a kommunikációs horizontot különösen behatárolja. Ezek a kérdések valójában évtizedek óta a médiaelméleti viták kereszttüzében állnak; már az utóbbi évek „fake news" jelenségeire is reflektálva apellált McNair a hagyományos és új kommunikációs tartalmak szinte áttekinthetetlen folyama, egy egyre komplexebbé váló környezet mellett a hiteles, mérvadó tájékoztatás, az értelemadó újságírás – a kommunikátori ethosz hagyományos iránytűinek – további érvényére, legalábbis azok normatív fenntartásának igényére.

azonban a szóban forgó napok száma nagyjából a kétszeresére nőtt, azaz az ütem feleződött. Korrekció nem történt, és ugyanezek a számadatok egy másnapi rádióműsorban elhangoztak.) Az előttünk álló időszakban az ilyen adatokkal alighanem hasonló otthonossággal kellene bánnunk, mint mondjuk a GDP vagy az infláció számaival vagy a sporteredményekkel. Sajnos a média hangneme a mindennapi sikertörténettől a drámai képekig, az egyre ijesztőbb napi adatokig terjed, ahol a skála közepe többé-kevésbé kihasználatlan marad.

Egy-egy üdítő kivétel a külföldi választékból az osztrák ZIB valóban közszolgálati tájékoztatása, vagy a CNN – helyenként ugyan túlpolitizált – nagyon szakszerű járványügyi műsora. A komplexitás kezelése, a kockázatokkal való együttélés több tudást és tisztánlátást igényel a társadalmi életnek ezen az újonnan kirajzolódó területén. Olyan dilemmák jelennek meg erős kontúrokkal, mint a járványbiztonság és a gazdaság, a gazdaság és szociális biztonság, a készültség és a szabadságjogok megannyi konfliktusa, vagy egy időbeli síkon a zárás és újranyitás, majd a nyitás/zárás/nyitás, az általános és a helyhez, szituációhoz igazodó intelligens megoldások egyensúlya. Beckre és a globalizáció kilátásaira végül ebben a keretben visszatérve, a ma emelkedő nyilvánvaló választófalak mellett, az emberek és az államok szinte soha nem látott figyelemmel fordulnak egymás tapasztalatai, megoldásai felé. És jelennek meg ennek során az elmaradottnak gondolt kontinensekről, országokról is a most meglepően fegyelmezett viselkedés, a nem is olyan fejletlen egészségügyi infrastruktúra képei (ezeket a térségeket korábban is több komoly járvány sújtotta, kevesebb figyelem mellett).

Mikor (április 22-én) ezekkel a sorokkal befejezem, a Worldometer napi adatai szerint a világon az új esetek aránya már csak kb. 3 százalék a teljesen belül; ez már nem annyira rossz (és az ezen belül utolsó hullámban bekapcsoló Dél-Amerika és Afrika esetében is 5 százalék közelében). Szusszanásnyi idő juthat a felkészülésre, a várható és máris látható, aligha jelentéktelenebb mellék- és utóhatásokra.

Hivatkozott irodalom

Beck, Ulrich (2006): Living in the world risk society. *Economy and Society* (3): 329–345. https://doi.org/10.1080/03085140600844902

Feld, Scott L. (1981): The focused organization of social ties. *American Journal of Sociology* (5): 1015–1035. https://doi.org/10.1086/227352

Gelman, Andrew (2014): How Bayesian analysis cracked the red-state, blue-state problem. *Statistical Science* (1): 26–35. https://doi.org/10.1214/13-STS458

McNair, Brian (2017): After Objectivity? *Journalism Studies* (10): 1318–1333. https://doi.org/10.1080/1461670X.2017.1347893

Tardos Róbert

szociológus, ELTE Társadalomtudományi Kar (Budapest)

Érdi Péter és Szvetelszky Zsuzsa

Megjavítsuk vagy eldobjuk-e az eldobható társadalmat?

0. Épp ott tartottunk, amikor...

az egész cilibuli jött, hogy mi lenne, ha írnánk egy könyvet ketten, kb *REPAIR: How to improve broken objects, ourselves, and society* munkacímmel. Egységes keretben tárgyalnánk a különböző biológiai és társadalmi szerveződési szinteken fellépő javítási mechanizmusokat. Sok mindent összeírtunk. Molekuláris jelenségektől tárgyaink és tönkrement barátságaink megjavíthatóságán keresztül a kis közösségek és a globális társadalom működési zavarainak kiküszöböléséig. Írogattunk, tervezgettünk, kezdeti tárgyalásokat folytattunk. Itt tartottunk, amikor a felhívás elért minket. Na jó, próbálkozzunk!

Abban sokan egyet fogunk érteni, hogy valami nagyon elromlott. Kell tudnunk, hogy mi és miért romlott el, és valami ötlet, irány, stratégia jó lenne, hogy miként lehet javítani? Legalább kétféleképpen hibázhat az ember: vagy rosszul csinál valamit, mert nincs meg a tudása és/vagy eszköze, vagy képtelen arra, hogy saját erejéből megtegyen egy adott dolgot, mert fel sem ismeri, hogy mi a teendő. A javítás folyamatára azért van szükség, mert nincs időgépünk: nem lehet visszamenni a múltba, hogy megváltoztassuk a folyamatot, ezért az adott hibával mindig a jelen kontextusából kiindulva kell foglalkoznunk.

Nem tudjuk pontosan minek, de valaminek vége van. Ahogy András Lászlótól (2016) tanultuk: „És nem akkor van vége, amikor befejeződik, mert ha vége van, akkor még folytatódhat ugyan, de ez nem jelent semmit".

1. Tudjuk, hogy ami elromolhat, az elromlik, de mégis, most mi történt?

A komplex rendszerek elméletéből tudjuk, hogy a bonyolultabb rendszerek törékenyebbek, sebezhetőbbek, mint az egyszerűbbek. John Casti, aki matematikusként lett a komplex rendszerek elismert kutatója, és főleg népszerűsítője, remek és szívszorító könyvében (Casti 2012) felvázolta az összekötöttségből fakadó jó néhány katasztrófa lehetőségét, az internet meghibásodásától a víz-, olaj- és táplálék-utánpótlás megszűnésén keresztül – hát igen, a globális vírusfertőzésig. (A szerzők értik és megértik a szociológus Szerkesztőt, hogy Luhmannra is illenék hivatkoznunk, tessék (Luhmann 2006). (Bővebben talán legközelebb.)

Már eddig is tudtuk (Szvetelszky 2010), hogy a társadalmi rendszerek (is) heterogének. Quod licet Iovi, non licet bovi: a csoport az adottságok, feltételek, lehetőségek, körülmények relativizálásával, konszenzusteremtő viszonypontok alkotásával folytonos és direkt módon ad visszajelzést arról, kinél mi fogadható el vétségként. A negatív visszacsatoláson alapuló szabályozási mechanizmusok stabilizálnak. Azt is tudjuk (Sornette 2002; Érdi 2010), hogy a negatív visszacsatolás stabilizációs hatása hiányának katasztrofális következményei lehetnek. A pozitív visszacsatolás ugyanis (néha örömünkre, néha bánatunkra) drámaian felerősíti az eredendően kis különbségeket. Ma (a fertőzési adatokat nézve) mindenki az exponenciális növekedésről beszél. Mi az oka annak, hogy exponenciális növekedés jön létre? Az, hogy a növekedés sebessége arányos a kérdéses változó értékével (ami mostanában az eddig megfertőzöttek száma). A kontrollálatlan pozitív visszacsatolás a hajtóereje az olyan extrém eseményeknek is, mint a földrengés és a hiperinfláció. Más példával, amit az angol népköltés Károlyi Amy fordításában példáz: Egy szög miatt a patkó elveszett. A patkó miatt a ló elveszett. A ló miatt a lovas elveszett. A lovas miatt a csata elveszett. A csata miatt az ország elveszett. Máskor verd be jól a patkószeget! Most meg nem egy országgal, hanem az egész világgal baj van. Nyilván nem működött jól a nemzeteken átívelő közösségi kooperáció.

1968-ban a Science tudományos hetilapban jelent meg Garrett Hardin *The Tragedy of the Commons* (A közlegelők tragédiája) című írása, ezt Hankiss Elemér (1979) *Társadalmi csapdák* című könyve ismertette a magyar közönség számára. A cikk meggyőzően mutatta be a senki által nem birtokolt javak tragikus sorsát. „Röviden a példa a következő: Ha egy falu közös legelőjére minden gazda 1–1 tehenet hajt ki, fenntartható gazdálkodás valósul meg. Ám egy gazda úgy is gondolkodhat, hogy amennyiben két tehenet legeltet, a haszna kétszeres lesz. Ha viszont egyre többen követik e példát, a legelő zsúfolttá válik és a túllegeltetéssel tönkremegy." (Vida 2001). Ismert, hogy nem csupán elvont játékelméleti problémáról van szó és a kérdés érvényes: megmenekülhet-e az emberiség a közlegelő tragédiájától? Elinor Ostrom (1990), az első nő közgazdasági Nobel-díjas alaposan elemezte a problémát, lásd még pl. Battersby (2017) – de ki figyel egy Nobel-díjasra?

Az ökológusok tudták (például Pásztor és Oborny 2007), hogy a közösségen belül változott a kooperáció aszerint, hogy milyen volt az egyes modulok (itt: országok) állapota, és a modulok közötti kapcsolatok rendszere. Kis ugrással: mennyire volt felkészülve a világ, hogy önszerveződő mechanizmusokkal stabilizáljon. Az önszerveződés során kulcskérdés, hogy az egyes résztvevők mennyi információhoz férnek hozzá, mennyire ismerik a többi résztvevő és a külső környezet állapotát. Döntse el az Olvasó! Az elméletből ismert, hogy van valami optimális stratégia (a kooperáció foka), aminek a kialakítása nagyban függ az elérhető információ mennyiségétől. Különösen fontos ez heterarchikus rendszerekben, ahol nincs központi kontroll, hanem a rendszer szabályozása a résztvevők kölcsönhatásai révén

valósul meg – mint 2020-ban a koronavírus globális elterjedésekor és a megfékezésére tett első kísérletek során.

2020 előtt is tisztában voltunk a fenti kérdések önszerveződő rendszerekkel való kapcsolatának fontosságával, mert a brit kibernetikus Ashbytól Stuart Kaufmanig jeles tudósok hívták fel rá a figyelmet. Viszont, az üzleti élet számos szereplője részére a hosszú táv mindössze a negyedév (egy Excel-tábla, zöld és piros számokkal). Számukra látszólag semmi nem indokolta, hogy a növekvő komplexitás és a gyorsuló változás sodrában időt és más forrást áldozzanak a kérdések megválaszolására. Próbáljunk optimisták lenni! A statisztikus fizika és a hálózatelmélet módszereit régóta alkalmazzák a járványterjedés szimulációjára (Keeling és Eames 2005), és ma már beszivárogtak a társadalomtudományokba is a computational social science fontos modellezési és szimulációs eszközei. A mostani válság pozitív következménye, hogy ma szinte a közbeszéd tárgya: matematikai modellekkel és a modelleken alapuló szimulációkkal érdemes lehetséges jövőket jósolni.

2. Szabályozáselméleti leckék, amelyeket nem tanultunk meg

A természet és ember közötti kapcsolat szabályozási hibáiból származó különböző méretű katasztrófákra sok példa van. Ismert, hogy Ausztrália a (behurcolt és természetes ellenség nélküli) nyulak növényfogyasztása miatt sivatagosodott el. 1950-ben 600 millió nyúl élt Ausztráliában, ennek következményeként a talaj erodálódott, erdők tűntek el. A nyulak elpusztították a legelőket, és így a tehenek és birkák éheztek. A nyulak ellen virológiai fegyvert vetettek be, hatásosan. De az ökoszisztémák nemlineáris dinamikai rendszerek, hosszútávú viselkedésüket csak erős korlátokkal lehet megjósolni.

Jared Diamond, az UCLA méltán híres földrajzprofesszora letűnt civilizációk végnapjainak elemzésével teszi fel a kérdést: miért pusztultak el (például a maják, vagy a Húsvét-szigetek lakói), és mi az, amivel a katasztrófa megelőzhető, elkerülhető? Milyen sérülékenységről adnak leckét, tanulságot a számunkra? Közkeletű elmélet szerint a Húsvét-szigetek kihalása feltehetőleg megelőzhető lett volna, ha az őslakosok nem mindig a legfiatalabb fákból készítettek volna csónakot. Pontosabban szólva maguk idézték elő azt az ökológiai és civilizációs katasztrófát, amely kipusztulásukhoz vezetett. Az érthető, hogy a halászathoz hajókra van szükség, azokat meg fából építették. Okoskodva kérdezzük: nem látták a szigetlakók, hogy a fák eltűnésével legfontosabb élelmiszereik beszerzéséhez szükséges eszközüket nem tudják majd előállítani? Áttértek a földművelésre, de ez nem volt szabályozott, így a talaj tönkrement, és a civilizáció elpusztult.

Ám most beszéljünk arról, ami ma érdekel mindenkit. Mi nem láttuk előre? Miért nem? Egyikünk (EP), bevallja, hogy február elején sajnálkozó leveleket küldött sanghaji kollegájának, és megemlítette, hogy látott videókat… és nahát... a város milyen üres. A komplex rendszerek tanárának, aki társadalmi predikcióról is szokott előadásokat tartani és egy kicsit az Ebola terjedésének modellezésével is foglalkozott, nem fordult meg a fejében, hogy pár hét múlva ő is a házában csücsülve fogja a görbét laposítani.

A tobzoska (ha az Olvasó esetleg nem tudja, kiről-miről is van szó, mi is most néztük meg a szótárban – angolul pangolin) kapcsán: ha akarjuk, gondolhatjuk úgy is, hogy öt kontinens vesztegzár alá helyezése talán egy rosszul átsütött tobzoskának köszönhető. A University Michigan bioinformatikai kutatóinak friss eredményei (Zhang et al 2020a, 2020b) azt sejtetik,

hogy a tobzoska lehet az a „kapocs", amelyik a SARS-CoV-2 vírust a denevérről az emberhez közvetítette. A tobzoska a kereskedelem fontos szereplője Kínában.

Kínában a vadállatok kereskedelme azért indulhatott virágzásnak, mert a politikai intézmények a remélt bevétel miatt szemet hunytak a lehetséges kockázatok fölött. Minthogy a vadállattartás sokkal jövedelmezőbb a növénytermesztésnél (Domschitz 2020), a kínai élelmezési válság csillapítására a nyolcvanas évektől a politika bátorította a vadállatok szaporítását és a velük való kereskedelmet. A medvék, az orrszarvúk és a tobzoskák kereskedelmi cikkekké váltak. A vadállatok testében számtalan, az emberi szervezet számára nem ismert vírus található, amelyek a különböző fajok között vándorolnak, és átterjedhetnek az emberre is.

A történet váza nem új, 2003-ban denevérekről került emberekre a halálos tüdőgyulladást okozó SARS elnevezésű koronavírus. Akkor 774 halálos áldozata volt a járványnak, és bár megjelent 71 országban, nem lett világjárvány. A SARS közvetítője a cibetmacska volt. Mind a cibetmacska, mind a tobzoska a húspiac fontos terméke. A veszély nyilvánvalóan ismert volt. A piac rövidtávú érdekei felülírták a körültekintő, óvatos javaslatokat, a vadkereskedelem pedig folytatódott. Most bekövetkezett az, ami: azoknak a táborába tartozunk, akik szerint a vadállatok kereskedelmének véget kell vetni, különben újabb járványokra számíthatunk. A kínai kormány fel is függesztette a kereskedelmüket, legalább a járvány idejére…, de az illegális, on-line kereskedelmet, a dark weben zajló vadállat adok-veszeket nehéz lesz visszaszorítani (Standaert 2020). Az összeesküvés-elméletek velünk lesznek. Bár a vírus kiszabadulhatott egy laborból is, nem hinnénk, hogy így történt.

Nem mondjuk, hogy jól jósoltunk, de egyikünk (Szvetelszky 2003), már közvetítette a biológiai invázióval foglalkozó kutatók véleményét, amely szerint a bioinvázió vagyis az egzotikus élőlények (persze mindig csak a „fogadó élőhely" körülményeihez képest egzotikusak) mesterséges, általában emberi eszközökkel – tömeges személy- és áruforgalommal – történő vándoroltatása lehetetlen helyzetbe hozhatja a közegészségügyet.

3. Bízzunk-e a „termelő rombolás" lehetőségében, avagy nem lehet megjavítani azt, ami nem romlott el

Most legalább mindenki gondolkozik, hogy valami nagyon félrement. Schumpeter (1934) híres innovációelmélete alapján akár óvatosan optimisták lehetünk. Beláthatjuk, így nem lehet folytatni, mert kiirtjuk magunkat, mint a Húsvét-szigetiek, tehát evolúciós vagy revolúciós pályákat kell keresnünk.

Mit kell visszafordítanunk? Mindent, ami „megszaladt". Az angol terminológiát használva, „runaway evolution, tipping point" és „point of no return"; a divat és a járvány nevezéktana nagyon hasonlít. A divat (utazás, tömegrendezvények) nagyban meghatározta a járvány terjedésének a felerősödését. Nem akarjuk túldimenzionálni a hasonlatot, de érdemes emlékezni rá. A kontrollálhatatlan verseny egyik leghíresebb metaforája az ír óriásszarvas története (Hessen és Eriksen 2018). Szegény állat nemcsak Írországban, de Észak-Eurázsia kiterjedt részein is elterjedt. Az idők során az agancs súlya elérte, sőt valószínűleg meg is haladta a negyven kilogrammot. Runaway selection, vagyis *megszaladó* szelekció a neve a folyamatnak, ahogy szarvasunk sarokba szorította magát (faját). Harcolni már nem tudott, sőt a bikák már felemelve is alig tudták tartani a fejüket, nem beszélve arról, hogy milyen nehezen tudtak mozogni a sűrű erdőkben. A férfiasság ára 3,8 tonnányi szárazanyag-tartalmú

növény: ennyit kellett elfogyasztaniuk ahhoz, hogy fedezzék az agancs foszforszükségletét. Nem csoda, hogy a legutóbbi jégkorszak után el kellett tűnnie az óriásszarvasnak.

Az informatika világában ismert fogalom a „függőben lévő rendszerjavítás: az értesítés azt jelenti, hogy a rendszerszintű műveleteket csak a sorban lévő rendszerjavítás feldolgozásáig lehet végrehajtani. Ez általában egy újraindítás után javul." Nincs mese, a Reboot gombot meg kell nyomni. Társas világunkban talán nem ennyire egyszerű – és nem ilyen végletes – a helyzet, azonban bizonyos, hogy alapos áttekintés után mondható csak ki, működésünk mely részletei szorulnak szabályozásra, változtatásra, fejlesztésre, vagy akár tiltásra.

Mit nem érdemes visszaállítani? A javítás, a repair célja nem a sosemvolt aranykor visszaállítása, hanem a jelen mély megértéséből következő döntéshozatal és cselekedet. Ha globális társadalmunk komplex lett (bármit is értünk alatta), akkor a túlélési – vagy a megtartási, fenntarthatósági – stratégiának is feltehetőleg komplexnek kell lennie. Mindebből nem az következik, hogy az elromlott helyzet állapotának megfelelő javítási mechanizmust kezdünk el működtetni. Éppen ellenkezőleg: a célul kitűzött állapothoz képest állítjuk fel azokat a standardokat, amelyek figyelembevételével és betartásával a jelenleginél kívánatosabb helyzet állítható elő. Azt sejtjük, felerősödnek majd a viták azok között, akik szerint a demokráciát és a kapitalizmust nem lehet kidobni, és azok között, akik szerint, de bizony, sőt.[1]

A javítás sajátos műfaja az emberi társadalomban a kategorikus tiltás: ám a komplexitás miatt itt is érhet bennünket meglepetés. Ha egy polgármester kitiltja az autókat a belvárosból, ezzel ugyan sokat tesz a település számos lakójának életminőségében kulcsszerepet játszó levegő tisztaságáért – azonban könnyen lehet, hogy már a következő választást elveszíti.[2] Emberek vagyunk, gyarlók és esendők – a top down intézkedésekhez fokozatosan tudunk alkalmazkodni.

4. Az eldobható társadalom: amire jó volt, és amire nem

Az eldobható társadalom (throwaway society) kifejezés a Life Magazine 1955. augusztus 1-i számában jelent meg. Az eldobhatóság (disposability) kifejezetten pozitív fogalom volt. A műanyag jónak tűnt arra, (ne vegyék szó szerint, de majdnem), hogy felszabadítsa a házasszonyokat a mosogatás és zoknistoppolás kötelezettsége alól, és a felszabadult időt önmegvalósításra fordítsák, az egyszer használatos borotvák (és más egyszer használatos termékek) pedig a férfiak életébe csempésztek hasonló ígéreteket. A következő évtizedekben gyakorlatilag minden, a ruháktól az elektronikus eszközökig eldobható lett. Éppen abban az átmenetben vagyunk, amikor egy jelentős kisebbség kezdi felismerni, hogy mind a humán, mind a tárgyi erőforrásokkal érdemes gazdálkodni. „Repair or replace?" Megjavítani vagy újjal helyettesíteni? Mind egyéni, mind közösségi szinten ki kell találnunk, hogy miképpen küzdjünk az ellen, hogy folyamatosan új cuccokat igényeljünk. Egyrészt tartósabb termékekre van szükség, másrést annak a beállítódásnak a kialakítására, hogy az elromlott eszközök javíthatók és javítandók. Egy bizonyos kor után arra is rájövünk, hogy barátságainkra is vigyáznunk kell.

1 Zizek persze bejelentkezett: https://www.youtube.com/watch?v=UYc7eJ_Txq0.

2 https://english.elpais.com/elpais/2019/09/13/inenglish/1568376569_945651.html

Aki optimista jövőképre áhítozik, annak érdemes a múltba tekinteni: a japán kincugi sok évszázaddal ezelőtt kialakult filozófiája elfogadja a hibásat, a tökéletlent. Az irányzat avatott kézművesei a törött kerámia, porcelán művészi helyreállításával, megjavításával gyakran az eredetinél szebb és értékesebb tárgyat hoztak létre. Ha a kincugi mellett felidézzük az angol repair szó etimológiáját (a latin reparare szóból ered), akkor korántsem tűnik lehetetlennek a megtartás, a javítás és a fejlesztés műveleteinek óvatos illesztése – akár globális szinten is.

Kissé olcsón azt is mondhatnánk, a válaszok megvannak, csak kérdezni kell: a repair-folyamatok három nagy kérdése a hol vagyunk most, hova akarunk eljutni és milyen lehetséges stratégiákkal tudunk odaérni? Akármennyire is sürget az idő, lehet, hogy nem spórolható meg a kérdés tanulmányozása: hogyan jutottunk ide? A Ki nevet a végén játékban talán nem kell a startra visszamennünk. A politikusok nyilván azonnal döntéseket hoznak (néhol egymásnak naponta ellentmondóakat is). A társadalomkutatóknak jól jön, ha háromszor nem dobnak, csak egy darabig újragondolják a történteket.

Hivatkozott irodalom

Battersby, Stephen (2017): Can Humankind Escape the Tragedy of the Commons? *Proceedings of the National Academy of Sciences* 114(1): 7–10. https://doi.org/10.1073/pnas.1619877114

Casti, John (2012): *X-Events: The Collapse of Everything*. New York: HarperCollins.

Luhmann, Niklas (2006): *Bevezetés a rendszerelméletbe.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Domschitz Mátyás (2020): Ha nem zsákmányolnánk ki a természetet, ez a járvány sem lenne. *Index,* https://index.hu/gazdasag/2020/04/02/kina_vadallat_piac_koronavirus_mezogazdasag_vuhan_denever_tobzoska_medve_epe_kornyezetvedelem_termeszet_kizsakmanyolas/ (letöltve: 2020. június 10.)

Érdi Péter (2010): Scope and Limits of Predictions by Social Dynamic Models: Crisis, Innovation, Decision Making. *Evolutionary and Institutional Economics Review* 7(1): 21–42. https://doi.org/10.14441/eier.7.21

Hessen, Dag O. és Thomas Hylland Eriksen (2018): *A versengés paradoxonjai. Evolúciós folyamatok a mindennapokban.* Budapest: Typotex.

Keeling, Matt J. és Ken T. D. Eames (2005): Networks and Epidemic Models. *Journal of the Royal Society Interface* 2(4): 295–307. https://doi.org/10.1098/rsif.2005.0051

Ostrom, Elinor (1990*): Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511807763

Pásztor Erzsébet és Oborny Beáta (szerk.) (2007): *Ökológia*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Schumpeter, Joseph A. (1934): *Theory of Economic Development: An Inquiry Into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*. Cambridge: Harvard University Press.

Sornette, Didier (2002): Predictability of Catastrophic Events: Material Rupture, Earthquakes, Turbulence, Financial Crashes, and Human Birth. *PNAS* 99(1): 2522–2529. https://doi.org/10.1073/pnas.022581999

Standaert, Michael (2020): Illegal Wildlife Trade Goes Online as China Shuts Down Markets. *Aljazeera.* https://www.aljazeera.com/news/2020/03/illegal-wildlife-trade-online-china-shuts-markets-200324040543868.html (letöltve: 2020. június 10.)

Szvetelszky Zsuzsanna (2003): Ki merre lát. *Liget* 16(4): 35–43.

Szvetelszky Zsuzsanna (2011): *A pletyka pszichológiája.* Doktori (Ph.D.) értekezés. 2010, Pécsi Tudományegyetem, Pszichológia Doktori Iskola Szociálpszichológia Program.

Vida Gábor (2001): A tudomány és a közlegelők tragédiája. *Merítő.* tabulas.hu/cedrus/2001/10/merito.html#3 (letöltve: 2020. június 10.)

Zhang, Chengxin et al (2020): Protein Structure and Sequence Reanalysis of 2019-nCoV Genome Refutes Snakes as Its Intermediate Host and the Unique Similarity between Its Spike Protein Insertions and HIV-1. *Journal of Proteome Research* 19(4): 1351–1360. https://doi.org/10.1021/acs.jproteome.0c00129

Zhang, Chengxin et al (2020): Study Shows Pangolins May Have Passed New Coronavirus From Bats to Human. *The Conversation*. https://theconversation.com/study-shows-pangolins-may-have-passed-new-coronavirus-from-bats-to-humans-135687 (letöltve: 2020. június 10.)

Érdi Péter

számítógépes agykutató, Center for Complex Systems Studies, Kalamazoo College (Kalamazoo, USA) és Wigner Fizikai Kutatóközpont (Budapest)

Szvetelszky Zsuzsa

szociálpszichológus, Társadalomtudományi Kutatóközpont, CSS-RECENS Kutatócsoport (Budapest)

Kifordult világ

Bozóki András

Orwell után – szabadon?

A hidegháború korszakának egyik félelmetes híre a neutronbomba felfedezése volt, amely nem rombolja le a településeket, csak az embereket öli meg. A kihalt városokban érintetlenül megmaradnak az épületek, enyészetre várva. A koronavírus járványa ehhez képest puha biológiai fegyvernek tűnik, amennyiben az emberek többségét nem öli meg, de megváltoztatja az egész társadalom magatartását. Az izoláció, az atomizáció és a fizikai távolságtartás társadalmi méretűvé vált.

A koronavírus járvány az első „természeti csapás", amit az emberiség globálisan átélt, amiről e földön mindenkinek még évtizedek múlva is hasonló emlékei lesznek: karantén, maszkok, kesztyűk, kijárási korlátozások, tömeges elhalálozás, a gazdaság megroppanása, a nemzetközi légiközlekedés leállása, az emberek közötti fizikai kontaktusok eltűnése és a szisztematikus fertőtlenítés. A járvány korszakának legnépszerűbb Facebook-csoportja a *View from my window*, amelynek három hét alatt másfél millió követője lett. Mindenki kiteszi azt a képet, amit otthonából lát, ezáltal egyszerre privát és globális utazáson vehetünk részt a virtuális térben. A társadalomtudományban már jó húsz éve használt kifejezés, a *glocalization* – amely a globális és lokális ellentétpárját egyetlen kifejezésbe vonja össze és oldja fel – nos, ez a fogalom ezekben a hónapokban világkarriert fut be.

Foucault elmélete a felügyelet és büntetés átalakulásáról újabb szintre emelkedik. Régen a büntetés nyilvános volt, végrehajtása „karneváli", célja az elrettentés, amely társadalmi közügyként mindenki szeme láttára zajlott. Később mindez zárt, totális intézményekbe helyeződött át, állami börtönökbe, ahol a madár se jár. Ezzel együtt a büntetésről fokozatosan a megelőzésre tevődött át a hangsúly: a magatartás pozitív állami szabályozására, az előírások internalizálására, a rendszer protokolljának követésére. Nem a deviáns szereplő

büntetése volt már a fő cél, hanem a normakövető, konform többség viselkedésének pozitív megerősítése, jutalmazása és e minta kodifikálása. Ezt a feladatot például az iskolai és munkahelyi magatartás szabályozása révén oldották meg. A járvány által előállt új helyzetben is ott van a parancskövetés momentuma, de az államnak már nem célja, hogy bárkit amúgy is drágán fenntartható börtönökbe és kórházakba vigyen. Egyszerűbb, ha mindenkit arra utasít, hogy saját érdekében maradjon otthon. Nem zárnak börtönbe senkit, mert mindenki önként zárja be önmagát. A szobafogság a börtönprivatizáció új formája. Nem kell másokra lőni, elég, ha tüsszentünk. Házi őrizetben vagyunk.

De nemcsak a lakásunk válik karanténná, hanem településünk, sőt országunk is. A polgármesterek alkotmányellenes módon lezárják településük határait és megtiltják, hogy idegen autók hajtsanak be. Az országok lezárják határaikat, de ez is csak elkésett reflex, erőfitogtatás. Az államok erre képesek, ennek ma már csupán szimbolikus jelentése lehet: mintha szolidaritásból tennék a trianoni döntés századik évfordulóján. A halálozási adatokat összességét ma még nem ismerhetjük, de nem is azok száma lesz a döntő, hanem a sokkhatás emléke. Azé a sokkhatásé, amely egyik napról a másikra mindenkit a megszokott viselkedés gyökeres megváltoztatására kényszerített.

E közös tapasztalat része, hogy a járvány „demokratikus", abban az értelemben, hogy a vírus nem válogat az áldozatokban: kortól és fizikai állapottól függetlenül bárki a célpontja lehet. Keveseket öl meg, de mindenkit megrettent, noha a jómódúak sokkal jobban meg tudják szervezni a védekezésüket. A betegeket, a szegényeket, a veszélyeztetett munkahelyeken dolgozókat és az idősebbeket a járvány jobban sújtja. Többek között azokat az orvosokat, nővéreket és tanítókat, akik munkáját a társadalom kevésbé ismeri el. Mindazok, akik az átlagnál amúgy is védtelenebbek és kiszolgáltatottabbak, a járvány végén még rosszabb helyzetbe kerülnek. Őket sújtják leginkább a járvány gazdasági hatásai, amik széles skálán mozoghatnak a munkanélküliségtől az éhezésig. Az állami újraelosztási politika változásaiban mérhető ilyenkor a társadalmi szolidaritás. Ilyenkor derül ki, hogy az adott közösség számára mit ér egy ember élete.

Ennek a járványnak nemzedékformáló hatása lesz. A lassan lelépő „boomerek" helyébe a „koronások" generációja lép. Sohasem hittem abban, hogy egy generációt betűjelekkel lehet elnevezni – úgy, mint X-, Y-, Z-generáció – mert a nemzedékké válás definíciójának alapeleme egy olyan jelentős történelmi esemény, amely a hasonló korban lévő széles társadalmi csoportokra közel egyformán hat. Ilyen volt például 1968 és 1989 tapasztalata, amely további szakaszokra tagolja a boomerek és a koronások közötti történelmi korszakot. Ezek az események – amelyek globális jelentőségűek voltak – egyenként eltérő kulturális mintákat közvetítenek a társadalom szélesebb rétegei felé, s hatásuk évtizedek múltán is érezhető.

De miért is különbözik a koronavírus okozta halál más halálesetektől? Hányan és hányan halnak meg keringési és szívelégtelenségben, rákban, influenzában, autóbalesetben és katonai konfliktusokban? Hány tüdőbeteg hal meg és közülük hány eset írható a környezetszennyezés számlájára? A mostani járványhoz képest az 1980-as években tapasztalt AIDS-pánik is elenyésző mértékű volt. Vajon az itt felsorolt halálesetek miért zavarják a közvéleményt kevésbé, mint a koronavírus áldozatai? Miért válnak egyes társadalmi események trendfordító hatású történelmi mérföldkővé és mások miért nem?

Átfedi egymást a valóság és annak társadalmi konstrukciója. A mostani járvány gyorsasága, láthatatlansága és globális kiterjedtsége páratlan. Attól a veszélytől, amit közvetlenül nem érzékelünk – mert színtelen, szagtalan, láthatatlan, de bármikor lecsaphat ránk – jobban

félünk. A gyorsaság és a kiterjedtség az elkerülhetetlenség érzését kelti. Ha egy eseménysor hullámszerűen érkezik, egyes alkotóelemeinek összekapcsolódása sokszorosára erősíti a hatást. A járvány hatását növeli, hogy halálos gócpontokat hoz létre: ott terjed a leggyorsabban, ahol a legnagyobb sűrűségben élnek egymás mellett az emberek. A járvány a városlakókat jobban sújtja a puszták népénél. Ez már a pestisjárványoknál is így volt, bár azok még nem válhattak globálissá. A digitális korszak fordított középkor: régen úgy volt, hogy „a városi levegő szabaddá tesz", most viszont beteggé. A biológiai hadviselés disztópikus rémálma beteljesedhet, a városi polgárok nyilvános tüntetései egy-egy jól időzített, központilag indított járvánnyal leszerelhetők. Vízágyúk helyett drónok permetezhetnek majd minket. Fegyverekre többé nincs szükség, a kalasnyikov és a parittya egymás mellé kerül a múzeumban. A mostani járvány egyik jövőbeli hatása az lesz, hogy az orvostudomány várható gyors fejlődése ellenére sem lehet majd kizárni a visszatérően megjelenő, óriáshullámként végigsöprő járványokat. Az immunitás békeidőben használt fogalma relativizálódik és egyre szűkebb értelemben, egyre rövidebb időre lesz érvényes.

Míg a fentebb felsorolt betegségek és halálokok beépültek a modernitás korának mindennapi életébe, vannak rá gyógymódok, és előfordulásuk ismert életmódváltásokkal megelőzhető vagy csökkenthető, addig a koronavírus áldozata ma még nem gyógyítható. A kutatók versenyt futnak az idővel, hogy mielőbb használható vakcinát fejlesszenek ki. Összességében ezek a faktorok – egyidejűség, hullámszerűség, láthatatlanság, globalitás, sűrűség és gyógyíthatatlanság – együtt vezettek a koronavírus végzetszerűséget sugalló társadalomlélektani hatásához.

Ha Magyarországra pillantunk, azt látjuk, hogy a politikai vezetés a válságra való gondos felkészülést elmulasztotta. Ebben nem áll egyedül az európai országok között, abban viszont unikális, hogy az őszinteség erényének gyakorlása fel sem merült a kormányzati kommunkációban. A központi intézmények nem a koronavírus terjedésére, hanem – a politikai propaganda örökzöldjeként – a migránsok támadására voltak felkészítve. A magyar kormányzat nem a baráti kínai kommunista vezetést tette felelőssé a járványért, hanem két, hazánkban tartózkodó iráni diákot. A rezsim az egészségügyi szakma követelményeinek figyelmen kívül hagyásával aláásta a közbizalmat. A tesztelések elodázása miatt az emberek becsapottnak érezték magukat, így a hivatalos adatokat senki sem hitte el. Nemcsak a védőfelszerelések voltak hiányosak, hanem az is világossá vált, hogy a rendszer kommunikációja a titkokra, elhallgatásokra és hazugságokra épül, amivel maga is hozzájárult emberi életek veszélyeztetéséhez. Egyre több ember vette észre, hogy a hazugság öl.

Ha a felkészülést el is mulasztotta a rezsim, a járvány által kiaknázható hatalompolitikai előnyöket gyorsan felismerte. Pedig észrevehette volna, hogy – Forgács József pszichológus szavaival – „az egész tragédiát éppen a kínai diktatórikus rendszer és a kommunista párt titkolózó, inkompetens és embertelen viselkedése váltotta ki azzal, hogy nem ismerték el időben a problémát, hazudoztak és csak későn hozták meg a megfelelő óvintézkedéseket." A kórosan perszonalizált magyar rendszer a járvány elleni védekezést orwelli kommunikációval, bűnbakképzéssel, katonákkal és hadgyakorlatokkal látta elintézhetőnek, amivel azt árulta el, hogy vezetőiből nemcsak az orvosok és kutatók iránti szakmai tisztelet hiányzik, hanem a probléma belátásának képessége is. A rezsim zsigeri szinten az egyenlőtlenség és a részvétlenség pilléreire épül: például a „munkaalapú" társadalom fogalmára, ami baráti adóparadicsomként jelenik meg a nagybefektetők számára, ám könyörtelen elvárásokat fogalmaz meg a szegényekkel szemben, akiknek a „segíts magadon, az isten is megsegít" tanácsát adja.

Megjelent az a jelenség is, ami a forradalmak előtörténetéből ismerős: az uralkodó és a nép külön valóságban él. A felhatalmazási törvény korlátlan hatalmat adott a magyar kormányfő kezébe. Ez elvileg a járvány idejére szól, de hogy a járvány meddig tart, azt ő mondja meg, mert felhatalmazása időben is korlátlan. Az ókori görögök óta ezt nevezzük diktatúrának.

A járvány után újra elvékonyodhat a demokráciák és diktatúrák közötti szürke zóna. Vízválasztó, hogy ki milyen módon, milyen érvek alapján és meddig tartja érvényben a vészhelyzetre meghirdetett kivételes állapotot. Noha Edward Snowden óta biztosan tudjuk, hogy a jogállamok is alkotmányos felhatalmazás nélkül gyűjtenek adatokat saját állampolgáraikról, mégis, ezekben az országokban a járvány sokkja hozzájárulhat a *fake news* politikára építő populista vezetők bukásához. Van remény arra, hogy számos országban győz a józan belátás és e társadalmak a vészhelyzet után vissza fognak térni a szabadsághoz – amelyet lélekben el sosem hagytak igazán. Ahol ez megtörténik, ott még az eddigieknél is jobban elismerik majd a szakértelem fontosságát, amely nélkül nem létezhet tervezés és közpolitika. De ebben a szcenárióban sem fognak az államok visszatérni oda, ahol a koronavírus-járvány előtt voltak, sőt, nem is lenne kívánatos, ha oda térnének vissza. Felismerhetik, hogy paradigmaváltásra van szükség, abban az értelemben, hogy a gazdasági, környezeti és társadalmi válságokat együtt, egységes szemléletben kell megközelíteni és leküzdeni. Ha így lesz, felerősödik az egészségtudatos életvitel, internalizálódik a zöld gondolkodás, a generációk között értelmes kommunikáció alakul ki, amelyben előtérbe kerül a köztherviselés szempontja. Fontos, hogy a társadalom fejlődésének mérését ne csupán gazdasági mutatókkal azonosítsák, illetve a *human development* fogalma nyitottabb legyen az uralommentes kommunikáció értékeire. A nyílt társadalom újragondolt fogalmába beletartozik az emberi jogok katalógusán túl a kulturális sokszínűség és a környezettudatos gondolkodás és a nemzetek közötti együttműködés. Ha felismerjük, hogy az egyoldalú globalizáció hosszabb távon pusztító hatású, akkor képesek lehetünk olyan reformokra, amelyek eredményeként a válság után szolidárisabb társadalmak és jobb minőségű, egyenlőbb élet lehet a Földön.

De ez csak az egyik lehetőség, amellyel szemben ott áll a másik alternatíva: világszerte felerősödnek az önkényuralmi tendenciák és az autoriter rendszerek még jobban eltávolodnak a liberális demokráciáktól. Ezekben az országokban lehull majd a demokratikus álarcként viselt maszk és tartósan fennmaradhatnak a járvány idején még átmenetinek gondolt korlátozó szabályok. A hibrid rezsimekre jellemző képmutatás kultúrája háttérbe szorulhat, és ezek a rendszerek áttérhetnek az állampolgárok ellenőrizhetetlen és totális megfigyelésére épülő kollektivista, parancsuralmi rendszerre. A kollektivizmus lehet „elképzelt" is, abban az értelemben, hogy nem kell hozzá közös térben, egymás fizikai közelségében, állami vezényszóra masírozni. Elég, ha az online világban élő, komputereik előtt ülő individuumok egymástól elszigetelve is vakon követik a vezér utasításait. Ha a célok helyébe az instrumentális szabályok lépnek és az állampolgárok viselkedése gépszerűvé, rituálissá válik.

Hannah Arendt hetven évvel ezelőtt még úgy gondolta, hogy a totális diktatúra két legfontosabb eszköze a propaganda és a terror. Juan Linz ötven éve úgy vélte, hogy az autoriter diktatúrák legfontosabb jellemzője a depolitizálás és a hagyományos mentalitások fenntartása. Most úgy tűnik, hogy a digitális korszak autoriter rendszerei számára a legfontosabb a csúcsra járatott propaganda és a társadalom atomizálódása. A mesterségesen előállított magas zajszintben eltűnnek azok a diskurzusok, amelyek a valós helyzet megismerésére irányulnak. Ivan Krastev szerint valós veszély a *big data authoritarianism* elszabadulása, amelyben a megfigyelteknek nincs esélyük megfigyelni, hogy kik figyelik őket.

Az állam osztályozhatja polgárait aszerint, hogy jó vagy rossz magaviseletűeknek tartja-e őket, ahogyan ezt Orwell már több, mint hetven éve leírta, és ahogyan e folyamat Kínában már valóságosan is elindult. Azt ugyan még nem tudhatják a gondolatrendőrség tagjai, hogy mi jár a fejünkben, de ennek feltárása – Facebook-profilunk és egyéb, önként közzétett adataink alapján – egyre inkább lehetségessé válik. Azokat az információkat, amelyekből gondolataink sarjadnak, trollok százai és ezrei manipulálhatják. Ebben a szcenárióban a gondoskodó és fegyelmező állam újra ellenséggé válik. A titokzatos, még a „gondolatbűntényt" is szankcionáló hatalommal szemben létrejöhet egy ugyancsak titkolózva védekező társadalom. Az állami gondolatolvasás elleni védekezés lesz az emberi méltóság megőrzésének lehetősége, ami bár szükséges, de nem elégséges: ha nincsenek erőteljes, alternatív eszmék, akkor mindennapi kommunikációnkat még mindig a félelem, a rejtőzködés, a „fortélyos félelem" és az öncenzúra fogja igazgatni.

Az állam nemcsak magaviseletünknek és gondolatainknak eredhet nyomába, hanem akár egészségi állapotunk szerint is csoportosíthat bennünket, és ezen az alapon egyeseket értékesebbnek, másokat értéktelenebbnek nyilváníthat. Az egészségi állapot meghatározása mindig az egyén fizikai paraméterei alapján történik, így bónuszt csak az kaphat, aki sportolással vagy más fizikai tevékenységgel javítja a mutatóit. Az államilag támogatott fitneszkultúra – a *survival of the fittest* darwini és spenceri „kultúrpolitikája" – az erő és a hajlékonyság kultuszára épül. Ebben a kultúrában a „kritikai gondolkodás" vagy „egészséges kritikai szellem" fogalmai (stílszerűen szólva) nem rúgnak labdába. Az elnyomó állam új eszköze a hatalmas adatbázissal dolgozó biopolitika lehet, amelyben nemcsak egészségi állapotunk és betegségeink válnak publikussá, de az erre épülő jogrendszer nyíltan diszkrimálhatja a beteget az egészségeshez képest. Ha biometrikus jelekből úgy érzékeli, hogy valaki beteg, nemcsak megtilthatja neki az utazást, de akár a közügyek gyakorlásától is eltilthatja az illetőt. Mivel az állampolgári egészség nevében bevezetett biodiktatúrával szemben csak lassan alakul ki a demokratikus nyájimmunitás, ezért a rezsim kezdetben számtalan önkéntes támogatóra találhat. Ahol a politikai lojalitás fontosabb szempont a szakértelemnél, ott a tudósokra, kutatókra, szakértőkre kockázatos jövő vár. Embert próbáló, járványos időkben éppen az lenne a szakmai elvárás velük szemben, hogy képesek legyenek kilépni az uralkodó paradigmából. Hogy képesek legyenek újító szemlélettel gondolkodni. De vajon meg merik-e tenni?

Azt már tudjuk, hogy nem könnyű szervezkedni és tiltakozni szükségállapot idején, amikor egy tollvonással bármikor betilthatnak mindent. Ha az emberek tömegesen kimennek az utcára, akkor az életüket kockáztatják, de nem tankok, hanem láthatatlan vírusok állják útjukat. Ha az önkényuralom a járvány után is fennmarad, a demokratáknak át kell gondolniuk, hogy mit tehetnek, ha az orwelli és atwoodi disztópiák világával szemben is meg akarják őrizni az egyén autonómiáját és a köztársasági szellemet. Mit teszünk, ha majd a rendszer olyan dilemma elé állít bennünket, hogy választanunk kell szabadság és egészség között? Kelet-Európában a *social distance* fogalmát sokan úgy értelmezik, hogy eljött a politika vége. Eltűnt a fórum, az aréna, a választás lehetősége, a klasszikus, offline közélet. Egyedül az életmentő wifi maradt. Amíg le nem kapcsolják.

A társadalmi önvédelem azokból az online civil, segítő kezdeményezésekből nőhet ki, amelyek a járvány idején együttműködtek egymással. E közösségek hálózattá szerveződve az erőszakmentes ellenállás csírái lehetnek. A járvány nem fogja az emberi természetet megváltoztatni, de az ember által létrehozott intézmények nemcsak a szabadság korlátozására, hanem az emberi méltóság és szabadság védelmében is felhasználhatók. A nem-

zeti bezárkózás helyett elkerülhetetlen lesz a „nemzetközi együttműködés rendszerének” létrehozása.

Ha nyilvántartanak – nyilván tartanak tőled. De a megfigyeltből is lehet megfigyelő. Bár a függőség mindig kölcsönös, „azért a víz az úr!”

Bozóki András

politológus, egyetemi tanár, Central European University (Budapest)

Grünhut Zoltán

Az én és a Másik közötti határmegvonás járványidőszakban

Esszé az embertársakba vetett bizalomról

Jelen írás a lukácsi értelemben vett esszéisztikus jelleggel, az életet közvetlenül megszólítva, a tudomány tényszerű megoldáskeresését és a művészet interpretációs-konstitúciós problémafeltárását mellőzve – bár utóbbihoz kétségkívül közelebb állva –, igyekszik érvelések összekapcsolásával kérdésekhez eljutni, amelyek megválaszolását az olvasóra hagyja (vö.: Lukács 1997 [1911]). Talán általában is az esszéforma a legbölcsebb, ha az élet „nagy dolgait" akarjuk megvitatni, de bizonyosan ez a kifejezésmód a leghelyesebb, ha olyan kérdéseket teszünk fel, amelyek mindnyájunkat érintenek: hol vonjuk meg a határainkat – egyénileg és kollektíven – egy globális járványidőszakban? Milyen megismerési módok és praxisok irányítanak minket ebben? Mi lesz velem és a Másikkal? Kiben bízhatok?

1.

Mose Halbertal filozófus, a zsidó gondolkodástörténet professzora úgy vélekedik, hogy a COVID–19-vírus okozta világjárvány kapcsán megannyi összefüggésre érdemes odafigyelni, számos érvelésnek helye van a globális válságdiskurzusban, mégis az egyik legfontosabb következmény, amivel szembe kell néznünk: az az emberiség rendkívüli sérülékenysége.[1] Halbertal szerint ennek felismerése azonban nem vezethet fatalista gondolkodáshoz. A sé-

1 A Mose Halbertallal készült interjút a Times of Israel online kiadása közölte le 2020. április 6-án, amely itt érhető el: https://www.timesofisrael.com/is-humanity-having-an-admirable-moral-moment-a-philosophers-pandemic-insights/ (letöltve: 2020. április 16.) A következő bekezdés mind erre az interjúra hivatkozik.

rülékenység nem ok a kiszolgáltatottságra vagy a passzív, be- és elzárkózó szenvedéstűrésre, miként a bűnbakkereső vádaskodásra sem. Egy ilyen csapásban ugyanannyira nem szabad transzcendens ítéletet látni, mint pusztán racionálisan megmagyarázható események szerencsétlen láncolatát. Halbertal szerint, ami történik velünk, azt mi magunk okoztuk, mégpedig azzal, amit tettünk vagy nem tettünk meg a múltban. Éppen ezért rajtunk múlik az is, milyen lesz a jövő. A *hübrisz*, ami elhitette velünk – nem először és nem utoljára a történelem során –, hogy korlátlan hódításra és tudásra, azaz önérvényesítésre vagyunk képesek, kegyetlenül arcunkba csapott; a gőg, ami büszkén hirdette, hogy a holnapra rákényszeríthető a tegnap kiszámíthatósága, ismét alaptalan elbizakodottságnak bizonyult. De észre kell venni – folytatja Halbertal – azt az igyekezetet a drámai fejlemények közepette, ahogy az életek megóvásának morális kötelezettsége erélyesen megkérdőjelezi a racionális (gazdasági-politikai) érdekkövetést és individualizált haszonszerzést. Persze illuzórikus lenne azt várni, hogy majd alapjaiban megváltoznak az egyéni gondolkodásmódok, valamint az azokra épülő praxisok, miként nem fognak mélyreható strukturális változások sem történni. Mégis meg kell látni annak az – oly' jellemzően elfeledett – embertársi összetartozásnak a fényét, amit a kibomló sötétség még világosabbá tesz manapság. Bizonyosan sokan tudatosítják, hogy a járvány végét akarni áldozatvállalást jelent: az egyéneknek tenniük kell, mégpedig az eddigi gyakorlataiktól eltérően. Sőt, hinniük kell abban is: mások szintén így tesznek. Ehhez bizalomra van szükség – szögezi le Halbertal. S nem elég közeli hozzátartozóinkban, barátainkban, kollégáinkban, ismerőseinkben, szomszédjainkban, közvetlen közösségünk tagjaiban, nemzetünk honpolgáraiban megbízni. Most a névtelen, arctalan, ismeretlen embertársainkba vetett bizalomra kell támaszkodnunk. Halbertal úgy gondolja, a világjárvány legfőbb kihívása ez.

Az izraeli gondolkodó azt mondja, már most is különböző fázisait éljük át ennek a reflexív és kritikai magunkba fordulásnak, illetve másokhoz való odafordulásnak, s mivel a pandémiás krízis nem fog gyorsan véget érni, a visszarendeződés nem lesz hirtelen folyamat, így senki sem háríthatja el magától az embertársakhoz való viszonyulás újragondolását. Szembetűnő, ahogy Albert Camus a *Pestis* című regényében egy nagyon hasonló jellegű kollektív élmény- és érzéshullámot fest elénk. A járvány kitörését követő első időszakot a következőképpen írja le:

> Polgártársaink a szokatlan látvány ellenére is, úgy látszik, nehezen értették meg, hogy mi is történt velük. A közös érzés – valaminek a hiánya vagy a félelem – megvolt bennük, de egyéni gondjaik továbbra is előtérben maradtak. Még senki sem fogadta el igazán a betegséget. A legtöbbjük arra volt elsősorban érzékeny, ami megzavarta életmódjában, vagy sértette érdekeit. Bosszankodtak, felingerültek, s ilyen érzelmekkel bizony nem nagyon lehetett ellenállni a pestisnek (Camus 1983 [1947]: 305).

Az egyének tehát még csak önmaguk perspektívájából észlelik a fenyegetést és annak negatív hatásait. Érzik az egzisztenciális és ontológiai biztonságérzetük megrendülését, s ez a közös félelem össze is köti őket, de még nincs mód az önmeghaladásra. A kétségbeesés egyéni színezetű tapasztalatát aztán felváltja a szerencsétlenség közös megélésének és megszokásának társadalmi kedélyállapota:

> Itt az ideje, hogy befejeződjék – mondogatták polgártársaink, mert csapások idején természetes dolog a kollektív szenvedések végét kívánni, és mert hát csakugyan kívánták, hogy vége legyen.

> Mindez azonban hevület és keserűség nélkül hangzott el, nem úgy, mint kezdetben, s mindössze azzal a néhány érvvel éltek, mely még világos, de már szegényes volt. Az első hetek nagy és szilaj lendületét levertség követte. Helytelen lett volna ezt beletörődésnek venni, noha afféle átmeneti belenyugvás volt. Polgártársaink hozzáidomultak a körülményekhez, mint mondják: alkalmazkodtak, mert nem állt módjukban másként cselekedni (Uo.: 396).

Eltűnik tehát az én középpontba állítása, az individualizmus mindenek elébe helyezése, s helyette kialakul valamiféle kölcsönösség, közös érintettség, noha ezt csupán kollektív belenyugvásként, idomulásként, alkalmazkodásként tudják megélni az emberek. Csak amikor már a járványon sikerül felülkerekedni, amikor a fel- és megszabadulás égetően hevítő, de nyíltan kifejezni és szenvedéllyel átélni nem mert reménye végre valósággá válik, csak akkor jutnak el az emberek a kollektív élmény- és érzésimpulzus egy egészen másféle fokára. Ezt Camus így írja le:

> …az emberek, mire a pestis végére érkeztek, a nyomorral és a nélkülözéssel együtt magukra vették végül a régóta játszott szerep jelmezét, a kivándorló jelmezét, akinek előbb az arca, most pedig a ruhája távollétről és messzi hazáról beszél. Attól fogva, hogy a pestis lezárta a városkaput, nem éltek másként, csak elkülönítve. Kitaszították őket abból az emberi melegből, mely mindent feledtet. Ezek a férfiak és ezek a nők, különböző mértékben, a város valamennyi zugában, olyan egyesülésre áhítoztak, mely nem volt egyforma természetű mindenki számára, mely azonban mindenki számára egyaránt lehetetlen volt. A legtöbben teljes erejükből kiáltoztak egy távollevő után, egy test melege után, a gyengédség vagy a megszokás után. Néhányan, anélkül, hogy tudták volna, szenvedtek, amiért eltiltották őket az emberek barátságától, és hogy még a barátság szokványos eszközeivel sem juthattak hozzájuk, mint amilyen a levél, a vasút vagy a hajó. Mások, a ritkábbak […], olyasvalamivel kívántak egyesülni, amit nem is tudtak meghatározni, de ami az ő szemükben az egyetlen kívánatos jónak látszott. Egyéb név híján néha úgy nevezték, hogy béke (Uo.: 497).

Sokáig tart tehát mire elszigeteltségükben az emberek rádöbbennek a Másik jelentőségére. Legyen ez a Másik egy szerető, egy barát, egy ismerős, egy csoport, egy közösség, vagy kevesebbek számára maga a békében élő emberiség. A fizikai egyedüllétre kényszerített én megérzi végül: nem létezhet szubjektumként a Másik nélkül. Ugyan az interszubjektivitás tapasztalatának más és más élménye után vágyakoznak az emberek, de mindannyian eljutnak a Másikhoz. Kevesen a névtelen, arctalan, ismeretlen embertársakhoz is.

2.

A fentiekben vázolt, Halbertal által nagyobb gondolati egységek szerint, Camus révén pedig művészileg megragadott egyéni és társadalmi folyamatok dinamikáit a következőkben Mary Douglas elméletein keresztül kívánja kibontani a dolgozat. Douglast a brit szimbolikus antropológia iskolájának meghatározó alakjaként ismerjük. Munkásságát végigkísérte egy szintézistörekvés, amennyiben strukturalista volt, de a struktúrák egyéni tapasztalatát kutatta elsősorban (Pulay 2005). Az érdekelte tehát, hogy a különböző kozmológiák – vagyis a tárgyi, természeti s társadalmi világról, illetve az ember e világokban betöltött helyéről és szerepéről kialakított kollektív képzetek – miként befolyásolják a szubjektumok beállítódásait, megismeréseit, ideaalkotásait, praxisait. Antropológiai módszerét Lévi-Strauss strukturalis-

ta és Basil Bernstein kulturalista-kontextualista nyelvelméletéhez kapcsolta, de mindkettőt lényegesen kiterjesztve, a szimbolikus rendszerek egészére – nemcsak a nyelvhasználatra, hanem az étkezésre, tisztálkodásra, zenére, fogyasztásra stb. – vonatkoztatva értelmezte (Dupcsik 1993). Lévi-Strausstól vette át a módszert, miszerint a kulturális minták mögött világos – leegyszerűsítő bináris oppozíciókba rendeződő – strukturális kategorizálódások, összemérhetőségi sémák, s így normatív értékmérési iránymutatások fedezhetők fel, de ezt a kutatási szemléletet elmélyítette Bernstein szituációfókuszú elemzési szempontjaival, érzékeltetve hogy a kulturálisan meghatározott gondolkodási formák és kifejezésmódok az egyének társadalmi kontextusa szerint, illetve interakcióik jellegétől-beágyazottságától függően eltérhetnek (Douglas 1966). Bernsteinnél (1971) is van persze egy keretrendszer, amely értelmében az alapvető nyelvi kódok inkább korlátozottak és pozíció-megerősítők, vagy kidolgozottak és személy-megerősítők. Előbbiekre leegyszerűsítés, töredékes kifejtettség, implicit tartalomközvetítés, s szélesen vett vonatkoztatás jellemző; az alkalmazásukkal elérni kívánt cél a minták, hierarchiák, csoporthatárok és státuszok folyamatos reprodukciója. A kidolgozott nyelvi kódok ezzel szemben összetettebbek, explicit kifejtettségre törekvők, s kevésbé általánosítók, így az alkalmazó személy szubjektivitásának megerősítését szolgálják.

Ezt a bernsteini logikát vette át Douglas, amikor a társadalmi struktúrák kétdimenziós, négyosztatú szétválásáról szóló teóriáját megalkotta. A két dimenzió a nyomás (csoportelköteleződés – *group*) és a rend (fennálló állapot iránti elköteleződés – *grid*), amelyek mentén négy idealizált – nyelvileg konstruálódó – kozmológia rajzolódik ki (lásd: *1. ábra*) (Douglas 1970; Douglas és Wildavsky 1983).

1. ábra. Douglas nyomás és rend mentén elváló idealizált kozmológiái

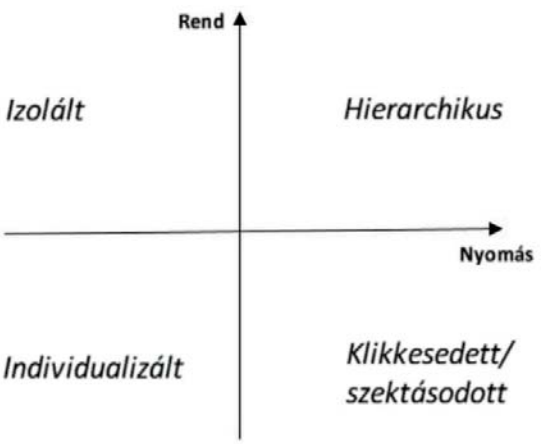

Forrás: Douglas 1982, 1992 alapján szerzői szerkesztés

Az *izolált* és az *individualizált* kozmológiák esetében egyaránt gyenge a csoportnyomás, s így nincs erős csoportelköteleződés. Ez nem azt jelenti, hogy nem alakul ki társadalmi kohézió-integráció, inkább arra utal: a kozmológiai konstrukciós keretekbe illeszkedő, gondolkodási formáknak megfelelő, képzetek és ideák szintjén rögzült rutinok megalkotása az egyénekre hárul (Douglas 1992). A két kozmológia között ugyanakkor alapvető különbség mutatkozik

a rend vonatkozásában. Az *individualizált* a fennálló állapot iránt nem elkötelezett, vagyis a bevett rutinok flexibilisen és dinamikusan alakíthatók az interszubjektív (társas) és szubjektív (absztrakt entitásokkal kialakított) interakciókból leszűrt, reflexíven és kritikai módon értelmezett élmények és tapasztalatok tükrében, továbbá a diszkurzív jelentésadások által. Az *izolált* kozmológia ezzel szemben kilöki az egyént ebből az aktív résztvevői pozícióból, s egy passzív megfigyelőállás felé taszítja azzal, hogy gondolkodási formaként olyan reflektív individualizmust kényszerít rá, amelynek a megismerési sémái – bár egyéni belátásra vannak bízva, mégis – merevek, rögzültek, episztemológiai kategóriahibától mentesen észszerűek. Az *individualizált* kozmológia így szubjektivitásra sarkallja az egyént, míg az *izolált* inkább racionalizmusra.

A *hierarchikus* valamint a *klikkesedett/szektásodott* kozmológiák esetében egyaránt erős a csoportnyomás, a kollektív mintákként működő logikák és szemantikák referenciaértékét nehéz egyénileg megkérdőjelezni, felülvizsgálni, de- és rekonstruálni (Douglas 1982). A *hierarchikus* kozmológia jellemző gondolkodási formái nemcsak rutin képzeteket és ideákat rögzítenek, illetve azokon keresztül habitualizált praxisokat, hanem általában státuszdifferenciákat, pozíciópresztízseket, érintkezési szabályokat, merev viselkedési normákat és szigorú magatartásformákat is. A fennálló állapot, a hagyományosan kialakult rend megőrzését tehát preventív és protektív, azaz defenzív strukturális elemek és konstrukciók biztosítják. A *klikkesedett/szektásodott* kozmológia esetében a csoporttagok között működik egyfajta egalitáriusság abban az értelemben, hogy a kollektív mintákat közösen változtathatják, azok referenciaértékét együttesen mérlegelhetik. Ettől maga a kozmológiai struktúra nem olyan statikus, mint a hierarchikus modellben, ugyanakkor a csoportnyomás erőssége miatt nincs mód egyéni reflexióra és kritikai értelmezésre, vagyis a dinamikusság mindenképpen korlátozott marad.

Douglas (1992) úgy véli, e négy idealizált kozmológiai modell kapcsán nem arra kell koncentrálni, hogy adott társadalomra melyik forma jellemző, sokkal inkább azt érdemes górcső alá venni: változó szituációkban, eltérő kontextuális körülmények között az egyének melyik kozmológiai konstrukció alkalmazására hajlanak. Merthogy Douglas szerint a szubjektumok igenis váltogatják a képzet- és ideaalkotás, vagyis a megismerési mód alkalmazása során e kozmológiákat (Douglas 1970). Minden egyén úgy ismeri meg a maga körüli tárgyi, természeti és társadalmi világokat, illetve azok összefüggéseit és kapcsolódásait, hogy közben önmagát is értelmezi, azaz autopoietikus módon – narratív és performatív aktusokkal – konstituálja. Tudni valamit a „kinti" világról ezek szerint annyit tesz, mint megalkotni önmagunkat. E tudások felépítése során azonban eltérő megismerési módokra, illetve azokat keretező kozmológiai konstrukciókra támaszkodhatunk.

A kozmológiák közötti választás Douglas szerint annak függvénye, hogy az adott megismerés milyen mértékű kockázattartalommal bír, s milyen módon képes szembenézni e kockázatokkal a szubjektum (Douglas 1985). Az én mindig már megismert, már értelmezett az egyén számára. A Másik ezzel szemben úgy tűnik fel, mint megismerésre váró, értelmezésre szoruló. Minél inkább a Másik mássága domborodik ki az én számára a tudásalkotással járó megismerés során, annál kockázatosabb lesz a Másik (Lupton 1999). A megismerés tehát az énről szól, aki önmagát fizikai-biológiai testként, illetve ahhoz tartozóan, attól elválaszthatatlanul szellemi (mentális-emocionális) szubjektumként fogja fel (Douglas 1995). A Másik a megismerés során impulzálja az én testi és szellemi valóját. Nincs jelentősége annak, hogy az én valamit a tárgyi vagy a természeti világából akar megismerni, mivel azok mindig pán-

relációsan hozzákapcsolódnak a társadalmi világhoz is: akármiről szerzünk tudást, mivel azokról a Másik szintén tud, így valójában mindig a Másikról is képet alkotunk közben. Aki az énnel hasonló tudásra jut (vele egyező megismerést vall), azzal a Másikkal azonosul az én, akivel eltérő vélekedésen van, attól megkülönböződik (Lupton 1999). A Másik mássága emiatt soha nem a Másikon múlik igazából. Az énnek kell (kellene) reflexív és kritikai módon eldöntenie, hogy a Másik másféle megismerése számára elfogadható (a saját megismerésével összebékíthető, s ezért azt, tehát az én világértelmezését, illetve azon keresztül magát az ént nem fenyegető, azaz kevésbé kockázatos), vagy nem elfogadható (s így eltávolítandó, veszélyes és kockázatot jelentő) másság. E reflexív és kritikai ágencia végett szükséges autonóm szubjektivitásra törekednie az egyénnek. Kérdés, melyik kozmológia támogatja ezt?

3.

Az én önalkotása határmegvonásként fogható fel: az én kijelöli a saját testi és szellemi határait a tárgyi, természeti s társadalmi világhoz viszonyítva, azaz a Másikhoz képest. E határmegvonások az „én vagyok–nem én vagyok" (ön-)identifikációjaként működnek. Az én azonban nemcsak individuum, hanem társadalmilag beágyazott én is. Éppen ezért saját határmegvonását összekapcsolja egy kollektív határmegvonással. Az én azonosul egy imaginárius *Mi* kollektívával, s megvonja a társadalmi test (közösség) valamint a társadalmi szellem (kultúra) határait a mindenkori Másikhoz képest. Ezt a határmegvonási aktust, annak ideaszintű megalapozottságát befolyásolják a Douglas által felvázolt kozmológiai modellek (Lupton 1999). Minél erősebb az egyén csoport-, illetőleg a fennálló állapot iránti elköteleződése, annál merevebb és statikusabb a határmegvonása a Másikkal szemben, egyúttal annál kevésbé húzza meg saját testi és szellemi határait önmaga által, hiszen rögzült mintákat követ, illetve mások kompetenciájába engedi át önalkotását. Csak az individualizált kozmológia szerint van lehetősége az egyénnek reflexív és kritikai határmegvonásra, amikor is flexibilisen és dinamikusan, valóban autonóm módon, azaz szubjektíven értelmezheti a Másikhoz való viszonyrendszerét, s így önmagát is. Az izolált kozmológia már egy olyan reflektív eltávolításra késztet, amely megfigyelői pozícióból a szubjektivitás (résztvevői bevonódás) helyett a racionalitás lesz mérvadó, míg a klikkesedett/szektásodott és a hierarchikus kozmológiák – bár eltérő intenzitással, de – egyaránt mintakövetésre, rekonstrukcióra, preventív és protektív jellegű, defenzív határmegvonásokra kényszerítik az egyént.

Minél korlátozottabb tehát a kozmológiailag kijelölt szubjektivitása az egyénnek, annál veszélyesebbnek-kockázatosabbnak fogja látni a Másikat, illetve annak másságát. A kozmológiai korlátok erősségével gyarapodnak és szigorodnak az én/Mi testét (közösségét) és szellemét (kultúráját) védő rituális előírások (fizikai és szellemi távolságtartással, tisztálkodással, étkezési szokásokkal, betegségekkel, fogyatékokkal és devianciákkal, hagyománykövetéssel, különböző tiltott tevékenységekkel stb. kapcsolatos szabályozások – lásd: Douglas 1970), miközben a Másik mássága egyre fenyegetőbbként ismerődik meg, ellehetetlenítve az irányában történő bizalom megelőlegezését. De miként a Másik mássága – ahogy az már szóba került – valójában nem a Másikon, hanem az én reflexív és kritikai hozzáállásán múlik, amit egyedül az individualizált kozmológia támogat, ugyanígy a Másik megbízhatósága is csak akkor a Másik tulajdonságainak és cselekedeteinek függvénye, ha az én autonóm módon képes a saját szubjektív (konstitúciós) ágenciájára hagyatkozni. Az individualizált

kozmológia tehát egy olyan megismerési formát ajánl, miszerint az énnek nem kell tartania általában embertársai másságától, s így alapvetően bizalmat mutathat feléjük, mert változó szituációkban, eltérő körülmények között a szubjektum képes lesz eldönteni adott interakciós partnere másságának kockázattartalmát, illetve annak megbízhatóságát. Vagyis az individualizált kozmológia az egyénre, annak szabad és korlátlan ideakonstrukciós és cselekvési ágenciájára (önalkotására) hagyja a Másikkal való viszonyrendszereinek alakítását, azaz saját szubjektivitása formálását. A másik három kozmológia ezzel szemben mind mintákat, logikákat és szemantikákat – azaz biztosítékokat, de egyúttal korlátokat – kínál a Másikkal való érintkezésekhez, amelyek alkalmazásával az én nem önmagát alkotja meg valójában, hanem a követett referenciákat reprodukálja. Douglas úgy véli, hogy az egyének rendszeresen választanak e kozmológiák között. Helyesen talán úgy mondhatnánk inkább: csak az individualizált kozmológiát választja az én – aki ezzel önmagát is választja; a másik három alternatíva a szubjektivitás különböző formájú feladásába fullad.

Halbertal szerint a jelen világjárvány közepette újra kell gondolnunk az embertársainkhoz, a Másikhoz való viszonyulásainkat. Camus művészileg bemutatta számunkra, hogy mivel jár ez. Douglas pedig felvázolta az alternatíváinkat. A többi rajtunk múlik.

Jelen munka az NKFIH által támogatott „Az Európai Unió normatív szerepvállalása" c. kutatás része (a PD124706 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD17 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

Hivatkozott irodalom

Bernstein, Basil (1971): *Class, Codes and Control: Volume 1 – Theoretical Studies Towards a Sociology of Language*. London–New York: Routledge.

Camus, Albert (1983 [1947]): Pestis. In *Regények és elbeszélések*. Albert Camus. Budapest: Európa, 239–506.

Douglas, Mary (1966): *Purity and Danger. An Analysis of Conceptions of Pollution and Taboo*. London–New York: Routledge.

Douglas, Mary (1970): *Natural Symbols. Explorations in Cosmology*. London: Penguin.

Douglas, Mary (1982): *Essays in the Sociology of Perception*. London–New York: Routledge.

Douglas, Mary (1985): *Risk Acceptability According to the Social Sciences*. New York: Russel Sage.

Douglas, Mary (1992): *Risk and Blame: Essays in Cultural Theory*. London–New York: Routledge.

Douglas, Mary (1995): A két test. *Magyar Lettre International* 5(18): 8–12.

Douglas, Mary és Aaron Wildavsky (1983): *Risk and Culture: An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers*. London: University of California Press.

Dupcsik Csaba (1993): Mary Douglas kulturális antropológiája. *Szociológiai Szemle* 3(3-4): 177–184.

Lukács György (1997 [1911]): Az esszé lényegéről és formájáról. Levél a „kísérlet"-ről (Levél Popper Leónak). In *A lélek és a formák*. Lukács György. Budapest: Napvilág, 11–34.

Lupton, Deborah (1999): *Risk. Key Ideas Series*. London–New York: Routledge.

Pulay Gergő (2005): Mary Douglas: Rejtett jelentések. Antropológiai tanulmányok. *BUKSZ* 17(1): 77–79.

Grünhut Zoltán

politológus, tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Pécs)

Máté-Tóth András

Krízis, vagy amit akartok

Újabb krízis mozgósítja a világot, késztet radikális intézkedésekre és éppúgy gyökerekig menő reflexiókra is. A Shakespeare-dráma címére történő utalás nem egészen önkényes. Lévay József 1871-ben fordította le a Vízkereszt című drámát és bevezetőjében így értelmezi az alcímet: „a Vízkereszt czím nem tartozik tulajdonképen e darabhoz, azért adhattok neki más czímet is, a minőt akartok" (Shakespeare 2013). Nádasdy Ádám 2006-ban új fordítást tett közzé, a szokásossá válttól eltérő alcímmel: „vagy bánom is én" – „Shakespeare – kommentálja Nádasdy – talán ezzel akarta kifejezni, hogy nem is ad igazi címet a darabnak" (Shakespeare 2008). Miközben a nyilvánosság harsog a koronavírustól, a társadalomelemző alapállás egyet hátralép, és ami evidenciának látszik, arra rákérdez. Amit úgymond mindenki nyilvánvalóságnak tekint, ott kérdéseket fogalmaz meg és a diskurzust igyekszik nyitva tartani. Erre teszek kísérletet néhány rangos szociológiai elmélet segítségül hívásával. Előre bocsájtom, hogy nem merészkedek semmiféle prognózis felvetéséig, amint ezt az utóbbi hetekben tekintélyes értelmiségiek megtették. (Csak néhányat említve: Yuval Noah Harari, Noam Chomsky, Slavoj Žižek, Csányi Vilmos, Barabási László vagy Lányi András.) Nem a lehetséges eredmények foglalkoztatnak, hanem az elemzések kiinduló pontjai.

Első látásra azt gondolhatnánk, hogy a koronavírus (COVID–19) váratlanul szakadt rá az emberiségre, valami olyasmi, ami kívülről támad, miközben az emberiség mintegy belül van. Valójában a koronavírus mint tömegfertőzés kisebb mértékű, mint a koronavírusról való sajátos beszédmód, amit *krízisvírus*nak próbálok nevezni. A biológiai vírussal való küzdelem az egészségügy, és az azt segítő más intézmények jelentős feladata, amely komoly

kihívást is jelent számukra, és minden tiszteletet és elismerést megérdemelnek az ebben a frontvonalban dolgozók. Ugyanakkor a koronavírushoz kapcsolódó krízisvírussal szemben még kevésbé rendelkezünk védekező eszközökkel. Miközben a biológiai vírustól a többség megmenekül, a krízisvírus elöl senki nem menekülhet.

Az emberi közösség számára a krízisvírus olyan téma, amely – a koronavírushoz hasonlóan – mintegy kívülről támadt rá a sokféle diskurzustól zsizsegő globális társadalomra. Szinte egyik napról a másikra – a szemléletes német kifejezéssel: *über Nacht* – a koronavírusról mint (globális) krízisről zengett minden médium. Ennek nyilván oka volt a sok megbetegedés, de még inkább oka volt számos politikai szereplő és még inkább számos megmondó ember reflektált vagy spontán döntése arról, hogy a koronavírus „a" téma. Megkockáztatom a felvetést, hogy a krízisvírus Vamik D. Volkan *chosen trauma* (választott trauma) elméletéhez kapcsolódva (Volkan 2001) választott „epitéma" a globális diskurzusban.

A társadalomkutatónak nem kell értenie a koronavírushoz, de értenie kell a krízisvírusokhoz. Ezek közül aktuálisan a koronavírushoz kapcsolódó elemzések képezik a vizsgálat tárgyát, de a krízis-tematika – mint a közelmúltban a migrációhoz kapcsolódóan – jelen volt, és úgy tűnik, hogy a globális és lokális társadalmi diskurzus szerves alkotóelemét képezi. A koronavírus kapcsán a krízisvírus az alapvetőbb társadalmi kérdés, amelynek vizsgálata mentén tekintélyes elméleteinket hadrendbe kell állítanunk, mert a krízisvírus diagnózisa és a lehetséges kezelésének kidolgozása a szociológia elementáris feladata.

Krízisvírus – „üres jelölő"

A krízisvírus egyik fő jellegzetessége, hogy arról a témáról, amivel kapcsolatban terjed, vajmi kevés tartalmi információt ismer és terjeszt. A migrációs krízissel – helyesebb lenne persze a menekült krízis kifejezést használni – kapcsolatos társadalmi diskurzus számos elemzése kimutatta, hogy a témáról való beszéd elsősorban a saját nézetközösség nyilvánosság előtti önmeghatározásának szolgálatában áll, és magát a jelenséget, amelyről beszél, inkább mémként használja. A migrációval kapcsolatos adatok tengerén is csupán a szakértők elenyésző hányada képes a navigációra, és még az adatok iránt elkötelezetten érdeklődő társadalomkutatók is csak felszínesen képesek róla árnyalt képet alkotni. Az online közösségi hálózatok hajszálerein azonban a migrációs krízis olyan kifejezéssé vált, amely részben átfogó, mindenkit érint, részben alkalmas arra, hogy vele kapcsolatban minden hozzászóló kifejthesse azt, hogy milyen alapállásból, mit képvisel róla. A migrációs krízis is krízisvírus, olyan epitéma, amely képes háttérbe szorítani vagy viszonylagossá tenni különböző, egymástól eltérő vagy akár ellentmondó csoportérdekeket és publikus identitás-állításokat és képes egyébként alig valószínűsíthető együttállásokat létrehozni.

Ilyennek mutatkozik a koronavírusra hivatkozó krízisvírus is, amely a szükséges társadalmi és globális összefogás követelésével a saját politikai érdekek – legalábbis időleges – zárójelbe tételét végzi el, és amely az egyébként kakofonikus sokféleségben működő modern társadalmat bizonyos mértékig a harmónia irányába képes elmozdítani. Ernesto Laclau és Chantal Mouffe üres jelölő *(empty signifier)* és ekvivalencia lánc *(chain of equivalence)* nevű elmélete írta le ennek a jelenségnek a logikáját és dinamikáját (Laclau 2002; Mouffe 2013).

Cseppfolyós modernitás

A krízisvírus második jellegzetessége, hogy a folyamatosan alakuló társadalmi nyilvánosság számára elemi erővel vet fel bizonyos témákat, amelyek egyrészt alacsony szinten definiáltak – hogy a velük kapcsolatos állásfoglalások saját érdekeik szerint határozhassák meg őket –; ugyanakkor a populáció egészét érzelmi szinten érintőek, hogy a rájuk vonatkozó állásfoglalások motivációjához elégséges érzelmi töltést hordozzanak. Úgy tűnik, hogy azok az üres jelölők futottak be jelentős karriert az elmúlt évtizedekben, amelyek félelmet voltak képesek kelteni, így a migráció és a koronavírus. A félelem pedig a társadalmak, közösségek és intézmények sérülékenységét igazolja. Minél egyetemesebb valamely rendszer és annak sebezhetősége, annál nagyobb eséllyel válhat valamely félelmet keltő jelenség krízisvírussá.

A kortárs, posztmodernnek is nevezett társadalmat Zygmunt Bauman szerint a likviditás, a cseppfolyósság jellemzi (Bauman 2013). Az alapvető instabilitás elsősorban a hagyományok relevanciájának lecsökkenéséből, ha nem elveszéséből ered. Ám nemkülönben abból is, hogy a társadalom biztonságát szavatoló átfogó intézmények, például az állam, a nemzetközi jogintézmények vagy a szokásrendszer visszaszorul, ami az egyént és a közösségeket folyamatos orientációra és flexibilitásra kényszeríti. Ez az alaphelyzet egyrészt lehetőséget ad a társadalmi innovációra, másrészt meredekké és nyitottá teszi a társadalmi mobilizáció emelkedőit és lejtőit. A nagy orientáló és egyben védő rendszerek jelentőségének drasztikus csökkenésével az egyén kiszolgáltatottá válik. Bauman elgondolása mentén jogosan vetődik fel, hogy ilyen viszonyok között a legfontosabb erény nem a hűség, hanem a flexibilitás. Ugyanakkor ebben a rendszerben semmi nem szavatolja a flexibilitás képességének a meglétét. Elvileg igaz lehet, hogy a legkülönbözőbb tradicionális sorompók felemelését követően szabaddá vált az önmegvalósítás útja, ezzel szemben az látszik, hogy a folyamatosan jelen lévő krízisvírus vette, veszi át a korábbi nagy rendszerek társadalomgeneráló funkcióit. Bár nem kiszámítható, hogy a következő pillanatban milyen vészhez kapcsolódik majd a krízisvírus, de annak az esélye, hogy a saját választásokból összeállított identitások pluralitása egyre színesedik, elenyésző. Éppen ellenkezőleg, a krízisvírus tömeget alkot, biztonságos orientációt nyújt és felerősíti a nagy intézmények stabilitására vonatkozó követelményt. Nem az innováció, hanem a tradíció, nem a flexibilitás, hanem a stabilitás, nem a szabadság, hanem a biztonság vált, válik vezérértékké. A pluralitás széles sztrádáin a homogenitás enklávéi hömpölyögnek sebességkorlátozás nélkül.

Ontológiai bizonyosság

Mindezekből úgy tűnik, hogy az egyénnek, de a társadalomnak is szüksége van valamiféle átfogó biztonság-érzetre vagy -tudatra. Éppen a krízisjárványokra adott reakciók igazolják, hogy minél nagyobb a bizonytalanság, annál nagyobb a biztonságigény, és minél elementárisabb a fenyegetettség, annál elemibb alapokra van igény. Igen, a fundamentumok szükségessége mellett kell érvelnünk, anélkül, hogy a fundamentalizmus prókátoraivá kellene válnunk. Anthony Giddens „ontológiai biztonság” *(ontological security)* elmélete lehet ebben a vonatkozásban inspiráló (Giddens 1986). Az elmélet szerint az egyénnek szüksége van egy-

fajta ontológiai – létére és nem csak létezésére vonatkozó – biztonságérzetre, amely abban érhető tetten, hogy otthon érzi magát saját világában, más szóval a világát sajátjának tudja tekinteni. Kiismeri magát benne, és a felmerülő nehézségekkel, úgy érzi, meg tud küzdeni. Az elmélet vonatkoztatható közösségi, társadalmi területre is. Éppen a késő modernitást fémjelzi annak tudata, hogy a modernitás individuuma mennyire alapvetően kapcsolódik, kötődik másokhoz és ahhoz az értelmező közeghez, amelyben él. Láthatjuk ugyan, hogy Giddens harminc évvel ezelőtti felvetését ma éppen inkább inverz módon reflektálják ontológiai bizonytalanságként, ám ebben a recepcióban is egyértelmű, hogy az ember és a kisebb nagyobb közösségek nem képesek sem saját identitásuk stabil meghatározására, sem közös, hatékony cselekvésre, ha nem rendelkeznek egyfajta biztonsággal vagy bizonyossággal arra vonatkozóan, hogy ahol vannak, az számukra otthonos hely, ahol képesek eligazodni, és ahol rendelkeznek a megküzdéshez alapvetően elégséges forrásokkal és eszközökkel.

Fontos különbséget tenni a bizonyosság ontológiai és pragmatikus dimenziói között. Nem a társadalmi intézményekbe vagy hagyományokba vetett vak bizalomról van szó, hanem egy ennél általánosabb igényről, amit akár rászorultságnak is nevezhetünk. Schütz és az ő nyomán Peter L. Berger és Thomas Luckmann a magától értetődések rendszereként fogalmazta meg Giddenst húsz évvel megelőzve ezt az igényt (Berger és Luckmann 1998). Még korábbra menve Gadamer *sensus communis*a is ebbe az irányba mutat, amely a filozófiai gondolkodás számára részben forrás, részben kritikai kritérium (Gadamer 1984).

Agónikus demokrácia

Nemcsak krízis idején, hanem a plurális és globális viszonyok között is a modern társadalmakban folyamatos kihívást jelent a politikai konfliktuskezelés. Mintha az alkotmányos demokrácia adta keretek és eszközök alapján feloldhatatlan lenne a konfliktus és a rend közötti feszültség. Mintha a demokrácia pusztán döntéshozási folyamatként mutatkozna meg, amelynek végeredménye a többségi győztes sikere és a kisebbség veszte. Különösen a publicitás eszközrendszerének és lehetőségeinek robbanásszerű megnövekedésével felerősödött az antagonisztikus ellentétek verbális reprezentációja. Talán elsősorban nem az a kérdés ma, hogy egy adott kormányzat milyen politikai preferenciákkal és döntésekkel működik, hanem az, hogy a demokrácia kortárs felfogása megengedi-e a kisebbség folyamatos jelenlétét. A fentebb már hivatkozott Chantal Mouffe ezzel kapcsolatban fejtette ki a radikális demokrácia elméletét, amelynek kulcsszava az *agonistics* (Mouffe 2013).

Mouffe szerint a demokrácia radikalitása azt követeli, hogy a politikai küzdelmek első számú játékszabálya a nem kirekesztés legyen, hogy az antagonisztikusként felfogott ellentéteket agonisztikus feszültségekként értelmezzük. Az érdekek és a nézetek közötti küzdelem folyamatos, soha el nem dönthető játszma, és a demokrácia alapeszméjének való elkötelezettség e játszma igenlését kell jelentse. Minél nagyobb jelentőségű és hőfokú az adott krízis, annál nagyobb szükség van az agonisztikus alapállás megszilárdítására.

A krízisvírus idején – látható számos társadalomtudós aktuális megnyilatkozásaiból – a regionális és globális együttélés lehetőségeinek alapjaira történnek elemi és a krízisnek megfelelően szenvedélyes megnyilatkozások. Abban ugyan aligha tételezhető fel vagy írható elő konszenzus, hogy melyek az elsődlegesen figyelembe veendő alapok, de abban az igényesebb megszólalásokat tekintve konszenzus mutatkozik, hogy a társadalmi együttélés

mögött meghúzódó alapértékekre vonatkozó reflexió fundamentális jelentőségű. Ezt a koncentrálást vagy figyelemfelkeltést láthattuk a II. világháborút követően, hasonlóan a 68-as lázadásokkal kapcsolatban, de nem különben a szélsőséges politikai vezéralakok kulcspozícióba kerülése kapcsán is.

Az emberi jogok tisztelete, a Glóbusz iránti felelősség, az igazságos társadalom igénye, a mindennemű kisebbséggel szembeni inkluzívitás és a demokratikus alapértékek tudatosítása képviselik azokat a legalapvetőbb értékeket, amelyekre alapozva a krízisvírussal szembeni ellenállásnak valódi esélye lehet. Judith Butler állásfoglalását kölcsönözve ennek az irányulásnak a nélkülözhetetlenségét így fejezhetjük ki:

> Veszélyeztetettségünkben a veszélyek miatt küzdünk a veszélyek ellen. Nem az emberiség iránt érzett mélységes szeretet vagy az eltökélt békevágy miatt törekszünk együtt élni. Azért élünk együtt, mert nincs más választásunk (Butler 2012: 704).

Ennek az alapértékekre irányuló szemléletnek elmélyítése és képviselése tűnik számomra a leglényegesebb értelmiségi feladatnak, amiből a társadalomkutatók eséllyel vehetik ki a maguk részét.

Hivatkozott irodalom

Bauman, Zygmunt (2013): *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*. Hoboken: Wiley.

Berger, Peter L. és Thomas Luckmann (1998): *A valóság társadalmi felépítése: Tudásszociológiai értekezés*. Budapest: Jószöveg Műhely.

Butler, Judith (2012): Gefährdetes Leben, Verletzbarkeit und die Ethik der Kohabitation. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie Zweimonatsschrift der internationalen philosophischen Forschung* 60(5): 691–704. https://doi.org/10.1524/dzph.2012.0052

Gadamer, Hans-Georg (1984): *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Budapest: Gondolat.

Giddens, Anthony (1986): *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Berkeley: University of California Press.

Laclau, Ernesto (2002): *The populist reason*. London: Verso.

Mouffe, Chantal (2013): *Agonistics: Thinking the world politically.* London: Verso.

Shakespeare, William (2008): *Vízkereszt vagy bánom is én*. Budapest: Magvető.

Shakespeare, William (2013): *Vízkereszt vagy: Komédia öt felvonásban*. Gyula: Digi-Book Mo. K.

Volkan, Vamik D. (2001): Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis* 34(1): 79–97.

Máté-Tóth András

vallástudós, teológus, Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi tanszék, MTA-SZTE Convivence kutatócsoport vezetője (Szeged)

Ropolyi László

Válság és átalakulás a koronavírus-járvány idején

A mindössze néhány hónap alatt kibontakozó, világszerte megállíthatatlanul terjedő koronavírus-járvány egyik különlegessége, hogy lényegében a járvány megjelenésétől kezdődően a médiát gyorsan eluraló járványhírek, a betegség és a járvány körülményeiről szóló tudósítások, valamint a járvány megfékezésére alkalmazott valóságos, vagy tervezett radikális intézkedésekről szóló beszámolók mellett nagyon gyorsan megjelentek a járványhoz kapcsolódó egész jelenségkört tematizáló elméleti elemzések is.

Az talán kevéssé szokatlan, hogy matematikusok, adatelemzők, járványügyi szakértők sokasága fogott hozzá a COVID–19-fertőzés jellegének és következményeinek tanulmányozásához, a járvány várható lezajlásának tudományos vizsgálatához. Ez ügyben az se nagyon váratlan, hogy a járványterjedés szakértőinek és a „big data" eljárásait alkalmazó adatelemzőknek a modelljeiből eléggé eltérő forgatókönyvek jöttek ki. A vírus „járványügyi" jellemzőit egyelőre nagyon nagy bizonytalanság övezi, így a klasszikus járványügyi modellezés eléggé bizonytalan eredményeket szolgáltat, ám az adatelemzők számára elsősorban nem a vírus jellemzőire vonatkozó ismeretek számítanak, hanem a járvány ügyében világszerte közzétett nagy mennyiségű, ilyen-olyan módon létrehozott adattömeg tulajdonságai, s ezekkel dolgozva egészen más, talán érvényesebb jóslatokra képesek a járvány lefutásával kapcsolatban. Az ok-okozati, a statisztikai, illetve „big data" indíttatású modelleket összevetve akár használható tudománymetodológiai, tudományfilozófiai tapasztalatokra is szert tehetünk.

Ami ezeknél a fejleményeknél szokatlanabbnak tűnik, az a járvány történeti, társadalmi, kulturális és gazdasági hatásaira vonatkozó, a járvány kibontakozásával lényegében egyidejű teoretikus reflexiók gyorsasága, nagy száma, diszciplináris változatossága és az ezek nyomán kibontakozó perspektívák tágassága. Naponta találkozunk az egész eddigi társadalmi fejlődést kritikailag vizsgáló, illetve megkérdőjelező elemzésekkel és a társadalmi viszonyok szükségszerűen bekövetkező radikális átalakulását prognosztizáló elképzelésekkel. A járvány miatti átalakulások jelentőségére utal, hogy azonosításuk és értelmezésük feladatába már a kezdetektől bekapcsolódott számos neves filozófus is (Coronavirus and philosophers 2020; Kovács 2020; Fuchs 2020). Szinte egyöntetű vélemény, hogy az emberek élete nem fog visszatérni az eddig megszokott mederbe – a változások jellegét tekintve persze koránt sincs egyetértés.

A szokatlan jelenséget talán az teszi érthetővé, hogy a válságokról való gondolkodás nagyon is időszerű, a válságtematika tartósan és masszívan jelen van napjaink kultúrájában. A fenyegető *klíma*katasztrófa az utóbbi néhány évben szinte uralta a közgondolkodást. Ugyanakkor az utóbbi évtizedekben egyre nyilvánvalóbbá és széles körben tanulmányozhatóvá váltak a *társadalmi reprodukciós* folyamatok felgyorsuló változásai (automaták, robotok, mesterséges intelligenciák alkalmazásának, a digitalizációnak, a hálózatosodásnak, a datafikációnak) következtében kialakuló gazdasági, társadalmi és kulturális válságjelenségek. Ráadásul mindezek a folyamatok beletagozódnak a modern társadalmi és kulturális rendszer, a *modernitás* válságának évtizedek óta zajló folyamatába – amelyről a sokszor félreértett, de meghatározó jelentőségű posztmodern álláspont szolgáltat érvényes ismereteket.

Ilyenformán úgy tűnik, hogy válságjelenségek azonosítása, a válság folyamatainak követése, a válság következményeinek tudományos igényű számbavétele a mai kulturális közegben elterjedt és ismert intellektuális gyakorlat volt a koronavírus-járvány megjelenése idejében, amit közvetlenül, gyorsan és kézenfekvő módon alkalmazni lehetett és lehet a járvány gazdasági, társadalmi és kulturális következményeinek értelmezése során. Akár azt is mondhatnánk, hogy bizonyos körülmények fennállása esetén, a vírussal együtt a válságtematika is benne van a levegőben.

Válság és átalakulás

További következtetések levonásához célszerűnek tűnik a válság jelenségének valaminő értelmezése. Válságnak fogjuk nevezni nagy (összetett, komplex) rendszerek átalakulásának folyamatát. Ennek során egy összetett rendszer adott módon való létezésének feltételei fokozatosan megszűnnek, a rendszer szétesik, majd újjászerveződik, azaz egy új rendszer keletkezik. Válságjelenségekről ennek a folyamatnak az azonosítása és értelmezése kapcsán szokás beszélni. A rendszer összetettségének, illetve nagyságának az a jelentősége, hogy ilyen rendszereknek nincsenek tudományos elméletekbe foglalható konzisztens leírásai, így változásaik értelmezéséhez sem vehetjük igénybe a hagyományos dinamikai elgondolásokat. A válságok értelmezései és leírásai a nagy és összetett (komplex) rendszerek „dinamikai elméleteit" helyettesítik.

Válságok kibontakozása során az addig jól működő, az összetett rendszert fenntartó totalitásszervező hatások (termelési viszonyok, ideológiák, világképek, paradigmák, stílusirányzatok, stb.) veszítenek hatékonyságukból, meginog az egyetlen „rend" érvényessége, illetve az érvényességébe vetett hit, a szóban forgó „rendszer", mint „egyetlen" egész, illetve

tágasabb kontextusban a rendszert magában foglaló világ, illetve a világfelfogás pluralizálódik. Az *egy–sok viszony* korábban érvényes és elfogadott változata, amelyben az *egy* valamilyen dominanciája érvényesült, érvényét veszti, s átmenetileg a pluralitást felemelő *sok* kerül előtérbe, mígnem egy új egységbe szervező erő nem támad, illetve ilyen erőkre nem lelnek. Az arisztotelészi filozófia felfogását követve feltételezzük, hogy a válságok legalább három, jól elkülöníthető szakaszban bontakoznak ki, zajlanak le, s így eltérő fázisaik három eltérő szemléletmóddal közelíthetők meg. A válság zajlása szemlélhető és leírható *a lehetőség, a megvalósulás és a megvalósultság* pozíciójából is. Ezeket a szemléletmódokat *kritikai*, *krízikai* vagy posztmodern, és végül *dialektikus* vagy hermeneutikai neveken fogjuk nevezni (Ropolyi 1992, 2000a, 2006).

A *kritikai* attitűd szemlélete erősen kötődik az éppen fennállóhoz, amely a válság eme fázisában még uralja a világértelmezést, s amelynek bírálata akar lenni. A kritikai szemléletmódot a fennálló már *lehetővé váló* változásai érdeklik s éltetik, itt a fennálló széthullása, az „egy" pluralizálódása még *lehetőség* csupán. Könnyű észrevenni, hogy válságkorokban megszaporodnak a kritikainak nevezett filozófiák, s kevés értekezés születik. Az efféle gondolkodás általában érzéketlen a kritikából következő változások előtt tornyosuló akadályokra. Részletesebb analízis a kritikai attitűd romantikus, abszurd és utópikus változatait tudja megkülönböztetni. A modern állapotokat kritikailag értékelő szemléletmód például még nagyon is a modernitás része.

A folyamatban lévő, *megvalósuló,* zajló változásokra való érzékenység azonban elszakítja a szemléletet a fennállótól. Ebben a helyzetben a fennálló immár nem dominálja a lehetőségeket, ezzel eltűnik a referencia, a szilárd pont, a „valóság" kontrollja, hiszen a lehetőségek megvalósulása zajlik, a valóság feloldódik, pluralizálódik és relativizálódik. Így az egybefoglalhatatlan sok világa szólal meg. A válság szemlélője nem lát ki a folyamatból, együtt sodródik vele, elvész mindenféle összehasonlítás értelme és lehetősége. „Bármi elmegy." Ezt az álláspontot *krízikai*nak mondjuk, mivel a legmélyebb válság terméke, tipikus formája az irracionalizmus. A modernitásból előtörő változata a posztmodern attitűd. Itt a pluralizálódás a fontos érték, éppen az zajlik, csakis a pluralitás az, ami kétségtelenül van.

A végbement változások és a lezajlott válság a fennállót, mint *megvalósult*at, megváltozottat, mint egy mást, vagy másikat mutatják fel. Észlelhetővé válnak totalitásszervező hatások, hatékonynak tűnnek egyes sokféleséget egybefoglaló erők, elfogadhatóvá válik a fennállók lehetőségeik fölötti dominanciája. Ha észrevesszük s követjük a plurális folyamatokból kibontakozó tendenciákat, az esélyek, alternatívák, értékek egyenetlenségeit, egyenlőtlenségeit, és összemérve az összemérhetőket, kikerülünk a sok vonzásából s összetett fennállókat, sőt egyetlen, összetett valóságot konstruálunk a végtelen, széjjelhullott világból – akkor, nos akkor eme *dialektikával* lépünk túl „e mai kocsmán." A lehetőségek megvalósulásaként felfogott, kifejlődött valóság világa nyílt, összetett és változékony.

Ebben a fogalmi keretben hasonló módon értelmezhető a földi légkörnek, a társadalom reprodukciós rendszerének (a termelésnek), illetve a modernitás kulturális rendszerének az átalakulása. Mindegyik esetben szükségszerű válságról beszélni, hiszen se a klímának, se a termelésnek, se a modernitásnak nincs elfogadott tudományos elmélete. Természetesen nem ugyanarról vagy ugyanolyan válságról van szó ezekben az esetekben (ahhoz hasonlóan, ahogyan a tudományos leírások esetében is nyilván eltérő dinamikák lehetségesek), és azt is könnyű látni, hogy mindezen rendszerek válsága egyidejűleg, akár egymást áthatva, összefonódva is fennállhat.

A koronavírus-járvány által generált mai válság értelmezései nagy változatosságot mutatnak. Nézetünk szerint ez nagyon is érthető, hiszen már a járvány által érintett komplex rendszer értelmezése se triviális, különösen azért nem, mert egyelőre legalábbis bizonytalanok a vírusfertőzés közvetlen és közvetett hatásai s az ezek nyomán konstruálódó összetett rendszer. Többé kevéssé világos, hogy a mindennapi élet, a közösségi viszonyok, a termelési és kulturális rendszerek, a politikai szféra egyaránt érintett, de se ezek határai, se összefüggései nem állapíthatók meg elég világosan. Ebben a helyzetben egyelőre reménytelen vállalkozásnak tekintjük az ugyan kétségtelenül létező, de csak nagy vonalakban jellemezhető „koronavírus-érintettség következtében létesülő komplex rendszer" jellegzetességeivel s esetleges transzformációival való foglalatoskodást.

Ehelyett most egy viszonylag jól körülhatárolható összetett rendszer aktuális átalakulását vesszük szemügyre. Az emberi létformának az internethasználat következtében zajló átalakulására, a harmadik emberi létszféra, a hálólét létrejöttére és kibontakozására vetünk egy pillantást. Főként azért, hogy felvethessük: a koronavírus-járvány körülményei jelentős mértékben befolyásolják ezt a folyamatot. Talán a fentiekből is érthető, hogy az emberi létforma átalakulását, illetve a hálólét kibontakozását evidens módon válságfolyamatként értelmezzük. Ezt a válságot nem a járvány okozza, sőt a járvány körülményei éppenséggel a válságfolyamat végbemenetelét segítik elő.

Átalakulás a koronavírus-járvány idején

Internetfilozófiai elemzések révén megmutatható (Ropolyi 2006, 2012), hogy az internet megjelenése és széles körű használata következtében az emberi létforma átalakulóban van. Sok évezredes szerkezete módosulni látszik: a természeti és társadalmi létszférák mellett kialakulóban van egy harmadik, az előbbi kettőre ráépülő létszféra: a hálólét. Amiként a társadalom a természeti szférából kifejlődő, arra ráépülő virtuális viszonyrendszer, úgy a hálólét a társadalmi szférából kifejlődő, arra ráépülő virtuális viszonyrendszer. Az ember immár nem két, hanem három világban él: természeti-, társadalmi- és hálólét viszonyok formálják természetét. Az internethasználat következtében kezdetét veszi az emberi történelem egy új szakasza, amelyben az ember immár három „világ polgára". Az emberi élet centruma elmozdul a hálólét felé. Az egyes szférákhoz való közösségi és egyéni hozzáférés, a létszférák egymáshoz való viszonya folyamatosan alakul.

Ezt az alapvető jelentőségű átalakulást az emberi létviszonyok, az emberi lét, illetve létforma válságaként érthetjük meg. A természeti és társadalmi létviszonyokat reprodukáló rendszerek hatékonysága, elfogadottsága, kizárólagos érvényességének elképzelése megingott, sok vonatkozásban szertefoszlott. Ebben a helyzetben, az internethasználat elterjedésének nyomán jött létre a fennálló kizárólagosságát zárójelbe tevő, a lehetőségek végtelen sokaságát előállító és hasznosító posztmodern hálólét (Ropolyi 2006). A hálólétnek jószerivel még nincsen története – kibontakozása napjainkban zajlik.

Azokban a napokban, amelyekben a koronavírus-járvány kordában tartása érdekében világszerte alkalmazni kezdték az emberek közötti természet adta és szociális érintkezési formák radikális korlátozását a tömegesen előírt, heteken, sőt hónapokon át tartó karanténok, illetve az emberek fizikai közelségének tiltásai jelentősen lecsökkentették, sőt időlegesen felfüggesztették a természeti és társadalmi létszférákat fenntartó viszonyok működtetését

(Giordano 2020). Így a járvány körülményei között az emberek arra kényszerültek, hogy az ezekben a szférákban korábban kialakított kapcsolataikat a hálólét szférájába transzformálják, azaz internetes technikák közvetítésével gyakorolják. A munkahelyeken végzett közös munkát, a hagyományos iskolai oktatást, a kulturális és politikai tevékenységek sokaságát, a személyes kapcsolatok jelentős részét mostanában megváltoztatott formákban az internet közegében realizálják (Gyenge et al 2020). Ez éppen az a folyamat, amit fentebb úgy jellemeztünk, hogy az emberi élet centruma elmozdul a hálólét felé. A járvány visszaszorítása a hálólét kibontakoztatásával jár, illetve a hálólétben zajló létezés az emberek túlélését és a járvány visszaszorítását eredményezi. A járvány múltával a hálólétbe kényszerítettség nyilván elmúlik, de a hálólét szférája az eddigiek mellett további értelmet nyer emberek tömegei szemében (Witze 2020).

A hálólét konstrukcióját motiváló korábbi tényezők, mindenekelőtt a modernitás értékrendjének igája alól való felszabadulás igénye mellé felsorakozhat a természeti (és társadalmi) katasztrófák legyőzésének reális ígérete is. A hálólét ezek után ismételten és bizonyítottan úgy tűnhet fel, mint a fenyegetettség, veszélyeztetettség, és kiszolgáltatottság szituációiban az emberek nagy tömegei számára rendelkezésre álló menedék. Ilyen körülmények között arra számíthatunk, hogy a hálólét kiépítése az eddigieknél is tudatosabban, lendületesebben és eredményesebben folyik majd. Ez a járvány elmúlik, de hatása az emberi világ átalakítására, vagyis az ember „két világának" az ember „három világába" való transzformálásban játszott fontos szerepe megmarad. Ebben az értelemben igazuk lehet azoknak, akik a koronavírus-járvány maradandó hatásait vizionálják.

Mindazonáltal értelmes következtetésre vezet az ezzel ellentétes állítás is, nevezetesen, ha valamilyen okból nem fogadjuk el a koronavírus-járvány tartós társadalmi/emberi hatásának lehetőségét (Haass 2020). Ekkor se tagadhatjuk ugyanis, hogy a járvány körülményei között emberek tömegei képesek voltak az internetre telepíteni számos fontos tevékenységüket. Vagyis ez a lehetőség és megvalósításának számtalan példája világossá tette a hálólét létezésének tényét. Sőt, a járvány visszaszorításának gyakorlati feladatai során konkrétan megmutatkozott, hogy napjainkra milyen mértékben épült ki a hálólét. Ebben a felfogásban a járvány, mint valamiféle diagnosztikai eszköz játszik szerepet. Úgy tekinthetünk rá, mint egy „hálólét-tesztre".

Figyelemre méltó, hogy a koronavírus-járvány efféle „teszt" szerepe nem volna példátlan. Emlékezetünkbe idézhetjük a 20 évvel ezelőtti, ún. „2000. év" (Y2K)-problémát. A számítógépes dátumkezelés „2000. év" problémájának lényege abban állt, hogy még röviddel 2000 előtt is világszerte nagy számban használtak olyan számítógépes programokat, amelyekben az évszámot mindössze két számjegy reprezentálta, és úgy tűnt, hogy ha mindez így marad 1999 szilveszteréig, akkor a gépekben „00"-ra vagy más, ismeretlen értékre ugró évszám-adat beláthatatlan számítástechnikai – és társadalmi következményekre vezethet.

A számítógépek „2000. év" problémája néhány évvel az események előtt lényegében kizárólag valamiféle hatalmas szoftverüzletnek tűnt. Ennek jellegzetes megnyilvánulási formájaként főként az efféle üzletben érdekelt cégek és érdekcsoportok erőteljes, az elavult programok használatából származó veszélyeket hangsúlyozó propagandája zajlott a társadalom különféle rétegeiben, elsősorban a döntéshozók, az üzleti- és pénzvilág vezetőinek körében. A kiszámíthatatlan piaci mechanizmusok és bizonyos váratlan társadalmi, illetve kulturális hatások következtében később a helyzet lényegesen megváltozott. A 2000. év közeledtével a probléma – kiszabadulva a fent említett keretek közül – önálló életre kelt: lényegében min-

denkit érintő, szinte az egész *modern társadalmat* fenyegető katasztrófaként volt azonosítható. Sok fejlett országban (különösen az Egyesült Államokban) hisztérikus reakciókat figyelhettünk meg, a kormányzatok jelentős anyagi és szellemi forrásokat mozgósítva válságelhárító programokon dolgoztak, ám a veszélyeztetettség terepe egyre tovább terjedt, s később már elsősorban az állampolgárok privát világát fenyegette.

A „2000. év" problémában ezek mellett a dilemmák mellett megjelentek még, s korántsem elhanyagolható szerepet játszottak az ezredforduló körüli, gyakran apokaliptikus színezetet öltő gondolatmenetek. Ezek felhasználásával a számítógépekben és az egész társadalomban párhuzamosan zajló és egymást erősítő, kaotikus, végveszélybe sodró folyamatokat lehetett prognosztizálni. Végül a kérdéses napon nem történt semmi említésre érdemes. A számítógépek esetlegesen hibás dátumkezeléséből adódó társadalmi katasztrófa egyszerűen elmaradt.

Mindezek nyomán kiderült, hogy pusztán a „2000. év" problémája nem sodorta ugyan válságba, nem alakította át az egész modern társadalmat, de a problémakörrel kapcsolatos, válságot hirdető reagálások úgy voltak tekinthetők, mint a korabeli kiterjedt számítógéphasználaton alapuló *posztmodern hálózattársadalom* kiépülésének egzakt, gyakorlatias mérőeszközei (Ropolyi 2000b, 2004, 2006).

*

E vázlatos gondolatmenet alapján arra következtethetünk, hogy a koronavírus-járvány egyes következményei vagy egyszerűen *megmutatják* a harmadik emberi létszféra, a hálólét kiépülésének aktuális mértékét, vagy maguk is aktívan *hozzájárulnak* a hálólétnek a járványtól függetlenül indult és akár attól függetlenül is zajló kifejlődéséhez. A komplex emberi létforma átalakulásának folyamata olyan válságjelenség, amelyik nem csupán a koronavírus-járvány idején figyelhető meg, de a járvány jelentős mértékben befolyásolhatja lefolyásának jellegzetességeit.

Hivatkozott irodalom

Coronavirus and philosophers. A Tribune (2020): *European Journal of Psychoanalysis*. https://www.journal-psychoanalysis.eu/category/about-coronavirus/coronavirus-and-philosophers-agamben-nancy-esposito-benvenuto/ (letöltve: 2020. június 3.)

Fuchs, Christian (2020): Everyday Life and Everyday Communication in Coronavirus Capitalism. *tripleC* 18(1): 375–399. https://doi.org/10.31269/triplec.v18i1.1167

Giordano, Paolo (2020): *Járvány idején*. Budapest: Európa Kiadó.

Haass, Richard (2020): The Pandemic Will Accelerate History Rather Than Reshape It. Not Every Crisis Is a Turning Point. *Foreign Affairs* 2020 April 7. https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2020-04-07/pandemic-will-accelerate-history-rather-reshape-it (letöltve: 2020. június 3.)

Gyenge Zoltán, Laczkó Sándor, Weiss János, Perecz László és Ropolyi László (2020): Hogyan gondoljuk el és teremtjük meg a szabadságunkat? Szabadsággyakorlatok és Hegel-interpretációk nemcsak a karantén idejére. Szabadság a bezártságban. Virtuális beszélgetés Gyenge Zoltán, Laczkó Sándor, Weiss János, Perecz László és Ropolyi László filozófusokkal. *Az Odu*. 2020. 04. 28. (kedd), 18 óra. http://arts.u-szeged.hu/odu/hogyan-gondoljuk-el-200511 (letöltve: 2020. június 3.)

Kovács Gábor (2020): Facebook és haláltánc. *Liget* 33(4): 4–23. http://epa.oszk.hu/01300/01348/00214/pdf/ (letöltve: 2020. június 3.)

Ropolyi László (1992): A válság filozófiája és a válság tudománya. In *Elmélet, Modell, Hagyomány*. Érdi Péter és Tóth János (szerk.). Budapest: MTA KFKI, 61–66.
Ropolyi László (2000a): On the World Views of Crisis. *Revue Roumaine de Philosophie* 44: 411–424.
Ropolyi László (2000b): Tudomány- és technikafilozófiai megjegyzések a számítógépes dátumkezelés „2000. év" problémájának társadalmi hatásaihoz. In *Tanulmányok a dátumváltásról és az ezredfordulóról.* Mojzes Imre (szerk.). Budapest: Miniszterelnöki Hivatal Évszámkezelési Kormánybiztos Titkársága, 97–120.
Ropolyi László (2004): Social and ethical aspects of the Y2K problem. *The ETHICOMP Journal* 1(2): 1–9.
Ropolyi László (2006): *Az Internet természete. Internetfilozófiai értekezés.* Budapest: Typotex.
Ropolyi László (2012): Prolegomena egy hálólételmélethez. In *A kommunikatív állapot. Diszciplináris rekonstrukciók.* Bajnok Andrea, Korpics Márta, Milován Andrea, Pólya Tamás és Szabó Levente (szerk.). Budapest: Typotex, 145–154.
Witze, Alexandra (2020): Universities will never be the same after the coronavirus crisis. *Nature* 1 June 2020. https://doi.org/10.1038/d41586-020-01518-y

Ropolyi László

tudományfilozófus, Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest)

Reményi László

Változás és lehetőség

1.

Az állandó változás közhely, és egyben megbízható építőelem minden, a valóság leírására törekvő gondolkodó eszköztárában. A gondolkodó alatt itt nem feltétlenül tudóst, filozófust értek, hanem mindazokat, akik a valóságra reflektáló tartalmat kínálnak, és az információs hálózatok csomópontjain kisebb-nagyobb csoportokat érnek el. Legyen tudományos tekintély, cég- vagy véleményvezér, vlogger, influencer, a stabilnak gondolt világában a változás ok vagy okozat, kalkulálható tényező, szükséges rossz, a fejlődés motorja – és ez a sor végtelenségig folytatható. A lényeg, hogy valami olyan, amihez viszonyulni kell és lehet, lehetőleg kényelmes fotelből, menő irodából, az otthon luxuscellájából, az állandóság menedékéből, ahonnét a kajüt ablakán kitekintve vizsgálhatják, milyen intenzitással tombol a változás vihara. A vihart figyelni nyomasztó. Sokkal jobb azokat követni, akik azt tálalni tudják, véleményt is csomagolnak hozzá, és jótanácsokkal látnak el az ügyben, mi ilyenkor a teendő. Azt a kényelmetlen kérdést, tud-e ez a vihar akkorára nőni, hogy már értelmetlen különválasztani a kint és bent világát, senki nem szereti feltenni. Azért nem, mert súlyos következményei vannak.

A valóság rendjén esett sérülés a változatlan részekbe kapaszkodva állítható helyre. Legalábbis ez a begyakorolt kezelési mód. Személyes vagy társadalmi méretű válságokon egyaránt a még működő, biztos kapcsolatok, erőforrások megmozgatásával szokás túljutni. Bevált eljárások potmétereit csavargatjuk, és várjuk, hogy létrejöjjön a szokatlan helyzetet kezelő varázsszer. Tudjuk, milyen volt az élet, amikor még minden működött, és mint vágyott állapotra, abba a helyzetbe akarjuk visszaterelni a kizökkent világot.

Ezen a ponton kirajzolódnak elágazások, amikről a járt úthoz való ragaszkodás bűvöletében nem szívesen veszünk tudomást. Pedig feltehető lenne néhány fontos kérdés. Jó pályán haladt-e vonat, amiben utaztunk? Van-e köze a befutott pályának a válsághoz, ahová vezetett? Nem újabb és újabb, akár felfoghatatlanul mély szakadékok szakaszolják-e az utat, amihez annyira ragaszkodunk? Nem a gondolkodás hiánya, az ötlettelenség vagy épp a rövid távú haszon hajtja-e a szándékot, hogy lehetőleg ugyanolyan elvekre alapozva haladjunk tovább, mint azelőtt?

2.

Dr. Raymond Moody (amerikai pszichológus és filozófus) gyűjtötte és tanulmányozta a klinikai halál állapotából visszatért emberek beszámolóit. Feltűnő hasonlóság volt az egymástól nagyon eltérő élettörténetű emberek között az, hogy visszatérésük után többségük már egész más optikával szemlélte addigi életét, döntéseit. Az élet korábban igaznak vélt paradigmáit rövid „utazásuk" során megtapasztalt élményeik átformálták. Történt velük valami, ami azelőtt sosem, és ami lehetetlenné tette, hogy életüket ott és úgy folytassák, ahol és ahogy időlegesen kiszálltak belőle.

2020 tavaszán egy járvány ugyanezt teszi a világgal. Olyan jelenségekkel szembesülünk, amikre eddig nem volt példa. Egy nem halálos, de könnyen terjedő vírus okoz világszerte félelmet, és intézményesített pánikot. Ennek részeként két lábbal ugrottak a fékre a politikusok és a világcégek, megállítva a lokális és globális gazdaság vérkeringését. Az élet értékével kapcsolatos magasztos elvek és a politikai számítások zavaros kotyvalékával kísérleteznek, országonként különféle receptek alapján. A háborús viszonyokra hivatkoznak, miközben háborús viszonyokat állítanak elő. Mintha nem lenne világos számukra sem, mit vagy kit kell megmenteni: a cégeket, a dolgozókat, a nyugdíjasokat, a fogyasztókat, akik alkalmasint a szavazóik is, esetleg csak a saját reputációjukat? Közben virágzó iparágak dőlnek összse, jól prosperáló vállalkozások nullázódnak le, emberek tömegei veszítik el a munkájukat. A gazdaság nagyrésze a klinikai halál állapotába kerül, és kérdéses, mikor kerül onnan ki, és milyen állapotban.

Egyén és társadalom szintjén is kifordult az élet a megszokott medréből. Vaskos feladatot kaptak a tudósok és az influencerek is, mert tömeges kereslet támadt a lelki, társadalmi és gazdasági egyensúlyt célzó ötletek iránt. Erre egyre inkább tér nyílik, mert ugyan eleinte a pánik, a folyamatos vírus- és halál-hírfolyam teljesen eltömítették az információs csatornákat, de pár hét leforgása alatt a szenzáció alábbhagyott, és már hallhatók jövőt latolgató gondolatok is. Persze a közelmúltba visszavágyó megközelítés dominál, ami szerint pár hónap, és minden úgy megy, mint ahogy a vírus előtt megszoktuk. A régi kerékvágást ismételgető mantrák mellett viszont kirajzolódnak a korábban említett elágazások is. Felvetődnek eddig eretneknek tartott ideák, komolyan szóba kerülnek valaha lehurrogott, kinevetett ötletek. Mintha lenne készülődés a klinikai halál utánra, és volna is szellemi muníció alternatív megoldások kidolgozására.

3.

A szokatlan helyzetre nincs begyakorolt válasz, így éppen *ez teremthetne* lehetőséget megcsontosodott, elavult struktúrák és mechanizmusok megszüntetésére, helyettük pedig logikusan felépített, fenntartható (és hogy elvessem a sulykot), igazságos és környezetbarát eljárások bevezetésére. A feltételes mód mögött e sorok írójának realizmusa rejtőzik. Nehezen kerülhető el ugyanis a magyar valósággal való szembesülés. A legfelsőbb szinten gyakorolt döntéshozói gyakorlat sajnos e rendkívüli helyzetben is koherensen tükrözi azt a hagyomány- és tekintélyelvű gondolkodást, amiben a szokás áll szemben a célszerűséggel, az erő a rációval, a hierarchia a kooperációval. A tudományos életbe való drasztikus beavatkozás már megmutatta, hogy a politikai akarat akár történelmi méretű rombolásra is hajlandó, ezért nem táplálok illúziókat. A járvány kitűnő indok arra, hogy központi irányítással kiélezzenek ideológiai, szociális, világnézeti, vagy akár etnikai ellentéteket. Ez pedig aligha lesz kedvező táptalaja a jövőbe mutató kísérletezésnek, inkább a bezárkózás, az elszigetelődés felé mutat.

Mindezek ellenére eljátszhatunk azzal a gondolattal is, mi lenne, ha a valóság meghaladná az előbb említett, rosszul értelmezett konzervativizmust? Ha kiderülne, a változás olyan mértékű, aminél már muszáj kiszállni a kajütből, mert a kis kerek ablakára vetített valóság egyszerűen nem hozható közös nevezőre a tényleges eseményekkel. A felbomló struktúrák nyomán még kényszer hatására is létrejöhetnek decentralizált, sejtszerűen működő termelői és kereskedelmi láncok, a válságon túl is fennmaradó gazdasági és kulturális viszonyok. Ezzel egyidejűleg pedig kialakulhatnak olyan lokális döntéshozási formák, amelyek feltámaszthatják a szubszidiaritás gyakorlatát, és átformálhatják a demokrácia működését.

A válságban lakozó lehetőség pont a világ társadalmainak súlyos érintettségében rejlik. A jövő és a jelen egyformán bizonytalan, és ez kikényszeríti a változást. A világ efféle vajúdása sokszor vezetett történelmi léptékű tragédiákhoz, de egy precedens nélküli helyzetben vagyunk, ahol hiba lenne a múlt mintáira hivatkozni.

Még az sem zárhatjuk ki, hogy egyszer hálásak leszünk a mostani járványnak.

Reményi László

író, zeneszerző, szabad gondolkodó

Teleki Bálint

A civilizáció vége? Nincs nekünk olyan szerencsénk…

„Ha a megtámadott megöli támadóját, a »jogos védelem« biztosította büntethetetlenséggel a jog nem az élettől való megfosztás jogszerűségét ismeri el, hanem annak a szituációnak jogon kívüliségét, amelyben a támadás és elhárítása lezajlott. A jogos védelem helyzete csakis akkor áll fenn, ha életek közötti választásról van szó, »a halál újraelosztásáról«, mert a megtámadott élete csak a támadó élete árán maradhat meg. A halált azonban a jog nem oszthatja el és nem oszthatja ki. Ebben a határhelyzetben a jog nem kötelezi és nem jogosítja semmire a megtámadottat." (Sólyom László)

A halál újraelosztása?

A fenti idézet a kiváló jogtudósnak és volt alkotmánybírónak, *Sólyom Lászlónak* a gyakran idézett *23/1990. (X.31.) AB-határozathoz csatolt párhuzamos véleményéből*, annak is a jogos védelem problémájával foglalkozó negyedik pontjából származik, és egy rendkívül érdekes kérdésre világít rá. Ahol egy embernek választania kell a saját és támadója élete között, ott a jog megszűnik kötelezni és jogosítani, vagyis a gyakorlatban átmenetileg egy jog előtti, természeti állapot tér vissza (Belovics, Nagy és Tóth 2014: 221–223).

Mi lenne azonban akkor, ha ez a helyzet nem átmeneti, hanem permanens módon állna fenn, és nem kivételes volna, hanem a főszabály? Ebben az esetben a jog uralma térben és időben kiterjedve szűnne meg, amely a jelenlegi civilizáció végét jelentené.

Jelenlegi életformánkról sokat elmond, hogy mennyire sikeres lett *Johann Hari* brit újságíró 2018-ban megjelent *Lost Connections* című könyve, amelyben amellett foglal állást,

hogy mentális betegségeink, így például a depresszió nem rendellenesség, hanem a legtermészetesebb reakció arra a világra, amelyet kialakítottunk magunknak (Hari 2018). Ebben a világban a jog uralma aránylag garantált, csak jól körülírható esetekben (lásd fent), erősen korlátok közé szorított térben és időben érvényesülhet a jog nélküli állapot szabályrendszere. Ezért a biztonságért cserébe elviseljük a civilizált létezés legextrémebb mellékhatásait is, legyen az tényleges mentális betegség, vagy „csupán" a folyamatos döntéskényszerből, felelősségvállalásból, *peer pressure*-ből fakadó stressz.

Az olyan kataklizmák, mint egy jelentős áldozatokkal járó világjárvány - igaz a jelenlegi koronavírus-járvány esetében még csak feltételezni tudjuk, hogy mi lesz a pontos végkimenetel, de amit látunk, nem biztató - jó alkalmat ad arra, hogy mérlegre tegyük megszokott életformánkat. Jelen sorok írójának meggyőződése, hogy erre sokakban megvan az igény.

Képünk a posztapokaliptikus világról

A posztapokaliptikus világ mint esztétikai kategória régóta velünk él, igaz, korszakonként változik, hogy mennyire hatja át a populáris gondolkodást. Az esztétikai síkon a keresztény túlvilághit pokolábrázolásai által leírható középkori haláltánc-élmény tagadhatatlanul életközelibb tapasztalatokból merített, mint a jelen kor horrorfilm-kultusza. Mégis, a ma emberéhez nyilvánvalóan az utóbbi áll közel, és végiggondolva félelmetes, hogy mennyire kidolgozott és sokrétű műfajjá vált a posztapokaliptikus horrorok csúcsműfaja, a zombi-horror. Mára már nehezen megszámlálható számú variáció létezik, amelyek közül egyre több próbál választ adni valamely alapvető társadalmi kérdésre, konfliktusra.

Miért van kimondott kultusza ezeknek a filmeknek? Sokféle elméletet lehet tudományos és kevésbé tudományos alapon felállítani. Személyes meggyőződésem az, hogy ezek a filmek jelentik az elme, pontosabban a tudatalatti titkos menekülőútjait a körülöttünk levő világ rendjéből. A jelenkor nyomasztó komplexitása olyan erővel nehezedik ránk, hogy nehezen vesszük a levegőt. Mostanra a posztmodern kiteljesedése nyomán a vallások és az ideológiák is elveszítették egyeduralkodó szerepüket. Bár jelen sorok írója hívő, tényként kell kezelje, hogy a *Nietzsche* által egykoron kimondott „*Gott ist tot*" (Nietzsche 1997) súlyos tömegek számára jelenti az érzékelt realitás több szintjét is, az élet számos területéről tűnt el nem csak a biztos utat mutató iránytű, hanem a megváltás lehetősége, és így az azért való küzdelem értelme is. Helyette maradt a *fukuyamai poszthumán jövendő* biokémiailag hangulatjavított valósága (Fukuyama 2003).

A posztapokaliptikus világban ehhez képest nincs szükség hangulatjavítókra, mert az életben maradás folytonos kihívásai valós kihívások, nem pedig annak hazudottak, mint mondjuk az, hogy tökéletes kell legyen az ügyfeleknek tartott prezentáció. A posztapokaliptikus világ mélyen és tisztán őszinte és sallangoktól mentes. (Hiszen az életedért futsz.)

Rousseau véleménye szerint a tudomány és a művészetek a fejlődésen keresztül korrumpálják és szakítják el az embert a természetes létformától (Störig 2008: 298–304). Állítása vitatható, ugyanakkor egy posztapokaliptikus világban feltehetőleg a technológia jobb esetben is csak stagnál és a művészetek a nem megengedhető luxus kategóriájába esnek. Az olyan vélt vagy valós félelmek, mint az ökológiai katasztrófától való rettegés, az ún. „klímaszorongás" pedig több okból is lekerülnének a napirendről…

A koronavírus-krízis valósága

A mostani válság ezt a fajta összeomlást vagy felszabadulást nem valószínű, hogy megadja az emberiségnek. Mert bár a pontos következményeket még nem tudjuk pontosan kiszámítani, annyi már elmondható, hogy nem ez a járvány fog minket két hét alatt a posztapokaliptikus időszakba eljuttatni.

A maga biológiai valóságából fakadóan biztosan nem. Valószínűleg a gazdasági, társadalmi és politikai következmények sem lesznek annyira radikálisak, ugyanakkor ezen a területen van miért izgulni. Szakemberek az IMF elnökével bezárólag nem csak a 2008-ast, de az 1929-est is meghaladó léptékű gazdasági válságot jósolnak (Menedzsment Fórum 2020), amely természetesen elindíthat bizonyos folyamatokat, bizonyos átrendeződést, és nem csak a gazdasági szektorok között.

Kérdés, hogy a XX. századi totalitás visszatérhet-e? Bár vannak aggasztó jelek, például a napokban egy magyarországi zsidó hírportál is arról számolt be, hogy a vírus hatására világszerte nő az antiszemitizmus, mivel bizonyos körök azt terjesztik, hogy „a zsidók" állnak a járvány mögött (Kibic Magazin 2020), mégis azt hiszem, hogy a kommunista és nemzetiszocialista ideológiáknak többé-kevésbé vége van. Meglátásom szerint Észak-Korea nem XXI. századi realitás, hanem egy olyan szeglete a világnak, amely dacolva a fizika törvényeivel, ott maradt a XX. században.

A XXI. század arra késztet minket, hogy újragondoljuk a totalitás definícióját. Jelen sorok írója két hatalomban látja az új totalitást, ezek pedig: egyrészt a multinacionális tőke korporatív hatalma, másrészt a terrorizmus, pontosabban annak a vallási fundamentalista talajon álló része. Ezen erők egyik legfontosabb és legfélelmetesebb tulajdonsága az államtól való aránylagos függetlenség, amely a XX. századi totális diktatúráktól élesen elválasztja őket, egyszersmind azonban ez a „testetlenség" meg is nehezíti a velük szembeni védekezést.

Amit most leírok furcsán hangozhat, sőt megbotránkoztatón, de meglátásom szerint a jelenlegi nagyvállalati közeg egyik HR-csodafegyvere, a *csapatépítés* az egykori Hitlerjugendben alkalmazott „*Gleichschaltung*" (Knopp 2003) egy modern formája. Más az ideológia, mások a külsőségek és a beszédstílus, de a cél ugyanúgy az egyéniséget a nagy kollektív egésznek alárendelni. A végső cél az, hogy az egyéniséget feláldozzák a vállalat brandje és profitja, mint szuperordinált célok oltárán.

A koronavírus krízisét pedig feltehetőleg a tőkeerős nagyvállalatok fogják nagyobb arányban túlélni, nem a mikro-, kis-, és középvállalkozások.

Az egoista gondolatvilág csábítása

Ahogy Max Stirner, a német individualista filozófia atyja írta *Az egyetlen és tulajdona* című főművében: „Gondoljátok meg jól, és döntsétek el, hogy a szabadság álmát, vagy az egoizmus, az önösség elhatározását tűzitek-e lobogótokra. A szabadság felgerjeszti haragotokat, mindaz ellen, ami nem vagytok, az egoizmus arra szólít fel benneteket, hogy örüljetek magatoknak, élvezzétek magatokat." (Stirner 1991: 64–65) Ez egy másik veszélyes irány. Az egyén örömét az egyedüli szuperordinált célként meghatározni ugyanolyan káros, mint a hamis közösségek ideáljai.

Krízisidőszakokban pedig még veszélyesebb e nézetrendszer, hiszen akkor már nem az egyén örömeinek féktelen hedonista kielégítése van fókuszban, hanem az egyén túlélése egy vélt vagy valós veszély idején. A koronavírus-krízis kezdetének az utókor számára meghatározó fényképei véleményem szerint legalább annyira az irracionális túlvásárlók is lesznek, mint amennyire a kórházakban haldoklók.

Túlélésünk

Amennyiben a biológiai értelemben vett túlélés adott, és az valószínűleg a jelen krízis minden borzalma ellenére az emberiség jelentős része számára az lesz, úgy az emberi minőségünk túlélése az a kérdés, amivel foglalkoznunk kell.

Nézetem szerint erre a válasz, mint szinte mindig, a tágabb értelemben vett *civilitás*. Annak összes jelentésével, az udvariasságtól és tisztességtől kezdve a polgári létformán át a civil szervezetek közéleti aktivitásáig. A *hiszterizálódás elutasítása* nem csak a biológiai/fizikai veszély testközelsége esetén esszenciális, hanem mindig. Gondolkodásmódunknak át kell állnia a mértéktartó, kritikus gondolkodásra. Mindennek kiváló alapdokumentuma, kézikönyve lehetne Bibó István mostanában sajnos egyre kevesebbszer idézett műve: *A szabadságszerető ember politikai tízparancsolata* (Bibó 2013: 1–2).

A fenti folyamat - ha egyáltalán elkezdődik - kemény munka lesz, és nem garantált a megvalósulása, de hogy jelen írás címének ironikus élére reflektáljak, nincs nekünk olyan szerencsénk, hogy három hónap múlva már csak azzal kellene egy maroknyi túlélőnek foglalkoznia, hogy meglője a napi betevőt. Hiszek benne, hogy a felelősség azé, aki tisztán lát, és néhány alapvető magatartásforma megtartása mellett - olyasmikre gondolok itt, mint az őszinteség, a valós humanizmus, a fent már említett polgári kritikai szemlélet - a minket körülvevő posztmodern komplexitásban sem annyira nehéz tisztán látni.

Mindehhez persze *aktív közbeszédre van szükség*. Legnagyobb aggodalmaim egyike az, hogy mi lesz most a színházi szférával. Hiszen a színházi közeg a legnehezebb időkben is kiváló facilitátora volt a közbeszédnek. Most viszont fizikailag van zárva, és az online közvetítések csak a közönség éhségén segítenek valamelyest, a színházak esetleges anyagi ellehetetlenülését nem igazán képesek megakadályozni.

Persze a sikeres kríziskezelésnek elengedhetetlen része lesz a traumák feldolgozása is. Ebbe belemenni azonban már nagyon messzire vezetne.

Hivatkozott irodalom

Belovics Ervin, Nagy Ferenc és Tóth Mihály (2014): *Büntetőjog I. – Általános rész*. Budapest: HVG-ORAC.

Bibó István (2013 [1938–40]): A szabadságszerető ember politikai tízparancsolata. *Tolle Lege* 3(1): 1–2.

Fukuyama, Francis (2003): *Poszthumán jövendőnk – A biotechnológiai forradalom következményei.* Budapest: Európa Könyvkiadó.

Hari, Johann (2018): Lost Connections: Uncovering the Real Causes of Depression – and the Unexpected Solutions. Bloomsbury: Bloomsbury Publishing.

Kibic Magazin (2020): A középkori antiszemita vérvádak élednek újjá a koronavírus-járvány nyomán. *Kibic Magazin*, 2020. április 21. https://akibic.hu/2020/04/21/a-kozepkori-antiszemita-vervadak-elednek-ujja-a-koronavirus-jarvany-nyoman/ (letöltve: 2020. április 21.)

Knopp, Guido (2003): *Hitler gyermekei*. Budapest: Magyar Könyvklub.
Menedzsment Fórum (2020): Kiábrándító előrejelzés jött az IMF-től. *Menedzsment Fórum*, 2020. április 15. https://mfor.hu/cikkek/makro/kiabrandito-elorejelzes-jott-az-imf-tol.html (letöltve: 2020. április 21.)
Nietzsche, Friedrich (1997 [1908]): *Im-így szóla Zarathustra*. Szeged: Szukits Kiadó.
Stirner, Max (1991): Az egyetlen és tulajdona. In *Anarchizmus*. Bozóki András – Sükösd Miklós (szerk.). Budapest: Századvég, 59–92.
Störig, Hans Joachim (2008): *A filozófia világtörténete*. Budapest: Helikon Kiadó.

Teleki Bálint

jogász, PhD-hallgató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Európai Köz- és Magánjogi Tanszék (Budapest)

Sérülékeny intézmények

Ugrai János

Pürrhosz kapujában

A tudományok és az oktatás hazai kilátásai és a járvány adta esély

Szinte semmit nem tudunk.

E sorok írásakor, a COVID-19-járvány magyarországi begyűrűzésének hatodik hetében nem tudjuk, hogy mikor, miként és milyen áldozatok árán gyűrhető le a vírus. Nem ismerjük a fertőzés kiváltotta betegség gyógymódját és a megelőzés pontos módját sem. Nem tudjuk, hogy jól tesszük-e, ha szigorítjuk a vesztegzár-szabályokat, s azt sem, hogy jól fogjuk-e tenni, amikor lazítunk rajta. Inkább vágyvezérelt, mint tudományosan megalapozott teóriák mentén számolgatjuk a lehetséges gazdasági hatásokat, s múltbéli tapasztalatokra építő vízióink körvonalazódnak a várható társadalmi, bel- és külpolitikai következményeket illetően.

Ennek a konkrét krízisnek a kapcsán alig tudunk valamit. Látszólag a tudomány két vállra kényszerült, s most próbálkozik feltápászkodni, hogy megküzdjön a járvánnyal. Olyannal szembesülünk, amire nincsenek kész válaszaink.

A kép egy másik oldalról viszont egészen mást mutat: a tudósok visszakereshető módon szinte tűpontos prognózisokat készítettek arról, hogy a világunkra leselkedő veszélyek közül nagy valószínűséggel ez lesz az első, ami realitássá válik. A bekövetkezte óta pedig szinte napra pontosan képesek matematikusok, epidemiológusok, hálózatkutatók modellezni a különböző tervezett vagy meghozott intézkedések rövid távú hatásait. Egy egész világ figyeli az orvosok, a békeidőben – döbbenetes csőlátástól vezérelve – mindenki által szidott gyógyszerkutató cégek munkáját. De robbanásszerűen megnőtt az érdeklődés az ökológusok, közgazdászok, informatikusok, pszichológusok, szociológusok, sőt még az analóg helyzeteket oly jól ismerő történészek vagy a filozófusok tudására is.

A jövőt illetően alig van, amit tudunk. Ezért inkább csak hiszem rendületlenül: a válság a tudományok együttes összefogásának eredményeként fog elmúlni, mind orvosi, mind gazdasági, társadalmi tekintetben. Az élet újraindulásánál legalább annyira a különböző tudások kombinációjára lesz szükség, mint most, amikor igazából csak vakon tapogatózunk.

A tudománynak esélye nyílik, hogy évtizedes háttérbe szorulás, a Trumpokkal, Bolsonarokkal, a Facebook-okosokkal szemben helyreállítsa reputációját, társadalmi legitimációját.

Hazánkban is.

Ezt a már-már optimista végkövetkeztetést muszáj azonban kiegészíteni egy vészjósló körülménnyel: feltétlenül szükség is van a tudományok e nagyfokú és tartós regenerálódására. Hisz kortárs tudósaink csaknem egybehangzóan modellezik nemcsak egy vírus tombolását, hanem az ökoszisztémák évtizedeken belül bekövetkező teljes összeomlását is.

Ha a világ nem tanulja meg most ezt a leckét, akkor a tudomány győzelme pürrhoszi marad, s a remény szertefoszlik. Ennek elkerüléséhez a megnövekedett bizalmi tőke birtokában fokoznia kell a közvéleményre gyakorolt hatását. A média mellett ennek fő színtere az iskola.

Iskola. Nos, a hazai iskolázást viszont az sem menti meg, ha a tudomány egyszerűen csak valódi győzelmet ér el. Ördögi csapdában vergődik, amiből egykönnyen sem a tudományok reputációjának növekedésével, sem annak csökkenésével nem szabadulhat.

A magyar iskolarendszer jelenleg romokban hever. A botcsinálta távoktatásban előfordulnak ugyan jó példák, ezek száma akár meghökkentően nagynak is tűnhet. De ne feledjük: komplett iskolatípus (a szakképzésre gondolok, még mielőtt elkezdene az olvasó találgatni és másikra találni…), teljes járások, teljes társadalmi rétegek maradnak ki a tankötelezettség online verziójából. A jól működő példákat sem ártana kicsivel jobban megkaparni, még a diadaljelentés kiadása előtt. Valójában ugyanis szinte nincs olyan tantestület, ahol képes lenne mindenki értékes munkát végezni a megváltozott körülmények között. Ami nem is csoda, hisz a hazai tantárgyi struktúra, a tanterv belső szerkezete, s az egy-egy iskolában tanító pedagógusok közötti személyközi szakmai kooperáció alacsony (zérót közelítő) szintje eleve lehetetlenné teszi, hogy minden tantárgyat tartalommal töltsenek fel – akkor is, ha az iskolában van a gyerek, s akkor is, ha otthon tanul. A tanárok és a tantestületek jó része (nagy többsége) olyan módszertani kultúrát ápol és rögzít, amivel a tanulás csupán a tankönyvi tananyag mechanikus közvetítésére és a benne foglaltak groteszk körülmények között történő számonkérésére szorítkozik – akkor is, ha az iskolában van a gyerek, s akkor is, ha otthon tanul.

Ezen a helyzeten a távoktatás nyilván nem javít, de valójában nem is sokat ront. Legfeljebb még nyilvánvalóbbá teszi a szülők számára, hogy a tananyag túlnyomó része mennyire bornírt módon (nem) idomul egymáshoz. És hogy az egyébként egyenként, szaktárgyi-szaktudományos alapon védhető tananyagtartalmak mennyire életszerűtlen, széttöredezett, megtanulhatatlan, túlzsúfolt, kibogozhatatlanul kusza zagyvasággá állnak össze.

A digitális oktatás nem várt hirtelen feltűnésével az igyekvő, egyébként „jó tanulónak" számító diákok feladatteljesítését kalákában segítik a családok: szülők magyaráznak, nagyobb testvérek segítenek az online számonkéréseknél, ügyes kezű anyuka hajtogat a gyerek helyett virágszirmokat technikaórára, a messziről fotózott testvér fényképét töltik fel a tornaórai penzum igazolásaként. Az egyik tanár halálosan komolyan veszi, hogy az adott tanóra idején kell(ene) feladatokat gyakorolni (akár nagyon haladó módon online videókonferencia segítségével is), a másik pedagógus viszont e kolléga órájának idejére hirdet online tesztet.

De ne zsörtölődjünk. Legyünk türelmesek, nem ezen múlik. És tényleg nem.

Hanem azon, hogy még azok a tanárok is csak véres verejték árán lennének képesek egymással kooperálni, koordinálni, akik erre kifejezett hajlandóságot mutatnának. A közoktatás egésze egy rég elátkozott versenyfutás. Tanárok és diákok is versenyt futnak az idővel és a tananyaggal, s a diákok versenyt futnak egymással a tanárok (az iskola, a rendszer) kegyeiért. Ha esetleg ez nem volna elég kiábrándító vagy bonyolult, akkor azért tegyük hozzá: a versenyfutás nem egy pályán zajlik, hanem hat-nyolc-tíz tantárgyhoz és tanárhoz kötődően, egymástól elszigetelten, időben és témában csúsztatott módon, átláthatatlanul.

Nem számít a tudás elmélyítése, a begyakorlás, a megértés, a jókedv, az önálló gondolkodás, a dolgok egymással való megvitatása, a közös problémamegoldás – ezek mind rég elhalványultak.

Apropó: probléma. Nincs probléma. Az iskolai tananyag csaknem egésze száműzte azt a gyerekek életvilágából. Feladat van, amit meg kell oldani, így vagy úgy túl kell lenni rajta. Ha túlestünk rajta, akkor jó eséllyel évekig elő sem kerül, tehát nosza rajta, felejtsünk. Felejtsünk, hogy legyen hely, idő, türelem, kitartás, energia az újabb feladat rövid távú letudására. Probléma ne legyen, mert az kérdést generál, a kérdésre választ kéne adni, közben meg megy az idő, s hát haladni kell.

Probléma nincs. Kész narratívák vannak, amelyek a maguk töredezettségében alig érthetőek. Sok szülő most napi szinten borzad el azon, hogy mondjuk diplomásként nem hogy nem tudja elmagyarázni a gyerekének a hatodikos tananyagot, hanem ő maga sem tudja. Sőt, nem is tudta igazán sosem. Pedig ezt már Karinthy is megírta.

Probléma nincs. Célok vannak. A tantervben is, meg a diákok szeme előtt is. Össztársadalmi konszenzus bontakozik ki arról, hogy egyetemre felvételizni, nyelvvizsgát tenni, a művészeti vagy a sportéletben lábat megvetni (nem eredményt elérni, csak épp az alapokig eljutni) – nos ezekhez mind-mind szükségesek a délutáni magánórák, a szülő plusz befektetése. Kultúránk része, hogy a „humán" beállítottságú – akár diplomás – felnőttek jókat nevetnek egymáson elemi számolási, fizikai, természettudományos inkompetenciájukon, „műszakisok" büszkén degradálják tökéletesen feleslegesnek a „bölcsészeket" vagy a művészeket. Össztársadalminak látszik a konszenzus arról, hogy a rossz körülmények között élő, tanulatlan szülőkkel rendelkező diákok jó részével „iskolai keretek között egyszerűen nem lehet mit tenni" – el kell őket különíteni. Érettségi előtt szinte magától értetődő természetességgel „ismétli át" (azaz: tanítja újra) a tanár a „legfontosabbakat".

Probléma nincs.

De mintha a célok se valósulnának meg teljes mértékben.

És hát most mégis előállt egy probléma. Ami tisztán és egyértelműen világít rá arra, hogy sem a kész narratívák, sem az egymásra halmozott száraz tények tömege nem ad megoldást. Hogy az azokból fakadó variációs, kombinációs lehetőségeket egyelőre nem ismert mennyiségű és összetételű, de mindenképpen igen nagy számú szakembernek kell újra meg újra átgondolni, leellenőrizni, kritikával illetni, módosítani, kiemelkedő mértékű tudatosságot és önreflexiót tanúsítva elemezni. Kooperálni és kollaborálni kényszerülünk – globális méretekben.

A fenti tényezők közül egy átlagos magyar iskola jelenleg semmire nem készít fel. Talán egyedül a kitartást acélozza, de azt sem vízióra fókuszáló módon, hanem egy szinte beláthatatlanul távoli illúzióra (az érettségi, a sikeres felvételi, a jobb élet reményére) felépítve.

Milyen sors várhat erre a magyar iskolára a járvány elültével?

Sajnos könnyen felvázolhatók negatív forgatókönyvek. Például, hogy semmi sem változik. Amiben ma élünk, az így-úgy elmúlik, elhalványul, az iskolák kapuit megnyitják, s erre a távoktatásos néhány hónapra úgy emlékszünk, ahogyan szeretnénk emlékezni: kisebb-nagyobb döccenőkkel túléltük (feladat letudva), a pedagógusok derekasan helyt álltak, még többen többet is tettek, mint amennyit reméltünk. Köszönjük nekik. Minden visszazökkenhet a régi kerékvágásba.

Ha a tudomány esetleg megrázóan hosszan nem találja a jelenlegi válságra a megoldást, ha nem lesz ellenszer, ha nem működnek a gazdaságot újraindító közgazdasági számítások, ha a filozófus és a művész szava már semmit sem ér a nyomor tengerében, akkor az iskolázásunk lejjebb süllyed. A tananyag széttöredezettsége ugyan csökken, de ennek kevéssé örülhetünk: a gyerekek mindennapjai egyre inkább egy eszmének nevezett jelszó köré összpontosulnak majd.

A tudomány igazi diadala sem biztos, hogy sok jóval kecsegtet. Ha az okkal-joggal megerősödő, hitelüket növelő tudományágak és képviselőik megőrzik hagyományos iskolaképüket, akkor nagy erőfeszítéseket fognak tenni egy kis tantervi zsákmányszerzésre: fellángolnak a másfél évszázada jól ismert elkeseredett viták, amik nagyjából azon a szinten fognak megrekedni, miszerint a fizika vagy a földrajz számára sikerül-e kicsikarni heti plusz egy órát. És amelyik tantárgy órát, teret veszít, annak kompenzációként a tananyagába zsúfolunk bele a 21. században már nélkülözhetetlen – bár ennek dacára ebben a struktúrában szinte soha senki által meg nem tanulható – újabb ismereteket. Ekkor nem változik semmi a magyar iskolában, csak minden egy kicsit rosszabb lesz. A magyar tudomány pedig szépen belelavírozza magát a saját pürrhoszi győzelmébe. Még az ökoszisztémák összeomlása előtt.

Felvázolható-e pozitív forgatókönyv? Félve írom le: igen. Figyeljük csak a tudományos együttműködés kissé még szokatlan, de tüneményesen gyorsan fontossá váló, adaptív változatait: a hálózatkutató matematikus farmakológiai kutatási eredményekből vezet le epidemiológiai modelleket, a filozófus az orvostudományi kihívásokra koncentrálva fogalmaz meg ökológiai jellegű üzeneteket, a monetáris pénzügykutató társadalom- és politikatörténeti tanulságok kockázatait mérlegeli a döntéshozók számára, szociálpszichológusok elemzik a bevásárlási szabályok lazításának, szigorításának lehetséges hatásait. A sor hosszan folytatható.

Persze a tudósok eddig is rutinszerűen lépték át a diszciplináris határokat, s munkájuk nagy része kifejezetten problémaorientált és adaptív jellegű volt. Csak épp most mindez a közvélemény szeme előtt zajlik. Világszerte. Ez olyan impulzust adhat a kooperációs-kollaborációs szemléletmód elterjedésének, amely talán-talán kiszabadíthatja a magyar iskolát is a tudományokat a 19. század közepi állapotukban leképező szaktantárgyi béklyóból. Nem kellene nagy újdonságokat kitalálni, hisz a neveléstudomány (még egy tudomány, igaz, ennek a járvány hónapjaiban nem osztottak különösebben erős lapokat) ha máshonnan nem, a kortárs nyugati példákból pontosan ismeri a kereszttantervi logika, a felfedezéses tanulás, a játék, a kísérletezés, a szabad asszociáció, a problémamegoldás, a rugalmasan alakítható tanulási idő és helyszín tanulásra-tanításra gyakorolt páratlanul motiváló, ösztönző hatását.

Ha nemcsak a tudományok erősödnének, hanem a mostanában különösen fontossá váló tudományos alapokon nyugvó problémafókuszú szemléletmód is, akkor talán a magyar iskola is megmenekülne a végső elsorvadástól. S egy megmenekülő iskolarendszer egy fokozatosan eljelentéktelenedőhöz képest bizonyosan jobb szolgálatot tehetne a következő krízis idején, netán az ökoszisztémák megvédésében is.

Ellentétben az iskolával, amely jelentéktelen mellékszereplő ezekben a hetekben, a tudományok hirtelen nagy esélyhez jutottak a pandémia nyomán. Sikerük tartóssága kulcsjelentőségű bolygónk, civilizációnk védelmében. Hazánkban a tudományos szféra sikere azon is múlik, hogy saját árnyékát is átlépve szemléletváltásra tudja-e sarkallni az oktatáspolitikát, az iskolarendszert. Ha nem, kart karba öltve sétálnak át Pürrhosz kapuján.

Nem lehetünk felhőtlenül optimisták.

Ugrai János

történész, neveléstörténész, Eszterházy Károly Egyetem Pedagógiai Kar, Neveléstudományi Intézet (Eger)

Gregor Anikó és Kováts Eszter

Koronajárvány: A gondoskodási válság látványos lelepleződése

A koronavírus-járványban szabad szemmel is láthatóvá vált a nemi-, regionális és osztály-egyenlőtlenségekre alapozott gondoskodási rezsimek fenntarthatatlansága. Az alábbiakban amellett érvelünk, hogy a küszöbön álló szociális katasztrófa csökkentése és egy hosszú távon fenntartható gondoskodási rendszer megteremtése érdekében sürgetően szükségünk van a korábbi, kényszer szülte alkuk újratárgyalására.

Írásunkban a társadalmi reprodukció fogalmának feminista megközelítéséből indulunk ki. A társadalmi reprodukció minden olyan társadalmi folyamatot, jelenséget és munkát idesorol, amely létrehozza azokat a gondoskodási struktúrákat, amelyben a társadalom és benne az élet újratermelődik (Laslett és Brenner 1989: 383; Csányi, Gagyi és Kerékgyártó 2018). Ahogyan egyes társadalmak a társadalmi reprodukción belül a gondoskodási struktúrákat jelenleg megszervezik és működtetik, az a történetileg meghatározott politikai, gazdasági, globális, nemi viszonyok leképeződése. Ezek figyelembevétele elengedhetetlen ahhoz, hogy megértsük, miért szembesülünk a koronaválság nyomán a fennálló gondoskodási struktúrák szinte teljes csődjével.

A gondoskodás a társadalmi integráció egyik alapeleme; olyan szolidaritási aktus, amely tágan értelmezve az emberi kapcsolatokban az egymásért való cselekvésben és felelősségvállalásban manifesztálódik (Acsády 2014: 148). Egy társadalom gondoskodási szerkezete az egyének közötti ilyen jellegű transzfereken túl azokat az intézményeket is magába foglalja (család, közintézmények), amelyeken keresztül a gondoskodás megvalósul. Az, hogy egy-egy társadalom milyen gondoskodási struktúrát épít fel, hatalmi-gazdasági kérdés, amit ráadásul nem lehet pusztán nemzetállami kereteken belül vizsgálni.

A gondoskodás fogalma alá minden olyan „feladat és cselekvés [beletartozik], amely mások személyes egészségét és jóllétét segíti elő, olyan emberekét, akik ezt maguknak nem tudják vagy nem hajlandók elvégezni" (Yeates 2004: 371). Ide tartozik a fizetett és fizetetlen, otthon végzett gyerek-, beteg- és idősgondozás és házimunka, továbbá az egészségügy, szociális szféra és oktatás, beleértve az intézményes kisgyerek- és idősellátás és a házi segítségnyújtás rendszerét, a saját gondoskodásra, ellátásra szoruló hozzátartozó otthoni gondozását (munkaerő-piaci részvétellel kombinálva, vagy formális munkaerő-piaci részvétel nélkül, vagyis GYES, GYED, GYET és otthonápolás keretében).

Gondoskodási válság alatt Nancy Fraser (2016) nyomán azt értjük, hogy az, ahogyan a kapitalizmus jelen formájában a centrum és a félperiféria országaiban a létfontosságú és a munkaerő napi és hossztávú újratermelését lehetővé tevő gondoskodást társadalmilag megszervezzük, az nemi, osztályalapú és globális egyenlőtlenségeken alapszik. Ez a rend nem pusztán igazságtalan, de fenntarthatatlan is: az újratermelés alapjait is aláássa. A gondoskodás krízise egy tágabb válság része. A neoliberalizmusban globális politikai projektté vált az az elképzelés, hogy a globális szabadkereskedelem és a szabad piacok működése biztosítja az egyéni és kollektív jólét növelését, amelyben az állam szerepe ennek intézményes kereteinek biztosítása, és ezen túl az állam szabályozó, kiegyenlítő, újraelosztó szerepének nincs helye (Harvey 2005: 2). Ez a politikai projekt számos belső ellentmondástól terhelt, és épp ezek feszítik szét. A gondoskodáson ez a globális rendszer spórol: kiszervezi fizetetlen munka formájában, jellemzően a családon belül és a nőkre, miközben intézményes formáit vagy egyáltalán nem biztosítja, vagy alulfinanszírozza, mindezt pedig különböző ideológiákkal leplezi. A familizmus a családot mindenek felett álló szolidaritási közösségként sérthetetlennek beállító ideológia (Dupcsik és Tóth 2008) összekapcsolódva a nők ún. „természetes" szerepeit hirdető esszencializmussal, ugyanúgy ideológiailag fedi el ezt a spórolást (lásd még Wallerstein 2010 [2004]: 83), mint az az érvelés, hogy az állam ne szóljon bele abba, hogy az emberek a magánéletükben hogyan hoznak döntéseket a gondoskodáshoz kapcsolódóan.

Kutatások azt is megvilágították, hogy a „jó anya" figurája történetileg hasonló ideológiai csatározások közepette konstruálódik, miközben egy teljes iparág épült ki arra, hogy ezt az elvárást a nők minél inkább a magukévá tegyék (Csányi és Kerényi 2018). Kimozdulva a nemzetállami keretekből az is jól látszik, hogy mindezek mellett a gondoskodási krízis egyik fő eleme a gondoskodási láncok (Hochschild 2001) rendszere, amelyben a gondoskodási feladatok kiszervezése zajlik: a globális északról és nyugatról keletre és délre, valamint a magasabb osztályhelyzetűek irányából az alacsonyabb osztályúak felé, ezáltal további gondoskodási deficiteket generálva a kibocsátó országokban. Hasonló irányú kiszervezés jelenik meg abban, ahogyan a munkaerő újratermelésének különféle költségei az árutermelési lánc geopolitikai és osztályszempontból is alacsonyan elhelyezkedő csomópontjaiban található háztartások női tagjaira szerveződnek ki (Dunaway 2018 [2012]).

A gondoskodás a nemek közötti viszonyokkal erősen átszínezett jelenség, amely leginkább abból látszik, hogy jellemzően a nőkkel szemben támasztott elvárás, hogy másokról (férfiakról, más nőkről) valamilyen formában gondoskodjanak. Ez egy olyan erőtranszfer, ahogy Adamik (1994: 146) rámutat, amelyet aztán a kapó felek saját maguk építésére tudnak fordítani, és ennek a kapacitásnak a nők és férfiak közti cseréje a nemek közti strukturális csoportviszonyok miatt nemi alapon ritkán egyenlő: a nők anyaként, feleségként, valakinek

a lányaként, beosztottként, szeretőként szolgáltatják ebben az egyenlőtlen cserében a gondoskodás ilyen-olyan formáiban ezt az erőforrást a férfiak számára, ami a struktúra magasabb szintjein (intézmények, gazdaság) is felhalmozódik.

Az alábbiakban megfogalmazunk néhány, a későbbiekben empirikusan is tesztelendő megfigyelést, hogy nézetünk szerint a koronaválság hogyan tette még nyilvánvalóbbá a gondoskodási válságot, és a gondoskodási rezsimeink igazságtalanságát és fenntarthatatlanságát.

Alulfinanszírozottság és munkaerőhiány

A koronakrízisben visszaüt most az egészségügyi és a szociális szféra alulfinanszírozottsága. Magyarországon az állami egészségügyi kiadások GDP-hez viszonyított aránya a rendszerváltás óta csökken és regionális szinten is az egyik legalacsonyabb (Scheiring 2019: 164; KSH 2020). A bérek oldaláról megközelítve a kérdést: a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat (NFSZ) 2016-os adatai szerint a nemzetgazdasági havi nettó átlagkeresethez viszonyítva a dajkák annak 53, a szociális gondozók 67, az ápolók 82, a szociális munkások 84 százalékát viszik haza. Ezek a foglalkozások, amelyeket 80-90 százalékban nők végeznek (KSH 2017: 114), a lakosság szerint is kivétel nélkül az alacsony kereseti presztízsű (KSH 2018a: 11) és a leginkább alulfizetett foglalkozások közé tartoznak (Uo. 16). Ezekkel, valamint a kizsákmányoló munkakörülményekkel összefüggésben kiugró fontosságú jelenségek a pályaelhagyás, illetve az elvándorlás – és ezek miatt a munkaerő- vagyis gondoskodási hiány, ami tovább növeli a nyomást a rendszerben maradókon.

A gondoskodási, valamint az egyéb társadalmi reprodukcióból fakadó szükségletek azonban nem tűnnek el. Az állam visszavonulása magára hagyja az embereket ezekkel a problémákkal, és mindenkinek egyéni megoldási stratégiákat kell keresnie. Ahhoz azonban, hogy ehhez valaki hozzájusson, nem áll mindenkinek egyenlő mértékű erőforrás a rendelkezésére, így osztályhelyzettől függenek a szűkebb vagy tágabb lehetőségei azzal kapcsolatban, hogy ezeket az állami hiányokat végül a saját életében valaki hogyan pótolja (Uhde 2016). Megengedheti-e magának, hogy magánrendelésre járjon, különórákat finanszírozzon, esetleg bébiszittert vagy idősgondozót alkalmazzon? Vagy éppen ő lesz-e az, aki ezeket végül más nők (és férfiak) helyett elvégzi?

Munkaerőpiac, gondoskodás és az eddigi generációk és nemek közti alkuk tarthatatlansága

Az iskolák és az óvodák bezárásával, és a digitális oktatásra való átállással itthon több mint egymillió családban, ahol házas- vagy élettársi közösségben nevelnek legalább egy 15 évesnél fiatalabb gyereket (KSH 2018b) merült fel azonnal a kérdés, hogy ki maradjon otthon a gyerekkel, vagy hogyan másként oldják meg a gyerekfelügyeletet, mivel a nagyszülők veszélyeztetettsége miatt ők immáron nem jöhettek szóba segítségként. A fehérgalléros munkák egy része átköltözött távmunkába, de akár otthon, akár a munkahelyen, nagyon kiéleződött a dilemma: hogyan oldja meg valaki a gyerekek felügyeletét és az óvodai/iskolai tevékenysé-

gekhez való asszisztenciát a fizetett munkája mellett.[1] Egy nemrégi kutatásunk eredményei alapján mi is meg tudtuk azt erősíteni (Gregor és Kováts 2018, 2019), hogy ma Magyarországon jó munkavállalónak a gondoskodási feladatokkal nem bíró számít (Acker 1990), miközben most különösen nagy teher hárult főként a nőkre az intézményes gondozás és a nagyszülők kiesésével. A vírus okozta új konfliktusok és élethelyzetek egy olyan párkapcsolati struktúrára hullanak rá, amelyben a felek már eleve arra vannak kondicionálva, hogy belső erőforrásaikból építsék folyamatosan aaz elvárások kereszttüzében működő kapcsolatot magát is (Fáber 2019).

A koronavírus-járványhoz kapcsolódóan a nők hátrányos társadalmi helyzetét az egyik legmarkánsabb módon megvilágító jelenség a nők elleni otthoni erőszak, amely a bántalmazott nőknek mind az állami, mind a civil szektorban segítséget nyújtó szakemberek tapasztalatai alapján Magyarországon is jelentősen megnőtt (Szurovecz 2020). A nők kiszolgáltatott helyzetbe kerülése szorosan összefügg a gondoskodási feladatok miatti egyenlőtlen cserével, növeli kiszolgáltatottságukat, és fokozza a erőszaknak való kitettség kockázatát, miközben hiányoznak a hatékony áldozatvédelem strukturális feltételei.

A család- vagy inkább népesedéspolitikák jellemzően, különösen a NER eddigi tíz évében, a családon belül a generációk közötti alkukra és a familista társadalomképre (Dupcsik és Tóth 2008) épültek, annak diskurzusait felerősítve próbálták meg minimalizálni a gondoskodásban szükséges fokozottabb állami részvételt. A járvány idején az egyik legfontosabb gondoskodási transzfercsatorna (Gyarmati 2015: 129) dőlt be azzal, hogy a vírus az idősebb, nagyszülői generációra nézve különösen veszélyes, ezért kifejezetten kerülendő volt, hogy az iskolák, óvodák bezárásával párhuzamosan szokásos módon a nagyszülők, jellemzően a nagymamák vigyázzanak a gyerekekre. Ezen kívül az eddig is ellátásra szoruló időseket továbbra is el kellett látni, és a szükségletek mértéke egyre növekszik a járványtól függetlenül (Gyarmati 2019).

A generációk közötti alkuk újragondolása mellett a másik fontos kérdés a nemek közötti viszonyok alapját képező hallgatólagos megegyezés, miszerint a gondoskodási, gyereknevelési, háztartási feladatokért főként a nők felelnek, és ennek a szerepleosztásnak a kockázatait, következményeit is ők vállalják (Gregor és Kováts 2018, 2019). A járvány következtében és a nagyszülői segítség kiesésével a szülőknek kellett gondoskodniuk a gyerekek nappali felügyeletéről, az iskolai (online) oktatás megszervezéséről. Nagy kérdés, hogy a rendkívüli helyzet múltával precedensértékűvé tud-e válni, hogy nők és férfiak most részben nem a szokásos leosztás szerint osztották ki egymás közt a feladatokat. Lesz-e ebből hosszútávon új, nemek közötti alku? Elősegíti-e ezt a politikai és munkáltatói közeg?

Különösen a félmillió egyedülálló kisgyerekes szülő (KSH 2018b) esetében nagy kihívás ez, akiknél a munkamegosztás újragondolásának kérdése fel sem merül, mert nincs kivel. A gyereküket egyedül nevelők 86%-a nő, és jelentős részük nem tud számítani gyereke apjára. A párkapcsolat megszakadásával sokszor a gyerekért való felelősség is megszakad, vagy az anyagiakra korlátozódik (bár az sem evidens: a gyereküket egyedül nevelők szegénységi kockázata többszöröse a párban élőkének, eldósodottságuk is magasabb és romló tendenciák láthatóak, lásd Gyarmati és Vályi 2015), mindenesetre a legtöbb esetben a gyereket nem nevelő szülő lényegesen kevesebb időt vesz ki a gyerekek körüli teendőkből. Az ezzel

1 Már akinél a kérdés egyáltalán fennmaradt: az Ipsos (2020) magyarországi kutatása szerint a koronavírus-járvány következtében a krízis első heteiben a nők körében jóval magasabb, 13 százalék a munkahelyüket elvesztettek száma, mint a férfiaknál, akik körében körülbelül 3-4 százalék.

kapcsolatos társadalmi vitát is újra kell nyitni, és továbbvinni, nem pedig hallgatólagosan elfogadni, hogy a szakítással vagy a válással kapcsolatos társadalmi kockázatokat nagyrészt a nők viselik.

Az olyan családoknál, ahol a két szülő együtt él, fontos mérlegelési szempont volt, hogy ki keres, vagy ki dolgozik fizetett munkában többet, kinek a munkaköre és főnöke engedi meg a távmunkát. Például a nők által dominált egészségügy és a szociális szféra dolgozói aligha mehettek el home office-ba; vagy éppenséggel a páron belüli anyagi egyenlőtlenségek könnyen billenthették oda a családokat, hogy amellett döntsenek, hogy a kevesebbet kereső (jellemzően a nő) marad otthon. Ahol viszont megvalósult, ott élesben vizsgázott a távmunka rendszere is. Ez utóbbi a részmunkaidő mellett az egyik leggyakrabban javasolt „munka–magánélet összehangolást" eredményező stratégiaként vált ismertté, amelyet a nők munkaerő-piaci jelenlétével foglalkozók is sokszor kínálnak megoldásként. Nem véletlen, hogy ezek árnyoldalairól idehaza alig olvasható szakirodalom (lásd Gregor 2017). A flexibilitás-fókuszú vizsgálatok a legritkábban képesek ugyanis rendszerkritikusak lenni, hiszen alapfeltételként fogadják el a gazdaságnak azt a működési módját, *amelyen belül* kell a lehető legnagyobb „munka–magánélet egyensúlyt" elérni. Azok a megközelítések, amelyek főként a business és menedzsment vagy vezetéstudomány szemléletét veszik alapul és optimalizálandó, racionalizálandó kapcsolatként tekintenek a gondoskodás és a tőkefelhalmozás viszonyaira, a tudományosság nyelvén önreflexió nélkül legitimálják a neoliberális kapitalizmus ideológiáját (Fotaki és Prasad 2015: 568).

Gondoskodási láncok

Globális léptékben pedig a keletről nyugatra, délről északra áramló munkaerő pótolja a gondoskodási rendszer hiányosságait a centrum és a félperiféria országaiban. Ezek a gondoskodási láncok (Hochschild 2001) azonban tovább növelik a kibocsátó országokban a gondoskodási deficitet. Mindez a koronaválság alatt is szembeötlő volt. Sorra jöttek is a sajtóhírek arról, hogy a határok lezárása után milyen bilaterális egyezségeket kötött például Németország és Lengyelország, Ausztria és Csehország/Magyarország/Románia a kelet-közép-európaiakra épített otthonápolás fenntartására, az ingázó gondoskodó munkaerő további áramlására. A női szakemberek tömegével menekülnek a centrum országaiba saját országuk egészségügyének és szociális szférájának kilátástalan munkakörülmény- és bérviszonyait hátrahagyva, a centrumországok pedig tudatosan rekrutálják ezeket a nőket az intézményrendszereikbe a saját munkaerő-hiányuk pótlására. A családok pedig – akik megengedhetik maguknak – az elégtelen intézményrendszer hiányosságát szürkén vagy feketén gyakran 0-24-ben dolgoztatott kelet-közép-európai gondozókkal pótolják (Gábriel 2018; Turai 2018).

A meglévő EU-s kereteken belül egyelőre ezeknek a gondozóknak a jogi, anyagi és fizikai kiszolgáltatottságára építő, és azokat újratermelő struktúráknak az újragondolása reménytelen ambíciónak tűnik: az Európai Bizottság 2020. március 5-én, vagyis a koronaválság kezdetén bemutatott új, 2020–2025-ös nemek egyenlősége stratégiája csak az EU-ban megszokott keretben beszél a gondoskodásról, vagyis a foglalkoztatás gátjaként, illetve a nemi sztereotípiák keretrendszerében (a férfiakat érzékenyíteni kell több otthoni munkára, illetve a nőket pedig bátorítani, hogy más, pl. IT vagy technológiai foglalkozást válasszanak, ne az alulfizetett szociális vagy egészségügyi szektorba menjenek dolgozni). Tehát sem a gondoskodási

láncok gyökerében lévő regionális és osztályegyenlőtlenségek nem merülnek fel szempontként, sem a törekvés, hogy a gondoskodó fizetett szektorok béreit és munkakörülményeit javítani kellene (Kováts és Zacharenko 2020).

Konklúzió

A koronaválság elemi erővel mutat rá a régi rossz struktúrák fenntarthatatlanságára, és jövőbeli újragondolásuk és megváltoztatásuk szükségességére. Szabad szemmel is láthatóvá vált, hogy milyen nemek közti és generációk közti, újraírásra szoruló alkukra, és milyen igazságtalan regionális és osztályegyenlőtlenségre épültek a gondoskodási rezsimeink az EU-ban illetve itt, Magyarországon.

Kérdés, hogy a politikusok és a gazdasági szereplők képesek-e felismerni ezeket az esélyeket, és új társadalmi megállapodásokra helyezni a gondoskodási spórolásba épp belebukni készülő politikákat, és ha nem, hogyan tudjuk őket erre rábírni? Ahogyan kérdés az is, hogy a régi-új keretek milyen megoldásokat tesznek elképzelhetővé és lehetővé a nemek közti munkamegosztás újraszervezése érdekében, és hogy ez továbbra is inkább a jómódúak kiváltsága marad-e.

Hivatkozott irodalom

Acker, Joan (1990): Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory of Gendered Organizations. *Gender and Society* 4(2): 139–158. DOI: https://doi.org/10.1177/089124390004002002

Acsády Judit (2014): A gondoskodás társadalmi konstrukciója. *Replika* 85-86: 147–163. Interneten: http://www.replika.hu/system/files/archivum/85-86_09_acsady.pdf (letöltve: 2020. április 18.).

Adamik Mária (1994): A Nagy Fehér Üzemmód: avagy miről szól a „nőkérdés"? In *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Hadas, Miklós (szerk.) Budapest: Replika könyvek, 142–154.

Csányi Gergely, Gagyi Ágnes és Kerékgyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban. *Fordulat* 24: 5–29.

Csányi Gergely és Kerényi Szabina (2018): A „jó anya" mítosza Magyarországon a reproduktív munka és a piac globális történetének szempontjából. *Fordulat* 24: 134–160.

Dunaway, Wilma A. (2018 [2012]): A félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán. *Fordulat* 24: 54–87.

Dupcsik Csaba és Tóth Olga (2008): Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia* 51(4): 307–328. Interneten: https://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/view/532/516 (letöltve: 2020. április 18.).

Fáber Ágoston (2019): Az autotelikus párkapcsolat és a gyerekvállalás mint „metaprojekt". *Replika* 110: 95–133. DOI: 10.32564/110.4

Fotaki, Marianna és Ajnesh Prasad (2015): Questioning Neoliberal Capitalism and Economic Inequality in Business Schools. *Academy is Management Learning & Education*. 14(4): 556–575. DOI: http://dx.doi.org/10.5465/amle.2014.0182

Fraser, Nancy (2018 [2016]): A tőke és a gondoskodás ellentmondásai. *Fordulat* 24: 88–108.

Gábriel Dóra (2019): *A Magyarországról Ausztriába irányuló idősgondozói migráció. Egy kvalitatív kutatás eredményei a dél-baranyai térségből induló idősgondozói migráció mechanizmusáról.* Kutatási Jelentések 101. Budapest: KSH Népességtudományi Kutatóintézet. Interneten: https://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/kutatasijelentesek/article/view/2764/pdf (letöltve: 2020. április 19.).

Gregor Anikó (2017): A részmunkaidős foglalkoztatás dilemmái. In *Társadalmi nemek – Elméleti megközelítések és kutatási eredmények*. Kovács Mónika (szerk.) Budapest: Eötvös Kiadó, 69–83.

Gregor Anikó és Kováts Eszter (2018): *Nőügyek 2018. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák.* A kutatási eredmények összefoglalója. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung. Interneten: https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14461.pdf (letöltve: 2020. április 19.).

Gregor Anikó és Kováts Eszter (2019): Work – life: balance? Tensions between care and paid work in the lives of Hungarian women. *socio.hu*. Special issue 2019: 91–115. DOI: 10.18030/socio.hu.2019en.91
Gyarmati Andrea (2015): *Nagyszülők és unokák A nagyszülőktől az unokák felé irányuló gondozási transzferek jellege és változása.* PhD értekezés. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem. Interneten: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/908/1/Gyarmati_Andrea.pdf (letöltve: 2020. április 18.).
Gyarmati Andrea (2019): *Idősödés, idősellátás Magyarországon. Helyzetkép és problémák*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/15410.pdf (letöltve: 2020. április 19.).
Gyarmati Andrea és Vályi Réka (2015): Egyszülős családok és túlzott eladósodás. *Metszetek* 4(4): 69–83. Interneten: http://metszetek.unideb.hu/files/metszetek_2015_4_04_gyarmati%2069-83.pdf (letöltve: 2020. április 18.).
Harvey, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism.* Oxford: Oxford University Press.
Hochschild, Arlie L. (2001): The Nanny Chain. *The American Prospect* 11:1–4. Interneten: https://prospect.org/features/nanny-chain/ (letöltve: 2020. április 19.).
Ipsos (2020): Elérhető a válság hatásait fogyasztói szempontból vizsgáló kutatássorozat első heti riportja. Interneten: https://www.ipsos.com/hu-hu/elerheto-valsag-hatasait-fogyasztoi-szempontbol-vizsgalo-kutatassorozat-elso-heti-riportja (letöltve: 2020. április 19.).
Kováts Eszter és Zacharenko, Elena (2020): Így hagyja cserben az EU új genderstratégiája a közép-kelet-európai nőket. *merce.hu*, 2020. április 12. https://merce.hu/2020/04/12/igy-hagyja-cserben-az-eu-uj-genderstrategiaja-a-kozep-kelet-europai-noket/ (letöltve: 2020. április 20.)
KSH (2017): *Nők és férfiak Magyarországon 2016*. Budapest: KSH.
KSH (2018a): *13. A foglalkozások presztizse.* "Mikrocenzus 201"6 sorozat. Budapest: KSH. Interneten: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_13.pdf (letöltve: 2020. április 18.).
KSH (2018b): *Mikrocenzus 2016. 6. A háztartások és a családok adatai. 1.6.4 A családok családösszetétel és a 15 évnél fiatalabb gyermekek száma szerint*. Budapest: KSH. Interneten: http://www.ksh.hu/mikrocenzus2016/docs/tablak/06/06_1_6.xls (letöltve: 2020. április 19.).
KSH (2020): *Egészségügyi kiadások alakulása. STADAT-tábla*. Interneten: https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fec001b.html (letöltve: 2020. április 19.).
Laslett, Barbara–Johanna Brenner (1989): Gender and Social Reproduction: Historical Perspectives. *Annual Review of Sociology* 15: 381–404. DOI: 10.1146/annurev.so.15.080189.002121
NFSZ (2016): *Az egyéni bérek és keresetek adatfelvétel főbb eredményei 2016. május. Munkaügyi Adattár*. Interneten: https://nfsz.munka.hu/bertarifa/adattar2017/index.html (letöltve: 2020. április 19.).
Schering Gábor (2019): *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon.* Budapest: Napvilág Kiadó.
Szurovecz Illés (2020): A négy fal közé zárva gyorsabban lesz a pszichés terrorból fizikai erőszak. *444.hu*. 2020. április 12. Interneten: https://444.hu/2020/04/12/a-negy-fal-koze-zarva-gyorsabban-lesz-a-psziches-terrorbol-fizikai-eroszak (letöltve: 2020. április 20.).
Turai Tünde (2018): *Hierarchiák fogságában. Kelet- és közép-európai nők a globális idősgondozói ellátórendszerben. Budapest*: Balassi Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
Uhde, Zuzana (2016): From Women's Struggles to Distorted Emancipation: The Interplay of Care Practices and Global Capitalism. *International Feminist Journal of Politics* 18(3): 390–408. DOI: https://doi.org/10.1080/14616742.2015.1121603
Wallerstein, Immanuel (2010 [2004]): Bevezetés a világrendszer-elméletbe. Budapest: L'Harmattan.
Yeates, Nicola (2004): Global Care Chains. *International Feminist Journal of Politics* 6(3): 369–391.

Gregor Anikó

szociológus, egyetemi adjunktus, ELTE Társadalomtudományi Kar (Budapest), vendégkutató, Freie Universität (Berlin)

Kováts Eszter

politológus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Doktori Iskola (Budapest)

Kucsera Csaba

Koronavírus-járvány idősödő társadalomban

A koronavírus-járvány élesen világít rá arra, hogy Magyarország mennyire felkészületlen a demográfiai elöregedés megfelelő értelmezésére, kihívásainak kezelésére és a lehetőségeinek kiaknázására. Az idősek izolációját célzó szakpolitikai javaslatok és intézkedések; a fertőzéstől való félelmük, önellátási bizonytalanságuk és sérülékenység-percepcióik; az idősek otthonaiban megjelenő fertőzésgócok; az elhunytak magas életkora;[1] az elmagányosodással kapcsolatos diskurzusok; az idősek felé irányuló szolidaritási kezdeményezések; valamint a velük kapcsolatosan megnyilvánuló negatív sztereotípiák, előítéletek és indulatok mind részei annak a közös realitásnak, amely az időseket emberemlékezet óta nem tapasztalt módon az érdeklődés középpontjába helyezi.

Írásomban arra vállalkozom, hogy a járványnak ebben a még mindig csak kibontakozó szakaszában áttekintsem a diszkurzív tér idős-konstrukcióit, azok tartalmi elemeit, társadalmi és szakpolitikai használhatóságát és hathatósságát.

Ki az idős, mi az idős? – Kormányzati kommunikáció és társadalmi reflexió

Kínai és olasz adatok alapján már korán egyértelművé vált, hogy az idősebb korosztályokban jóval magasabb a súlyos szövődmények és elhalálozások esélye. Így Magyarországon a veszélyhelyzet 2020. március 11-i kihirdetésével egyidőben beindult kormányzati kommunikációs kampány egyik fókusza is az időseket célozta meg. Felszólította őket, hogy a veszélyeztetettségük miatt maradjanak otthon, és ha nem tudnák megoldani az önellátásukat,

1 A koronavirus.gov.hu-n 2020. április 22-én nyilvántartott 225 halálos áldozat medián életkora 79 év volt.

akkor forduljanak a gondozási kötelezettséggel rendelkező önkormányzatukhoz. Első olvasatban ez érthetőnek, indokoltnak és arányosnak tűnik. A veszélyeztetettek gyors és hathatós fizikai elszigetelésének üzenetét kellett eljuttatni egy gyorsan eszkalálódó, bizonytalanságokkal terhelt pánikhelyzetben és diszkurzív zajban. Az viszont kérdéses, hogy ezek az üzenetek mennyire voltak hathatósak, azokat mennyire vették magukra a címzettek, és egyáltalán, hogy kik voltak a címzettek?

A kormányzati ajánlás nem definiálta ugyanis az „idős"-t, így nem adott támpontot ahhoz, hogy kit kell veszélyeztetettnek tekinteni, kiknek is kellene önkéntes karanténba vonulni. A polgárok saját értelmezésére, identitására, és idős-percepciójára bízta a járvány elleni küzdelem egyéni és közösségi eredményességét, ami bizonytalan kimenetelű és megkérdőjelezhető szakpolitikai eszköz. Nem határolta le elvárható pontossággal a potenciálisan veszélyeztetetteket, illetve szükségtelenül stresszelt olyanokat, akik nem jelentősebben veszélyeztetettek, mint a társadalom egyéb általános csoportjai.

Az idős fogalomnak különböző jelentésárnyalatai vannak, társadalmi konstrukcióként térben, időben, és társadalmi kontextusonként mást jelent. A szociálgerontológia ezért különböző perspektívájú öregedés-koncepciókat és kor-dimenziókat használ.

A veszélyhelyzet első két hete kormányzati üzeneteinek értelmezéséhez a „szubjektív kor" fogalma a legalkalmasabb, amely az ember identitásából indul ki. Aszerint mérlegeltük, hogy eleget teszünk-e a kormányzati tanácsoknak, hogy magunkat idősnek tekintettük-e. Az identitás egyéb elemeihez hasonlóan a szubjektív kor is erősen szituatív. Egy adott helyzetben gondolhatjuk magukat idősnek vagy nem idősnek, esetleg még csak idősödőnek. Ebben a helyzetben például főleg a szubjektív egészségi állapotunk és mindennapi teljesítőképességünk, a fertőzésnek való vélt kitettségünk, a környezetünk visszacsatolása, és az önellátási lehetőségeink befolyásolhatták az önkategorizációnkat, az pedig a kormányzati tanácsra adott reakciónkat – az egészségmagatartásunkat –, ami nem feltétlen volt összhangban az üzenetek szakmainak és objektívnak tételezett jellegével.[2]

Releváns ebben a szituációban az „észlelt kor" fogalma is, tehát az, ahogy a közösség tagjai különböző jegyek alapján idősnek vagy nem idősnek kategorizálják egymást (kinézetük, öltözködésük, viselkedésük, társadalmi szerepeik stb. alapján), attól függően, hogy milyen jegyeket asszociálnak az idős korral. Ezek a percepciók teremtik meg a hétköznapi interakciók, szerepelvárások, és közösségi médiás diskurzusok alapját, például az utcán és egyéb közösségi terekben idősnek észlelt emberekkel, valamint az ő helyesnek és jutalmazandónak, vagy helytelennek és büntetendőnek tartott viselkedésükkel kapcsolatban.

A magyar kormányzat március 27-én végül hivatalosan, a szabályozások szintjén a leélt években mért „kronológiai életkor"-hoz nyúlva definiálja, hogy a 65 éveseket és idősebbeket érti idősek alatt. Ez az eszköz a megélt életévek alapján jelöli ki az idős kor határait (jellemzően az alsó határát), de ez viszonylagos egzaktsága mellett szintén egy konstrukció, ami adott időben, térben és kontextusban megbízható, de a kategorizáció mögötti megfontolások érvényessége jellemzően nem magától értetődő.

2 Paradox módon konszolidált viszonyok között az idős-lét szubjektív önmeghatározása járványügyi védekezési szempontból akár még hatékonyabb is lehetne, mint a kormány által pár héttel később alkalmazott *kronológiai életkor*-meghatározás, mert a szubjektív kornak a szubjektív egészségi állapottal való erős korrelációja, és annak a mortalitás általános előrejelzésében kimutatott szerepe (Demakakos, Gjonca és Nazroo 2007) reflektálhat akár a koronavírus-fertőzés szövődményeinek való kitettségre is. A szubjektív életkor ezen tulajdonságával kapcsolatban egyre több kutatás zajlik, szerepe az idősödés egyéni tapasztalataiban, a szubjektív életminőségben és az életkilátásokban még nem teljesen ismert (Diehl, Wahl, Brothers és Miche 2015).

Járványügyi kockázati perspektívából a kor legpontosabb definíciója a „biológiai kor" lenne, ami az egyén fiziológiai elöregedési folyamatainak eredményére,[3] az aktuális állapotra reflektál. A szervezet homeosztázisa egyre sérülékenyebbé válik az életkor előrehaladtával, és például a sejtek regenerálódása, a kiválasztás, az immunrendszer, vagy az érzékszervek teljesítőképessége is fokozatosan gyengül, de az öregedés mellett genetikai, életmódbeli, szocioökonómiai és környezeti hatások is befolyásoljak ezeket a folyamatokat. Bár van egy általános generációs mintázata, azaz korrelációja a kronológiai életkorral, a biológiai kor még egy adott kronológiai életkori csoportba tartozók között is számottevő egyének közötti variabilitást mutat (különösen krónikus betegség vagy betegségek jelenléte esetén). Kétségtelen, hogy a mindennapokban ez a korlátozások betartatásához nem eléggé operacionális koncepció, de a lakosság szakszerűbb – felelősebb – tájékoztatásához és egy hathatósabb kollektív egészség-magatartás eléréséhez ez lett volna a leginkább megfelelő, a kockázatok és a veszélyeztetett csoportok(!) pontosabb definiálásával, elkerülve egyúttal az idősek általános stigmatizációját..

Külön problémaként jelentkezett, hogy ez az idős-meghatározatlanság éppen a veszélyhelyzet kihirdetésekor lett alkalmazva, az egyik legismertebb üzenetként és kríziskezelési intézkedésként akkor,[4] amikor a társadalomban egyébként is a legnagyobb volt a bizonytalanság, az információéhség, és a kollektív adaptációs kényszer. A társadalmi recepció ennek megfelelően nagyon vegyes is lett, és a felfokozott közhangulatban hozzájárulhatott az idősek ellen például a közösségi médiumokban elharapózó indulatoknak, előítéleteknek, morális pániknak (Kolozsi 2020), ami árnyaltabb közelítéssel valószínűleg elkerülhető vagy csökkenthető lett volna. Egy tipikusan ilyen narratíva szerint például az idősek közterületen meg a boltokban mászkálnak felelőtlenül és önveszélyesen, de ha megfertőződnek, akkor persze „a fiatalabbak elől foglalják el a lélegeztetőgépet". Egy másik példa szerint a gazdaság részleges leállítása csak a nyugdíjasok védelmében történik, de „a teljes társadalommal fizettetik meg az árát".

Tágabb perspektívában pedig az idősek veszélyeztetettségére koncentráló kormánykommunikáció azért káros, mert akaratlanul is csak ráerősít azokra a sztereotípiákra, amelyek az időseket egységesnek és sérülékenynek állítja be. Felelőtlen dolog csak az idősek veszélyeztetettségéről beszélni azért is, mert ignorálja az egyéb veszélyeztetett csoportokat, akiknek az immunrendszere valamilyen egyéb ok miatt terhelt.[5]

---

3 A természettudományok szeneszcencia-fogalmára.

4 Azokról az egységes, rövid, hivatalos üzenetekről van szó, amelyek tömegtájékoztatási eszközökön keresztül az online, televíziós és print médiában, valamint a köztéri felületeken közvetítődtek. Az Operatív Törzs tájékoztatóin előfordult ezeknek a kérdéseknek a kibontása, de ez egy szűkebb réteghez ért el, egy hosszabb információfolyamba volt ágyazva, kevéssé volt hatékony, és volt olyan eset is, amikor azt mondhatjuk erre, hogy szerencsére. A Magyar Közlönyben (2020) március 16-án megjelenő 46/2020. kormányrendelet még a 70 éves és idősebbeket kéri arra, hogy ne hagyják el az otthonukat, ugyanakkor Gulyás Gergely miniszterelnökséget vezető miniszter március 19-én már arra utal, hogy idős alatt a kormányzat a 65 éveseket és idősebbeket érti,, és egyúttal biztosítja is az ennél fiatalabbakat, hogy a fertőzés végzetes kimenetele köztük „csak" – valójában főleg – a krónikus betegeket érintheti (Király 2020), de az idősebbekre vonatkoztatva hasonló distinkciót már nem tett meg. Müller Cecília tisztifőorvos pedig másnap hol 65 évesnél idősebbekként, hol nyugdíjasokként definiálja az időseket. Ugyanakkor az is tény, hogy a férfiak jobban ki vannak téve a súlyos és halálos szövődményeknek. A 65+ éves „idősek" általános(?) veszélyeztetettségére építő magyar fizikai távolságtartási és kijárási korlátozási politikát e logika mentén a korlátozást külön a férfiakra is ki lehetne terjeszteni, vagy csak az „idős férfiakra" szűkíteni. Utóbbi egy pontosabb célcsoport-meghatározásnak lenne tekinthető, de ezt nehezebb lenne elfogadtatni a lakossággal.

5 Ez kortól függetlenül lehet valamilyen krónikus betegség (cukorbetegség, magas vérnyomás, stb.), daganatos betegség, kóros túlsúlyosság, várandósság, stb. Együttesen rizikócsoportként kellett volna hivatkozni rájuk, a kockázat különböző szintjeit (alacsony, közepes, magas) meghatározva, és kiegészítve a kockázati csoportokra szabott ajánláscsomaggal és a rendelkezésükre álló támogatási forrásokkal. Az idősekre koncentráló kormányzati kommunikáció a fiatalokat is hamis illúzióba ringathatja (WHO 2020).

A bő két héttel később, a március 27-én bejelentett kijárási korlátozásokhoz kötődő intézkedések tehát a kronológiai életkorhoz nyúlva már taxatíve definiálták az „idősek"-et a 65 éves és idősebbek számára meghatározott bevásárlási idősávval. A kronológiai életkor általánosan használt és könnyen ellenőrizhető kritérium a közpolitikai térben, például a büntethetőség, a választójog, vagy az öregségi nyugdíjkorhatár meghatározásánál. Minden egyes életkori határnál vitatható azonban, hogy mennyire jól képezi le a mögöttes társadalompolitikai célt, és egyáltalán: mennyire adekvát ahhoz az életkor eszközként való használata? Jelen esetben azért külön is indokolt górcső alá venni, mert egyrészt személyi korlátozással jár együtt, másrészt egy súlyos közegészségügyi kockázat és társadalmi-gazdasági zavar csökkentésének a kiemelt eszköze.

A 65 éves korhatár[6] a kevésbé sikerült meghatározások között van, és elsődlegesen nem is a 65 éves határ a problémás, hanem a kronológiai életkor kizárólagos használata és keretezése. Bár az immunrendszer kevésbé hatékonyan működik idősebb korban, de nincs egy olyan életkori határ, ami egységesen és jól adná vissza annak teljesítőképességét. Például sok 70 év körüli ember egészségesebb és fittebb, mint akár a náluk évtizedekkel fiatalabbak egy része, de a 65 évesnél fiatalabbakat is hamis illúzióba ringathatja ez a kronológiai határ.

Ebben a helyzetben a kijárási korlátozás és a fizikai távolságtartás miatt sok olyan 65 évesnél idősebb ember is praktikus (és lelki) támogatásra szorul, akik korábban teljes mértékben önellátók és aktívak voltak, ami jelentős átmeneti gondozási igénynövekedést generált a formális ellátórendszer és az informális gondozók számára (Kucsera 2020). Sok családtag kapott ízelítőt abból, hogy mit jelenthet az idősgondozás logisztikai és mentális kihívása, még úgy is, hogy ebben az átmeneti helyzetben nem azt a tartós és sokszor egyre komplexebbé váló gondozási igényt kell kielégíteniük, ami a sztenderd családi gondozást általában jellemzi. A 65 éves és idősebbek egy része pedig most először találkozott azzal az élménnyel, hogy milyen részlegesen elveszíteni az autonómiát, függésbe kerülni másoktól, együtt élni a sérülékenység tudatával; ha úgy tetszik egyik napról a másikra „megöregedni".

Az egészségügyi erőforrások allokációs problémája

Az „idős"-definíció praktikus használatának egyik legkiélezettebb határhelyzete néhány európai országban az intenzív egészségügyi ellátás erőforrásainak elosztási dilemmáiban jelentkezett. Olyan betegeknek nem jutott intenzív terápiás lehetőség, akiket a rendszer szokásos terhelése mellett még meg lehetett volna menteni, és hosszú évtizedek óta nem tapasztalt háborús tábori kórházakra jellemző döntési kényszerek jelentkeztek. Az intenzív kórházi ágyak és a lélegeztetőgépek szűkös kapacitásainak elosztása súlyos etikai kérdéseket vetett fel. A *triáz*snak nevezett betegosztályozási protokollal állítják fel a kezeltek preferencia-sorrendjét, amiben több helyen felmerült a páciens életkorának önmagában való figyelembe vétele, függetlenül például a Covid–19 eredetű betegsége súlyosságától, vagy az egyéb esetleges betegségei által meghatározott életkilátásaitól. Torinóban az egyik ajánlás szerint (Di Blasi 2020) azoknak, akik betöltötték a 80. életévüket nem járt volna lélegeztetőgép. Az Egyesült Királyságban egy pontrendszer ajánlása alapján nyolc pont felett már nem járna

6 Véletlen, de talán szimbolikus erejű egybeesés, hogy a Ratkó-korszak népes generációjának legafiatalabb tagjai is ezidőtájt érik el a 65 éves életkort.

intenzív ellátás, és az értékelés egyik önálló dimenziójában csak az életkort vennék figyelembe úgy, hogy az előrehaladottabb életkorokért több „büntetőpont" járna, például öt pont a 76–80 éveseknek, e fölött pedig egységesen hat (Financial Times 2020).[7]

Az intenzív terápiás erőforrások elosztásának etikai megfontolásairól a Magyar Orvosi Kamara is kiadott egy döntéstámogató csomagot, amely ellentmondásosan szabályozza a kérdést (MOK 2020). „Az előnyök maximalizálásá"-nak elvét lefektető első ajánlás indoklása külön is tárgyalja az idős kor figyelembe vételének közvetlen tilalmát, majd mégis megengedhetőnek tartja azt a krónikus betegségek proxyjaként.[8] További probléma, hogy magát az idős életkort nem is definiálja világosan a dokumentum, tehát annak meghatározását a triázs-tiszt szubjektív ítéletére bízza.

Nagyon súlyos etikai döntés beárazni a várható életéveket. Pusztán az életkort büntetni ageizmus, de a fenti külföldi példák csak a legkirívóbb esetek – a kronológiai életkor használata önmagában ageizmus. Erre világított rá az Alzheimer Europe (2020) állásfoglalása is, amely az időseken belül (bár a demencia nem kizárólag idős embereket érinthet) egy külön is stigmatizált csoport, a demenciával élők védelmében született.

Az idősek általános reprezentációja

Az idősek a társadalmi, média és szakpolitikai diskurzusokban már a járvány előtti időszakban is csak ritkán szerepeltek a hanyatlás, a sebezhetőség, a kiszolgáltatottság, a betegségek, a passzivitás és visszavonulás, az elmagányosodás – a veszteségeket hangsúlyozó *deficit modell* – narratíváján túlmutatóan. A magyar közéletből és média-nyilvánosságból régóta nagyon hiányoznak olyan megjelenések, amelyek kiszélesítenék az idősek reprezentációját, bemutatnák, hogy milyen sokféleképpen teremtenek értéket és járulnak hozzá a közjóhoz, reflektálnának a sokszínűségükre, és aminek a közvetítésére leginkább maguk az idősek lennének alkalmasak. Olyan hiteles szerepmodellekre lenne szükség, akik bemutatnák, hogy mennyire nem egydimenziós az életük, hogy mennyire integráns, proaktív és hasznos szereplői a közösségüknek. Idősek közösségi-önszerveződő civil, aktivista érdekképviseleti csoportjaival együtt hangos és következetes „kisebbségként" segíthetnék az idősebb generációk társadalmi státuszának megerősítését, átformálhatnák az idősek társadalmi percepcióját, befolyásolhatnák a velük kapcsolatos szerepelvárásokat, valamint a kulturális, közéleti és szakpolitikai diskurzusokat (Walker 2002). Hosszabb távon, az elöregedő társadalmi realitásban nélkülözhetetlen az idősek aktív részvétele ezekben a folyamatokban.

Szükség lenne az idősekkel foglalkozó szakemberek árnyaltabb közelítésére is. Jogászok, közgazdászok, szociológusok, orvosok, újságírók szakmai közösségeinek és műhelyeinek is felelőssége a paradigmaváltás. A járványügyi diszkurzív kontextusban szerencsétlennek ta-

7 Több olyan eset is ismert, ahol 100 éven felüliek gyógyultak ki a Covid–19-ből (Gibbons 2020).

8 Nem azt vizsgálják, hogy jelen van-e egy vagy több, a vírusfertőzés szempontjából kiemelt kockázatot jelentő konkrét krónikus betegség, hanem abból indulnak ki, hogy idősebb korban általában nagyobb az esélye a krónikus betegségeknek: *„Az életkort csak közvetett módon vehetjük figyelembe a »rövid távú prognózis« kritérium alapján, mégpedig azon az alapon, hogy az idősebb emberek esetében gyakrabban fordul elő komorbiditás, amely a túlélési esélyt csökkenti. A COVID–19 kapcsán az életkorral a halálozás kockázati tényezője is emelkedik, ezért ezt ilyen szempontból is figyelembe kell venni.*" (MOK 2020: 7). Később a hatodik ajánlás szintén közvetlenül tiltja az életkor figyelembevételét egy sor egyéb védett tulajdonság mellett.

lálom például azt, hogy a KSH szintén csak a végtelenül leegyszerűsítő kronologikus életkort használta (65+), amikor létrehozta a „Koronavírus dosszié"-ját (KSH 2020a, 2020b),[9] pedig a számára rendelkezésre álló adathalmazokkal és szakembergárdával sokkal árnyaltabb, érvényesebb és használhatóbb elemzésekhez és a veszélyeztetettek jobb definiálásához, vagy legalább az idősek további szegmentálásához is meglenne a kapacitásuk.

Azért is sürgető lenne áthangolni az idősekkel kapcsolatos társadalmi és szakmai-szakpolitikai diskurzusokat, mert általában a rezilienciára, az immunrendszerre, a betegségek utáni rehabilitációs esélyekre, sőt a halandóságra is hatással van, hogy mennyire tartja magát sebezhetőnek az egyén az internalizált ageizmus-a eredményeként (Levy, Slade, Chang, Kannoth és Wang 2018).

Konklúzió

2020 áprilisának második felében a koronavírus terjedése még mindig felfutó ágban van, a nem egyértelmű kormányzati kommunikáció szerint valahol a közösségi és tömeges terjedés határterületén fluktuál. Jelenleg a társadalmat érő sokknak még az azonnali közvetlen és közvetett hatásai is csak kevéssé átláthatók, a közép- és hosszabb távú hatásokat illetően pedig még nagyobb a bizonytalanság.

Nyitott kérdés például, hogy ez az intergenerációs perspektívával erősen átitatott kollektív tapasztalat és trauma milyen hatással lesz az intergenerációs viszonyokra. Jelenleg az intergenerációs attitűdök valószínűsíthetően jórészt inkonzisztensek, intenzívek, és instabilak, és csak a társadalmi konszolidáció – az átoltottság vagy a nyájimmunitás elérése – után ülepednek le és válnak stabilabbá. Ezek pillanatnyi állapota különösen a szakértők által valószínűsített második fertőzési hullám idején válhat láthatóvá a társadalmi reakciókon, az intergenerációs attitűdök megnyilvánulásain, az akkori intézkedésekkel való lakossági kooperáció szintjén keresztül, és ezek az attitűdök egyébként erősen meg is fogják határozni a döntéshozók mozgásterét. Elképzelhető, hogy a társadalom egy része számára olyan frusztrációt okozna egy hasonló leállás, aminek bűnbakjául az időseket tennék meg, ezzel is mélyítve az intergenerációs szakadékot.

Mindenesetre az idősekkel és az idősödő társadalom kihívásaival kapcsolatos társadalmi érzékenyítettség – ha a tudatosság nem is – a járvány kontextusában nagyon erőteljesen nőhetett. Önmagában már a második hullámmal való eredményes megküzdéshez, de hosszabb távon a demográfiai elöregedés kihívásainak kezeléséhez és lehetőségeinek kiaknázásához

9 Magától értetődő magyarázatként jelent meg a magyar nyilvánosságban, hogy Olaszországban azért annyira magas az áldozatok száma, mert Európa leginkább elöregedett országáról van szó. E redukcionista közelítés korlátaira mutat rá az, hogy ugyan a 65+ évesek aránya valóban itt volt a legmagasabb, 22,8% 2019-ben, de a sokkal kedvezőbb megbetegedési és halálozási arányokat mutató Németországban is csak alig volt ennél alacsonyabb, 21,5% (Eurostat 2020b). A járvány megbetegedési és halálozási mutatóit inkább majd utólag, országonként azonos módszertan mentén rekonstruált adatokkal lehet megbízhatóan elemezni, és az okok keresésébe az életkor mellett egyéb faktorokat, például az egészségi állapotot is be kell emelni. Bár 2018-ban az olaszok 65 éves korban várható élettartama további 21,3 év volt, az egészséges életévek várható száma csak 9,5 év. A németeknél ugyanez a két mutató 19,6, ill. 11,9, Magyarországon pedig 16,8, ill. 7,2 év volt (Eurostat 2020a).

is elengedhetetlen társadalompolitikai feladat a generációk kölcsönös érzékenyítése, az intergenerációs szolidaritás előmozdítása. Ez kiegészülve az ellátórendszerekbe vetett megerősített bizalommal jelentősen hozzá tudna járulni a társadalmi kohézióhoz és a társadalmi tőkéhez, összességében jelentősen emelve a magyar társadalom rezilienciaszintjét.

A 2018-1.2.1-NKP számú projekthez kapcsolódó tanulmány, amely a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a Nemzeti Kiválósági Program pályázati program finanszírozásában valósul meg.

Hivatkozott irodalom

Alzheimer Europe (2020): *Alzheimer Europe position regarding the allocation of scarce medical resources for intensive care services during the COVID–19 pandemic.* https://www.alzheimer-europe.org/Policy/Our-opinion-on/Triage-decisions-during-COVID-19-pandemic (letöltve: 2020. április 22.)

Demakakos, Panayotes, Edlira Gjonca és James Nazroo (2007): Age Identity, Age Perceptions, and Health. *Annals of the New York Academy of Sciences* 1114(1): 279–287. https://doi.org/10.1196/annals.1396.021

Di Blasi, Erica (2020): Italians over 80 'will be left to die' as country overwhelmed by coronavirus. *The Telegraph*. https://www.telegraph.co.uk/news/2020/03/14/italians-80-will-left-die-country-overwhelmed-coronavirus/ (letöltve: 2020. április 22.)

Diehl, Manfred, Hans-Werner Wahl, Allyson Brothers és Martina Miche (2015): Subjective aging and awareness of aging: Toward a new understanding of the aging self. *Annual Review of Gerontology & Geriatrics* 35(1): 1–28. http://dx.doi.org/10.1891/0198-8794.35.1

Eurostat (2020a): Life expectancy by age and sex. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=hlth_hlye (letöltve: 2020. április 22.)

Eurostat (2020b): *Population on 1 January by broad age group and sex.* https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_pjanbroad (letöltve: 2020. április 22.)

Financial Times (2020): *NHS 'score' tool to decide which patients receive critical care: Covid–19 Decision Support Tool*. http://prod-upp-image-read.ft.com/765d3430-7a57-11ea-af44-daa3def9ae03 (letöltve: 2020. április 22.)

Gibbons, Katie (2020): The special ones: very old hailed as super-survivors. *The Times*. https://www.thetimes.co.uk/article/the-special-ones-very-old-hailed-as-super-survivors-kprcctpsv (letöltve: 2020. április 22.)

Király András (2020): Gulyás Gergely szerint a 65 éven aluliak nyugodtan megfertőzhetik egymást. Ne hallgassanak rá! *444.hu*. https://444.hu/2020/03/19/gulyas-gergely-szerint-a-65-even-aluliak-nyugodtan-megfertozhetik-egymast-ne-hallgassanak-ra (letöltve: 2020. április 22.)

Kolozsi Ádám (2020): Mit tegyünk, hogy ne ölje meg a magány a nagyit? *Index.hu*. https://index.hu/techtud/2020/03/20/idosek_az_utcan_jarvany_kornavirus_magany/ (letöltve: 2020. április 22.)

KSH (2020a): *Koronavírus dosszié. Adatvizualizáció: Vigyázzunk az idősebbekre!* https://www.ksh.hu/infografika/2020/65_ev_felett.pdf (letöltve: 2020. április 22.)

KSH (2020b): *Koronavírus dosszié. Területi különbségek a koronavírus-járvány árnyékában: A népesség közel egyötöde különösen veszélyeztetett a járvány szempontjából.* http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/ter_kul_jarvany/index.html#anpessgkzelegytdeklnsenveszlyeztetettajrvnyszempontjbl (letöltve: 2020. április 22.)

Kucsera Csaba (2020): Idősgondozás a járványügyi veszélyhelyzetben. *Index.hu*. https://index.hu/velemeny/olvir/2020/03/27/idosgondozas_a_jarvanyugyi_veszelyhelyzetben/ (letöltve: 2020. április 22.)

Levy, Becca, Martin Slade, E-Shien Chang, Sneha Kannoth és Shi-Yi Wang (2018): Ageism Amplifies Cost and Prevalence of Health Conditions. *The Gerontologist* 60(1): 174–181. https://doi.org/10.1093/geront/gny131.

Magyar Közlöny (2020): *A Kormány 46/2020. (III. 16.) Korm. rendelete.* 2020(45) 2020-03-16. https://magyarkozlony.hu/dokumentumok/c4210b08dd73832b3ca261193f85d508498c9718/megtekintes (letöltve: 2020. április 22.)

MOK (2020): *Etikai megfontolások az orvosi erőforrások elosztásához COVID–19-pandémia idején Magyarországon.* https://mok.hu/public/media/source/KORONAV%C3%8DRUS/MOK_Etikai%20megfontola%CC%81sok_Covid19_final.pdf (letöltve: 2020. április 22.)

Walker, Alan (2002): A strategy for active ageing. *International Social Security Review* 55(1): 121–139. https://doi.org/10.1111/1468-246x.00118
WHO (2020): *WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID–19 - 20 March 2020*. https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---20-march-2020 (letöltve: 2020. április 22.)

Kucsera Csaba

szociológus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociálpolitika Tanszék (Budapest)

Orosz Éva

Kikényszeríthet-e változást a koronavírus-járvány a magyar egészségügy helyzetében?

„Ily járványbizottsági tárgyalás alkalmával egyszer azt találtam mondani, hogy a kolera egyike az emberiség legnagyobb jótevőinek… A hagymázt, a dipheritist, a himlőt, a skarlátot stb. már annyira megszoktuk, hogy tétlenségünkből fel sem vernek… Egy új, rémítőbb járványnak kellett megjelenni, hogy feleszméljünk…" 1885-ben jellemezte így korának viszonyait Markusovszky Lajos, a századforduló kiemelkedő orvos-politikusa. Feleszmél-e a magyar kormányzat és változtat-e 2010 óta követett egészségpolitikáján? Vagy a járvány kezelésének „háborús" stratégiája következtében még rosszabb helyzetbe kerül az egészségügy és a lakosság egészségi állapota?

A magyar társadalomnak, az egészségügyi dolgozóknak és a kormányzatnak a koronavírus leküzdése érdekében eddig (április közepéig) tett erőfeszítéseinek a mérlege meglehetősen ellentmondásos. A koronavírus miatti – lakosságszámra vetített – halálozási adatokból úgy tűnik, hogy a védekezés eddig sikeres volt, elsősorban annak köszönhetően, hogy a kormányzat időben hozta meg a társadalmi távolságtartást szolgáló, közösségi szintű korlátozó intézkedéseket. Azokat az intézkedéseket, amelyek a kormánytól csak határozott döntést, kommunikációt és katonaságot igényeltek, a megvalósításuk pedig a többi szereplőre hárult. Ugyanakkor azok a járványügyi intézkedések, amelyek megvalósítása elsősorban az egészségügyi hatóság és más kormányzati szervek tevékenységét igényelte, sok problémával terheltek.

Ez az írás azt mutatja be, hogy ezek a problémák nem csak a hirtelen előállt új helyzetből erednek, hanem összefüggenek az egészségügyben az elmúlt tíz évben végrehajtott strukturális átalakításokkal is. Először ezeket az átalakításokat foglalom össze, majd pedig arra keresem a választ, hogyan érhető tetten a hatásuk a járvány kezelésének számos problémájában (az április közepéig eltelt időszakban).

Az egészségügy makrostruktúrájának radikális átalakítása

2010 után az egészségügyi rendszer átalakítása teljesen alárendelődött egyrészt a közigazgatás irracionális mértékű centralizálásának, másrészt az opportunista költségvetési politikának. Az egészségügyi igazgatás és az ellátó rendszer területén az egészségügy eredményes működésének a szempontjaival ellentétes változások mentek végbe:

- 2010-ben megszűnt az egészségügy, oktatás és szociális ügyek közvetlen, önálló kormányzati képviselete. (Az Emberi Erőforrások Minisztériuma részterületeivé váltak.)
- Két lépésben – 2011-ben és 2017-ben a közigazgatás egészére kiterjedő változtatások részeként – felszámolták az Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálatot.
- Két lépésben – szintén 2011-ben és 2017-ben – felszámolták az Országos Egészségbiztosítási Pénztárat (OEP). 1992-ben az OEP létrehozásakor nagy önállósággal rendelkező „szolgáltatásvásárló" szervezet kialakítása volt a cél. 2020-ban az OEP romjain a lényegében csak „pénzkifizető" szerepet betöltő Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő Központot (NEAK) találjuk.
- 2012–13-ban a kormány elvette az önkormányzatoktól a kórházakat. Egyetlen intézmény, az Állami Egészségügyi Ellátó Központ (ÁEEK) alá centralizálták a több mint 100 kórházat.
- Az utóbbi két változás lehetővé tette az egészségügyből való „forráskivonás" folytatását a gazdasági válság utáni időszakban is: az egészségügyi közkiadások GDP-hez viszonyított aránya a 2006-os 5,5 százalékos szintről 2010-re 5,0, 2018-ra pedig 4,6 százalékra csökkent. Ebben az időszakban az (EU28) országok átlagát tekintve az egészségügyi közkiadások a GDP 5,9 százalékáról 6,4 százalékára emelkedtek.

Ezek a változások nem csak a szervezeti kereteket alakították át, hanem a döntéshozatali, működési mechanizmusokat, az ösztönzőrendszereket és az egész szervezeti kultúrát.

Az ÁNTSZ szétverése

A 2010 utáni események megértéséhez korábbról kell kezdeni a történetet. A rendszerváltáskor végrehajtott reformok egyik jelentős eleme az országosan egységes, az egészségügyi minisztériumtól elkülönült, a helyi közigazgatástól független – ezáltal a hatósági feladataiban megerősített –, jelentős önállósággal rendelkező népegészségügyi szervezet, az Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat (ÁNTSZ) 1991-ben történt létrehozása volt. Az ÁNTSZ a Közegészségügyi és Járványügyi Állomások (KÖJÁL) bázisán jött létre. A változás leglényegesebb eleme a kettős irányítás megszüntetése volt. A KÖJÁL-szervezet kettős irá-

nyítása azt jelentette, hogy a megyei KÖJÁL-ok közigazgatási, hatósági szempontból a megyei tanácsok irányítása alatt működtek (beleértve a vezetőjük kinevezését), míg a szakmai irányítást a KÖJÁL országos szervezete gyakorolta. Ennek következtében a hatósági intézkedések (pl. üzemek, ivóvíz-minőség stb. közegészségügyi ellenőrzése) esetében a helyi hatalom érdekei felülírhatták a szakmai szempontokat. Az ÁNTSZ létrehozása megteremtette az *intézményi feltételeit*, *lehetőségét* annak, hogy – nyugat-európai mintára – modern népegészségügyi tevékenység legyen kialakítható, valamint szükség (pl. járvány) esetén egységes szakmai bázison nyugvó, az erős hatáskörökkel rendelkező tisztifőorvos által központilag irányított, határozott hatósági intézkedések legyenek végrehajthatóak.

2011-ben a FIDESZ-kormány hatalomra kerülése után az ÁNTSZ területi szerveit beolvasztották a kormányhivatalokba, az Országos Tisztifőorvosi Hivatal (OTH) hatáskörében csak a szakmai felügyelet maradt. Ezzel a korábbi KÖJÁL-szervezethez hasonló *– a hatalmi érdekeket a szakmai szempontok fölé helyező –* struktúra, kettős irányítás állt vissza. Az ÁNTSZ tevékenységének egységes szakmai irányítása és fejlesztése ellehetetlenült. A közegészségügyre mért második csapást az jelentette, amikor 2017 elején ideiglenesen teljesen megszűnt az OTH. A feladatainak egy része (beleértve a járványügyet is) beolvadt az EMMI-be. Felszámolták az OTH felügyelete alá tartozó önálló Egészségügyi Készletgazdálkodási Intézetet (EKI) is, amelynek a feladata például az állami egészségügyi tartalék fenntartása volt. 2018-ban részleges korrekció történt: létrehozták a Nemzeti Népegészségügyi Központot és annak vezetője visszakapta az országos tisztifőorvosi elnevezést, annak tényleges hatásköre nélkül. Mind a két átalakításkor számos szakember jelezte, hogy azok veszélyeztetik a járványügyi biztonságot.

Az előzőek következtében napjainkban intézményrendszerében szétzilált, önálló szakmai vezetői hatásköröktől megfosztott, erőforrásaiban megfogyatkozott, erodálódott szakmai bázisú közegészségügyi-járványügyi rendszer próbál megbirkózni a koronavírus járvánnyal.

A járvány elleni küzdelem – hatékony járványügyi szervezet nélkül

A szakmai ajánlások szerint a járványok elleni védekezés és a járvánnyal való megküzdés fő elemei: folyamatos készültség (a járványmentes időszakban: készletgazdálkodás, tartalékképzés és ismeretterjesztés), korai felismerés és figyelmeztetés, gyors reagálás lehetőség szerint a járvány terjedésének megállítása és ha az nem lehetséges, akkor az enyhítése érdekében (beleértve a közösségi szintű korlátozó intézkedéseket), a járvány terjedésének folyamatos figyelemmel kísérése *(surveillance)*, a megbetegedések ellátása, továbbá a transzparens, a lakosságnak és az egészségügyi dolgozóknak a járvány elleni küzdelembe való aktív bevonását is szolgáló kommunikáció. A továbbiakban ezen elemek mentén vázolok néhány olyan problémát, amelyek okai között az egészségügyi rendszer 2010 utáni átalakítása is megtalálható.

Felkészületlenség

Az elmúlt évtizedben több tudós és híres személyiség (pl. Bill Gates) figyelmeztette a nemzetközi szervezeteket és kormányokat egy világjárvány kitörésének a kockázatára. A következő években valószínűleg sok elemzésnek lesz a tárgya, hogy a kormányok miért nem vet-

ték komolyan ezeket a figyelmeztetéseket, miért nem képeztek nagyobb tartalékokat védőeszközökből (hasonlóan az óriási fegyverkészletekhez). Ez azonban nem volt törvényszerű: az erős népegészségüggyel rendelkező Finnország például nem számolta fel a II. világháború után kialakított egészségügyi készleteket, így a járvány kitörésekor ott nem volt hiány védőeszközökből.[1] Ha megmaradt volna a 2010 előtti ÁNTSZ (beleértve az állami egészségügyi tartalék fenntartásának a feladatát), legalább esély lehetett volna arra, hogy kevésbé éri felkészületlenül a járvány a magyar kormányzatot.

Szakmai helyett „háborús" stratégia

Az ÁNTSZ 2009 júliusában a H1N1-járvány WHO általi deklarálása után – a nemzetközi ajánlások figyelembevételével – készített pandémiás terve („*Nemzeti influenza pandémiás terv. Intézkedési terv új influenza vírus által okozott világjárvány esetére*"[2]) részletesen tartalmazta a kormányzat, a közegészségügyi-járványügyi szervek, az egészségügyi ellátóintézmények és az egészségügyön kívüli kormányzati szervezetek feladatait egy világjárvány egyes szakaszaiban. 2020 februárjában logikus lépés lett volna – a koronavírus európai megjelenéséről szóló első hírek után – ezt kiegészíteni, adaptálni a COVID–19 jellemzőinek a figyelembevételével, ahogy azt számos EU-tagállam tette.

A meglévő járványügyi stratégia adaptálása helyett a kormányfő „háborús" stratégiát és koreográfiát alakított ki a járvány leküzdésére. Ezt jól illusztrálja, hogy az első lépések egyike volt katonai parancsnokok kirendelése a kórházakhoz (március 29-én). Tudomásom szerint az EU-országok egyikében sem történt ilyen intézkedés. A már hivatkozott 2009-es nemzeti pandémiás terv előírta, hogy az egészségügyi intézményeknek rendelkezniük kell pandémiás tervvel, aminek a végrehajtásáért az intézmény vezetője a felelős. A kormányzatnak nyilvánvalóan sokkal könnyebb és politikai szempontból hatásosabb katonai erőt mutatni, mint szakszerűséget a járványügyi intézkedések terén, beleértve a problémák, hiányosságok őszinte kommunikációját. Másrészt a társadalom jelentős része számára a biztonság illúzióját nyújthatja a „háborús" retorika.

Késői reagálás

A késői reagálásnak talán a legsúlyosabb eleme a védőfelszerelések beszerzésében és elosztásában mutatkozó késlekedés. Amikor január 24-én Európában (Franciaországban) azonosították az első koronavírusos esetet, hiányzott az a szakmailag felkészült és döntési hatáskörrel rendelkező tisztifőorvos, aki – a „legrosszabb esetre" való felkészülésként – elindíthatta volna a védőeszközök beszerzését. Márciusban pedig a kormányzat még a Kínából való beszerzéseket is később kezdte el, mint a szomszédos országok.

A kormányzat a késlekedést kommunikációval és a felelősség hárításával igyekezett elfedni. Amikor a háziorvosok a védőfelszerelések hiányát szóvá tették a médiában, a tisztifőorvos azt nyilatkozta, hogy a fenntartó és a háziorvosok feladata a védőeszközökről gondoskodni, de a kormányzat is „segít". Hasonlóan a fenntartók feladatának nyilvánította a védőmaszkok

1 https://www.nytimes.com/2020/04/05/world/europe/coronavirus-finland-masks.html

2 https://www.antsz.hu/felso_menu/temaink/jarvany/jarvany_archivum/Influenza_archiv/influenza_a_h1n1/nemzeti_infl.html

biztosítását az idősotthonokban dolgozók számára. A 2009-es pandémiás tervben ez egyértelműen a járványügyi szervek feladata volt.

A késői reagálás további példája, hogy a koronavírussal kapcsolatos járványügyi szabályokra vonatkozó – meglehetősen hiányos – eljárásrendet csak április 1-én adta közre az NNK. Későn reagált az Operatív Törzs az idősotthonok speciális helyzetére is. Más országok tapasztalataiból tudni lehetett, hogy az idősotthonok potenciális gócpontot jelentenek. Csak több idősotthonban történt fertőzés nyilvánosságra kerülése után, április 3-án tette közzé az NNK a bentlakásos szociális intézmények járványügyi feladataira vonatkozó eljárásrendet. Az idősotthonokban lakók teljeskörű tesztelésére pedig (április közepéig) még nem született kormányszintű döntés.

Információhiány

Indokolatlanul hosszú időbe telt, amíg egyáltalán elkezdődött az adatszolgáltatás a kormányzati koronavírus-honlapon.[3] A honlapon azonban mindig csak az adott napra vonatkozó aktuális számok (összes fertőzött, gyógyultak, elhunytak, mintavételek száma, házi karanténban levők száma) érhetők el. Sem ott, sem az NNK honlapján nem érhetők el idősoros adatok, sem nemzetközi összehasonlító adatok. Ezzel szemben az influenzaszerű megbetegedésekre az NNK még áprilisban is heti jelentéseket adott ki, amelyek idősoros és területi adatokat tartalmaztak.

A transzparencia hiányára, a tényleges helyzet eltitkolására jellemző, hogy április közepéig nem közölték, hogy hány beteget ápolnak kórházban és hányan vannak lélegeztető gépen. Április 16-ától fogva az Operatív Törzs tájékoztatóin ezek az adatok elhangzanak, de a honlap adatközlő részében nem jelennek meg. Nem tudható az sem, hogy hány sürgősségi ágy lett kialakítva a koronavírusos betegek ápolására és ezek közül hányat szereltek fel lélegeztető géppel. Csak feltételezéseink lehetnek az információhiány okaira: a közölt összesített adatok nem fedik a valóságot; hiányzik az NNK-ban a szakmai kapacitás; a kormányfő úgy gondolhatja, hogy „háborúban" a minél kevesebb információ a célszerű; továbbá esetleg mindezek kombinációja.

A nemzetközi források alapján – a média közvetítésével – azonban a szélesebb közvélemény is több információhoz juthat. Nem volt eltitkolható például, hogy nálunk nagyon alacsony az elvégzett tesztek száma. Az április 20-i állapot szerint 1 millió lakosra a járvány kitörése óta összesen elvégzett tesztek száma az EU-országokat tekintve csak Bulgáriában (3802) volt alacsonyabb, mint Magyarországon (4798). Ezzel szemben az 1 millió lakosra jutó tesztek száma Csehországban 15697, Ausztriában pedig 19902 volt.

Bizonytalan és ellentmondásos kommunikáció

A járvány kitörésekor nem csak nálunk voltak eltérő vélemények a maszkviselésről és a tesztek végzéséről. A nemzetközi színtéren azonban viszonylag hamar domináns nézetté vált, hogy célszerű a széleskörű – a betegek vizsgálata mellett a kontaktuskutatásra és szűrésre irányuló – tesztelés; és sok esetben előírt gyakorlattá vált a maszkviselés. Ezzel szemben Müller Cecília tisztifőorvos márciusban azzal a kijelentéssel lepte meg a közvéleményt, hogy nincs

3 https://koronavirus.gov.hu/

szükség több tesztre, mert „a teszt nem gyógyítja a betegséget". Április közepén azonban már a tesztek növelését hangsúlyozta. A maszkviselést kezdetben kifejezetten feleslegesnek tartotta: „az egészséges embereknek felesleges maszkot viselnie". Miközben nyilvánvalóan senki nem lehetett biztos benne, hogy nem hordozza-e a vírust. Jogosan feltételezhetjük, hogy ha fennmaradt volna a 2010 előtti ÁNTSZ, ennél szakszerűbb, a lakosság körében kevesebb bizonytalanságot generáló kommunikáció történne.

A folyamatok megfelelő, transzparens szabályozásának a hiánya

Világos és őszinte kommunikáció hiányában csak feltételezéseink lehetnek arra, miért kirívóan alacsony az eddig elvégzett tesztek száma. Feltételezhető, hogy kezdetben a tesztek, a vizsgálatokba bevont laboratóriumi kapacitás és a védőfelszerelések hiánya volt a fő ok. Azt a kezdeti hibás döntést, hogy a mintákat csak az NNK központi laboratóriumában[4] vizsgálják március végén módosították. A járóbetegek esetében a mentőszolgálatra alapozott mintavétel azonban akkor is korlátozza a növelés lehetőségét, ha jelenleg már lenne is elég teszt. Nyilvánvaló, hogy az OMSZ kapacitásai nem lehetnek elégségesek a széleskörű mintavételre. Ahhoz, hogy a tesztek eredményeit sokszor indokolatlanul későn kapják meg az érintettek, a folyamat adminisztrációjának problémái is hozzájárulhatnak. Németországban például kezdettől fogva a háziorvosok és a kórházak végezték a mintavételt, majd számos helyen állítottak fel speciális mintavételi pontokat. A transzparencia hiánya miatt nem tudható, hogy nálunk elindult-e már a tesztelés logisztikájának átgondolása – tekintettel arra, hogy a korlátozások lazításának egyik feltétele a széleskörű, szűrési céllal végzett tesztelés. Sokkal több laboratórium lenne alkalmas a minták értékelésére és speciális mintavételi pontok is felállíthatók lennének.

Átláthatatlan a védőeszközökkel való ellátás útja is. Miközben március vége óta a külügyminiszter szinte naponta nyilatkozik védőfelszerelések óriási tételekben való beszerzéséről, április közepén az egészségügyi dolgozók még mindig arról számolnak be, hogy hiány van a védőfelszerelésekben. Például a háziorvosok április közepéig összesen egyszer kaptak 50 sebészeti maszkot és néhány FFP2 típusú maszkot, amiért nekik kellett az elosztóhelyre elmenni. A 2009-es pandémiás terv világos folyamatokat írt le a mintavételi pontok számának – a járvány terjedésének szakaszaihoz igazított – növelésére és az egészségügyi dolgozók védőeszközökkel való ellátásra is.

„Háborús" döntések a következmények mérlegelése nélkül

A kórházak irracionális centralizációja és az egészségügyi ellátó rendszernek – a 70-es éveket idéző – központi utasításokon alapuló irányítása már „békeidőben" felszámolta a döntések szakmai előkészítésének szabályozott fórumait és folyamatait. Mivel nincs szakmai egyeztetés, a vezetőknek nincs szakmai kontrollja, nagy a kockázata az elhibázott, átgondolatlan, következményeket nem mérlegelő döntéseknek. Erre a legjellemzőbb példa Kásler Miklós EMMI-miniszter április 7-i utasítása, amelyben minden kórházat arra szólított fel, hogy nyolc napon belül az ágyaiknak a 60%-át (országosan összesen 36 ezer ágyat) szabadítsák fel a koronavírussal fertőzöttek ellátására. A döntéshozatal csődjét jelzi, hogy az EMMI saját,

4 NNK Légúti Vírusok Nemzeti Referencia Laboratóriuma

március végén közreadott dokumentuma még a probléma más megoldását vázolta: „*A 2020. évben azonosított új koronavírus (SARS-CoV-2) okozta fertőzések (COVID–19) megelőzésének és terápiájának kézikönyve*”[5] című szakmai anyaga *tervek készítését* írta elő az izolációs kórteremmé alakítható helyiségekre, a bennük található ágyak számára és a nem izolált betegek más egészségügyi intézménybe vagy otthoni ápolásba való áthelyezésének előfeltételeire. A médiában is számos szakember hangsúlyozta, hogy a járvány adott stádiumában (április 5-én a beazonosított fertőzöttek száma összesen 733 volt) a kórházaknak elégséges lett volna intézkedési terveket készíteniük a kórházi ágyak felszabadítására – a járvány lefolyásának lehetséges szcenárióit figyelembe véve.

Aggasztó, hogy sok – a kórházakból hazaküldött – beteg egészségromlásába vagy életébe kerülhet, hogy a kormány ésszerű, hatékony, transzparens járványügyi intézkedések helyett „hadműveletet” folytat. Feltételezhető, hogy ha az önkormányzatok tulajdonában maradtak volna a kórházak, akkor nem lett volna elég egy miniszteri utasítás és nagyobb ellenállásba ütközött volna egy ilyen lépés megvalósítása. Az „előbb lövünk, utána célzunk” típusú lépés hibás voltának a részbeni beismerése, hogy – a médiában megjelent megrázó esetek és széleskörű felháborodás után – másnap már megjelentek a korrekciók: megyei ágyszámok a minden kórházra egyformán érvényes 60% helyett, valamint a határidő kitolása.

A szakmai szervezetekkel való kommunikáció hiánya

Az elmúlt tíz évben gyakorlatilag teljesen leépültek – a 90-es évek során a mindennapi működés részét képező – szakmai egyeztetés intézményei és gyakorlata. A hatalmi centralizáció tíz éves gyakorlata deformálta a közigazgatás mentalitását is. Ahogy „békeidőben” is minden jobbító szándékú kritika támadásnak minősül, úgy a kormányzati propaganda a Magyar Orvosi Kamarának a problémákat jelző és együttműködést kínáló állásfoglalását „logikusan” rögtön politikai hangulatkeltésnek minősítette.

Spontán folyamatok kibontakozása a kormányzati hiányosságok ellensúlyozására

Ahogy „békeidőben” a társadalom fizetőképes rétegei az ellátáshoz való hozzáférés és minőség problémáját a magánszolgáltatások igénybevételével törekednek kompenzálni, úgy hasonló történik a COVID–19-tesztekkel is. Ugyanakkor, ahogy például a daganatos betegségek esetében, a COVID–19 esetében is nyilvánvaló, hogy a magánszolgáltatókhoz fordulás csak addig megoldás, amíg valakinek nincs súlyos egészségi problémája.

A háborús stratégia leértékeli a legnagyobb kockázatot viselő egészségügyi dolgozók munkáját

A közszféra dolgozói közül a járvány legnagyobb egészségi kockázatát, közvetlen terhét az egészségügyi és a szociális dolgozók viselik. A kormányfő azonban nem így látja és – összhangban a „békeidőben” követett politikájával – más prioritást állított fel: „*Bátor mindenki lehet, de vannak olyan csoportok, amelyeknek ez kötelessége, állapotbeli kötelesség ez, én leginkább ilyen emberekkel dolgozom* […]. *Első helyen várjuk ezt a papoktól* […] *második helyen vannak az államvezetők, akiknek nehéz döntéseket kell hozni, a harmadik helyen a rendőrök,*

5 https://koronavirus.gov.hu/sites/default/files/sites/default/files/imce/magyar_koronavirus_kezikonyv.pdf

a katonák, a katasztrófavédelmiek, az egyenruhások vannak […] *aztán vannak az orvosok*." (Részlet Orbán Viktor április 4-i szokásos pénteki rádióinterjújából.) Úgy tűnik, hogy ezzel az „erkölcsi elismeréssel" összhangban a kormányfő az egyszeri 500 ezer forintos juttatással kívánja letudni az egészségügyi dolgozók anyagi elismerésének növelését.

Utószó

A COVID–19-járvány időszakában – hasonlóan más válsághelyzetekhez – nem csak a tűzoltás a feladat, hanem a válság utáni helyzetre való készülés is. Az egészségügy szempontjából új helyzetet teremt, hogy a járvány elmúltával a COVID–19-vírus nem tűnik el teljesen, fertőzési gócok alakulhatnak ki és fennáll a kockázata újabb, még nem ismert, állatokból emberre átszokó vírusok okozta helyi vagy világjárványok kitörésének is. Ebből a várható helyzetből, másrészt a tanulmányban írtakból következik, hogy alapvető átgondolást igényelne a közegészségügy-járványügy intézményi rendszere és a kórházak túlcentralizált irányítási rendszere is. A járványügy jelentős fejlesztése és a gyógyító ellátás szerkezetének és irányítási struktúrájának az átalakítása jelentős pénzügyi forrásokat igényelne. A gazdasági visszaesés ellenére is – a költségvetés szerkezetének átalakításával, felesleges állami beruházások leállításával – ezt a folyamatot a járvány után el lehetne kezdeni. Az optimista szcenáriót az a feltételezés jelenti, hogy ez a folyamat elindulhat.

A pesszimista szcenárió szerint a tanulmányban vázolt problémák és az elmúlt időszak gazdasági intézkedései is azt tükrözik, hogy ahogy „békeidőben", úgy a járvány kezelésében is a lakosság egészségi állapotának és az egészségügyi rendszer eredményes működésének a szempontjai alárendelődnek a kormányfő hatalmi-politikai és a NER-oligarchák gazdasági érdekeinek. A járvány kezelésének „háborús" stratégiája és kommunikációja pedig alkalmas ennek az elfedésére a lakosság széles rétegei előtt. Ezt az is segítheti, hogy a szűk tesztelési kapacitás miatti ellátási problémákból (hosszú várakozás a tesztre, indokoltnál súlyosabb állapotban történő kórházba kerülés stb.), a betegek hazaküldéséből és a halasztott ellátásokból eredő életminőség-romlás és elkerülhető halálozások nem mérhetők pontosan, csak nehezen és vitathatóan becsülhetők. Így a „háborús" stratégia megteremtheti annak a lehetőségét is, hogy a kormányzati politikában – az egészségügy szempontjából – minden úgy folytatódjon, ahogy a járvány előtt volt. Aminek a következménye: *tovább folytatódhat a leszakadásunk* nem csak a nyugat-európai országoktól, hanem a többi visegrádi országtól is a lakosság egészségi állapotában, az egészségügyi ellátás forrásaiban, hozzáférhetőségében és minőségében.

Orosz Éva

közgazdász, egyetemi tanár, ELTE Társadalomtudományi Kar (Budapest)

Erát Dávid

A „koronaválások" jelensége és lehetséges magyarázatai

A koronavírus megjelenése után több hírportál is beszámolt a korlátozások feloldását követően szokatlan módon megnövekedett válások számáról Kínában (például Landsverk 2020). Kétségtelen, hogy eme nem várt válság sajátos helyzetbe hozza a párkapcsolatban élőket. Egyfelől, átalakítja a napi feladatokat és betöltött szerepeket, másfelől megváltoztatja az együtt töltött idő mennyiségét és kényszerűvé teszi az együttlétet, emelve a párkapcsolat tagjai közötti interakciók és konfliktusok számát – a betegség, a jövedelemkiesés és a potenciális munkanélküliség, valamint a többletterhek okozta emelkedett stresszszint mellett. A különleges időszak sajátos körülményei[1] miatt bekövetkező válásokat hívom koronaválásoknak, amely fogalmat Bilefsky és Yeginsu (2020), *The New York Times*-ban közölt publicisztikája inspirálta.

Jelen rövid írás célja, hogy megkíséreljen lehetséges magyarázatot adni a koronaválások jelenségére. Az ismertetett elméletek elsősorban az egy háztartásban élők alkotta párkapcsolatokra vonatkoznak – szintén érdekes, ugyanakkor merőben más helyzetet teremt a látogató párkapcsolatok (Kapitány 2012) számára a hosszú időre elnyúló személyes találkozás hiánya, e tanulmányban azonban nincs lehetőség ennek elemzésére.

1 A koronavírus okozta helyzetet a párkapcsolatok szempontjából sajátosnak értelmezem, mert egyszerre jelenik meg a gazdasági recesszió hatása és ezen felül a pár tagjainak kényszerű együttléte. A gazdasági válsághelyzetek hatásáról bővebben: Chowdhury 2012.

Egy új helyzet

A járvány által kiváltott különleges helyzet párkapcsolatokra kifejtett hatásaira következtethetünk különböző párkapcsolati elméletek felhasználásával, ugyanakkor alkalmazásuk óvatosságot követel meg egy potenciálisan globális jelenség értelmezése során. Jelen írásomban kiemelten Talcott Parsons felfogását és a méltányosság elméletet *(equity theory)* alkalmazom – előbbi a tradicionálisnak mondható kapcsolatokra, utóbbi pedig a párkapcsolatok szélesebb spektrumára alkalmazható, általánosabb érvényű megállapításokkal.

Parsons megközelítése szerint a család egységében nemspecifikus szerepeket töltenek be az egyének (Parsons 1940: 77; 1943: 192–193). A család státuszát főképp a kenyérkereső, munkához kötődő instrumentális feladatokat ellátó férfi helyzete határozza meg (Parsons 1955: 12–13), míg a nők kiemelten a gyereknevelés és háztartáshoz kötődő feladatokat látják el, más néven expresszív szerepet töltenek be (Uo. 23). E különbségeket – Parsons felfogása szerint – kiemelten bioszociális tényezők okozzák (Uő: 1942: 94): a gyereknevelés biológiai és kulturális okokból a nőkre hárul, így a férfiak az instrumentális feladatokban specializálódnak. A specializált szerepek miatt a házastársak között egymásra utaltság és szolidaritás alakul ki, valamint a hasonló szerepekkel járó versengés negatív hatásai nem jelentkeznek (Uő: 1940: 79, 1943: 193). Parsons szerint a párkapcsolat fennmaradásának kulcsa tehát az interdependencia megléte, a szerepek elkülönülése és a kompetitív viselkedés hiánya. Mi történik, ha a Parsons-féle kapcsolatot karanténba zárják? A válasz a szerepek gyors és kényszerű megváltozása és egyes szerepek lehetséges megszűnése, valamint az élesen elhatárolódó férfi és női (instrumentális és expresszív) szféra feladatainak összemosódása.

Egyrészt, a sokak számára a közeljövőben bekövetkező munkanélküliség a férfiak instrumentális, kenyérkeresői szerepét időlegesen szüneteltetheti. Ebben az esetben, a férfi instrumentális hozzájárulásának hiányában a kölcsönös egymásrautaltság hamar egyoldalúvá válik – míg a nők továbbra is ellátják expresszív feladataikat és párjuk e tekintetben függ tőlük, addig ez fordítva már nem áll fenn. Az egyoldalúság könnyen vezethet mindkét fél részéről nagyobb mértékű elégedetlenséghez. A (fő) kenyérkereső szerepét ellátni nem tudó férfi frusztrált a tehetetlensége és szerepéhez kötődő feladatainak ellátatlansága miatt, míg a nő plusz terhei és magasabb szintű kiszolgáltatottsága miatt válhat elégedetlenebbé – a nélkülözés párkapcsolatra kifejtett negatív hatásai mellett (lásd Erát 2019: 359, 369–374). Hasonló következtetésekre juthatunk Becker közgazdaságtani megközelítéséből is, amely az interdependencia megszűnésével az egyén szempontjából értelmezendő haszoncsökkenésként látja ugyanezen helyzetet (lásd Becker 1981: 55–56, 332, 353–356).

Másrészt, a kényszerű otthonmaradás a férfiakat akarva-akaratlanul kimozdítja megszokott munkaorientált világukból. Ezzel párhuzamosan, a korábban szinte kizárólag a nőkhöz kötődő expresszív feladatok mértéke viszont megnőtt, így az új terhek egy része az instrumentális szerepkörhöz szokott férfiakra hárul. Egy ilyen, hirtelen bekövetkező átrendeződés miatt a Parsons által kiemelten károsnak gondolt kapcsolaton belüli szerepek összemosódása – akár versengéssé[2] fajulva – megvalósulhat (Parsons 1955: 24–25). Emellett, az új feladatokhoz való igazodás (a saját szerep időleges vagy végleges átalakulása) is vezethet negatív hatáshoz: a „parsonsi" férfiak expresszív feladatokban mutatkozó részvételének és/vagy aka-

2 Gondoljunk csak akár a sztereotipikus „Én jobban tudom", „Nem úgy kell azt", „Majd Én, mert Te csak elrontod" tartalmú vitákra.

ratának hiánya kölcsönös frusztrációt és elégedetlenséget eredményezhet, amely erodálja a kapcsolat minőségét, növelve a koronaválás esélyét.

Összességében, a parsonsi gondolatokból kiindulva a koronaválások fő oka a kölcsönös egymásra utaltság hirtelen megszűnésében és a *nemspecifikus* szerepek kényszerű összemosódásában kereshető. Természetesen, a párkapcsolatok jelentős része nem a szélsőséges, nemekhez kötött instrumentális–expresszív kettőséggel jellemezhető, másszóval, társadalmanként változó érvénnyel rendelkeznek a Parsons alapján tett meglátások.[3]

A koronavírus okozta sajátos helyzet kapcsolatokra kifejtett hatásának értelmezéséhez hasznos, általánosabban alkalmazható értelmezési keretet nyújthat a méltányosság-elmélet (equity theory) (Hatfield et al. 1985: 91–95). A méltányosság-elmélet szerint a párkapcsolatot egy sajátos, kölcsönösen kielégítő csereviszonyban megmutatkozó egyensúlyi állapot jellemzi, amely egyensúly érzékelése részben szubjektív megítélésen, részben objektív kritériumokon nyugszik (Hatfield, Utne és Traupmann 1979: 102–108; Sprecher és Schwarz 1994: 16–17). A sajátos egyensúlyi állapotot bizonyos időleges zavarok és krízishelyzetek felboríthatják, és az egyensúlyból való kimozdulás hozzáadott stresszel és nehézségekkel jár a kapcsolatra, valamint az egyénre nézve is (VanYperen és Buunk 1994: 94).

Az egyensúly hiányában mutatkozó feszültségek megszüntetése érdekében a pár tagjai különböző kompenzációs stratégiákat alkalmazhatnak (Hatfield et al. 1985: 94–95; Hatfield, Utne és Traupmann 1979: 103–120). Egyfelől, az egyensúly visszaállítható a tényleges cserehelyzet módosításával, hogy a relatív hasznok és költségek[4] egyenlőbbé váljanak: a túlteljesítő fél terheinek egy részét átruházhatja partnerére vagy esetleg csökkentheti a feladataira szánt energia mennyiségét, továbbá a pár alulteljesítő fele új feladatokat vállalhat és növelheti meglévő teendőibe ölt idejének hosszát. Ideális esetben tehát a jelenlegi krízishelyzet során a pár tagjai produktívan újratárgyalják a feladatmegosztást, és az új kihívásokkal a számukra legmegfelelőbb feladatmegosztásban küzdenek meg. Egy alternatív lehetőség, hogy a tényleges egyensúlyi állapot helyett a pszichológiai egyensúly kerül helyreállításra (Hatfield, Utne és Traupmann 1979: 120–123): ennek során az egyén a saját vagy párja hozzájárulásainak túl- vagy aláértékelésével győzi meg magát és/vagy párját a helyzetük egyensúlyi mivoltáról.

Az egyén számára az egyensúlyi helyzet hiányában mutatkozó stressz és nehézségek feloldásának harmadik módja a párkapcsolat felbontása (Sprecher és Schwarz 1994: 29–31). Egyrészt, a krízis okozta új helyzetben a szerepek újratárgyalásának sikertelensége vezethet ilyen döntéshez, másrészt maga az új helyzet is rávilágíthat a korábban egyensúlyinak tartott viszony igazságtalanságaira, felfedve a korábbi egyensúlyinak gondolt állapot tényleges valóját. Könnyen látható, hogy egy rugalmatlan, az új kihívásokban potenciálisan hónapokig szerepet nem vállaló féllel nehéz a krízisidőszak lejártával folytatni a kapcsolatot, valamint, hogy az általa vállalt feladatok túlzott mennyiségére rádöbbenő fél bizonytalanná válthat a kapcsolata jövőjében. Tehát, a méltányosság-elmélet nézőpontjából a koronavírus okozta krízisre a pár részéről adott reakció a fontos: ha visszaállítják vagy újradefiniálják kapcsolatuk egyensúlyát, jó eséllyel átvészelik eme időszakot, ha nem, akkor pedig potenciálisan a koronaválás felé haladhatnak.

---

3 A magyar társadalom esetében a parsonsi gondolatok feltehetően nagyobb érvénnyel rendelkeznek. Erre utal az expresszív szerep egyik fő részének tulajdonított házimunka nemspecifikus, ez esetben főleg nőkre háruló jellege (lásd: Sebők 2017).

4 Hasznok és költségek nem kizárólag pénzbeli, hanem érzelmi és más jellegű tényezők is lehetnek.

Az eddigiekben bemutatott elméletek tehát főleg a szerepek megváltozásával és a megszokott viszonyok felborulásával teszik értelmezhetővé a koronaválások jelenségét. Ezzel párhuzamosan azonban a párkapcsolati élet egy fontos eleme is megváltozott: több időt töltenek együtt a pár tagjai, ennél fogva pedig az interakciók száma is megemelkedett. Hill kötődéshipotézise (attachment hypothesis) szerint a közös időtöltés kölcsönös élvezettel jár a pár tagjai számára és elősegíti a kapcsolat fennmaradását a közeli és távoli jövőben (Hill 1988: 429). Megfigyelhető, hogy az (aktívan) közösen eltöltött idő mennyisége összefügg a párkapcsolat minőségével és stabilitásával (Holman és Jacquart 1988; Orthner és Mancini 1990; Johnson és Anderson 2013; Flood és Genadek 2016).

A koronaválások magyarázatára azonban az empirikus kutatásokban gyakran alkalmazott kötődés-hipotézis fenntartásokkal alkalmazható, hiszen a kialakult válsághelyzetben az egyének nem szabadon döntik el, hogy együtt vannak-e párjukkal. Bár feltételezhető, hogy a munka és az egyéni szabadidő helyett a párjukkal időt töltő személyek egy része pozitívan reagál e kényszerűségekre (emelve kapcsolatuk minőségét és stabilitását), viszont nem túlzás azt feltételezni, hogy a kötelezően együtt töltött idő negatív hatással is járhat. Ez akár bizonyos idő elteltével is megjelenhet: míg a kezdeti plusz együttlét okozhat boldogságnövekedést, addig később frusztráció forrása is lehet.

A koronavírus okozta helyzetben megvalósuló kényszerű együttlét hatását érdemesebb egy krízishelyzetként értelmezni, amely egy kapcsolatban zavart okoz és konfliktusforrásként jelenik meg.[5] Empirikus kutatások kimutatták az interperszonális és konfliktuskezelési képességek fontosságát egy párkapcsolat minősége és stabilitása szempontjából (például Greeff és De Bruyne 2000), magyar mintán is (Erát 2019). A koronaválás okozta új konfliktusforrás hatásának értelmezésében a megszokott[6] időszakokra érvényes kötődés-hipotézis helyett hasznos lehet a felmerülő nehézségek modellje (emergent distress model) (Huston et al. 2001: 238). Eszerint a párkapcsolat során megjelenő krízishelyzetek tartós csökkenést okozhatnak a párkapcsolat minőségében, és emelhetik a válás esélyét – ha a pár tagjainak konfliktuskezelési szokásai elégtelenek. Ennek oka, hogy a megfelelő konfliktuskezelés hiányában a párkapcsolatban elzárkózás, negativitás és egymással szembeni túlzott kritikusság jelenhet meg (Gottman 1993).

Látható, hogy egy nem várt, súlyos, időben elhúzódó nehézség még a leghiggadtabb, konstruktív jellegű vitákat folytató párokat is próbára teheti. Egy kiemelten konfliktusos időszakban megjelenő destruktív, visszahúzódó, vagy egyoldalúan konstruktív konfliktuskezelési mód pedig a párkapcsolatot hosszútávon (akár 16 év távlatában is) hajlamosíthatja a felbomlásra (Birditt et al. 2010).

5 Korai megközelítések a gyermekvállalást hasonló értelmezéssel szintén krízishelyzetnek vélték a párkapcsolatra nézve (például Lemasters 1957).

6 Jelen írásban a koronavírus hatásától mentes időszakokat jelölöm megszokottnak.

Zárszó

Jelen tanulmány célja az volt, hogy a koronavírus miatti krízishelyzettel összefüggésbe hozható válások lehetséges magyarázatát adja. Írásomban két fontos folyamatot emeltem ki, a kapcsolatban betöltött szerepek és tágabb értelemben a kapcsolat sajátos egyensúlyi állapotának megváltozását, valamint a kényszerű együttlét lehetséges konfliktusforrásként való megjelenését, amely próbára teszi a pár konfliktuskezelési képességeit. Az előbbi folyamat során a párok szembenéznek az új szerepeket okozta kihívásokkal, versengéssel és az interdependencia időleges megszűnésével, valamint egy új, fenntartható viszonyrendszer kialakításának nehézségeivel. Az utóbbi esetében a párok a konfliktusok konstruktív megoldásának hiányában hosszú évekre növelhetik a kapcsolatuk instabilitását.

Összességében látható, hogy a világjárvány okozta helyzet sajátos kihívások elé állítja a párkapcsolatokat, amely együttesen jelentkezik más válságfolyamatokkal – a jövőbeli vizsgálatok tárgyát képezheti az ezen időszakot megélt párkapcsolatok követése. Tényleg nagyobb rizikóval válnak el? Nyomot hagyott-e a kapcsolatok minőségén és működésén a krízishelyzet? Esetleg a kapcsolaton belüli szerepek átalakultak hosszútávon, rugalmasabbá és ellenállóbbá válva egy bármikor megismétlődhető válságra? Bár jelen rövid tanulmányban elsősorban szociológiai elméleteket és eredményeket ismertettem, látható a már most kirajzolódó lehetséges kérdésekből is, hogy a szociológiai értelmezésen túlmutató, többnézőpontú megközelítésre van szükség a koronavírus párkapcsolatokra kifejtett hatásainak jövőbeli feltárásához és értelmezéshez.

Hivatkozott irodalom

Becker, Gary S. (1991): *A Treatise on the Family. Enlarged Edition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Bilefsky, Dan és Ceylan Yeginsu (2020): Of 'Covidivorces' and 'Coronababies': Life During a Lockdown. *The New York Times*. Interneten: https://www.nytimes.com/2020/03/27/world/coronavirus–lockdown–relationships.html (letöltve: 2020. 04. 15.).

Birditt, Kira S., Edna Brown, Terri L. Orbuch és Jessica M. McIlvane (2010): Marital Conflict Behaviors and Implications for Divorce over 16 Years. *Journal of Marriage and Family* 72(5): 1188–1204. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1741–3737.2010.00758.x

Chowdhury, Abdur (2012): Til Recession Do Us Part: Booms, Busts and Divorce in the United States. *Applied Economics Letter* 20(3): 255–261. DOI: https://doi.org/10.1080/13504851.2012.689104

Edwards, John N. (1969): Familial Behavior as Social Exchange. *Journal of Marriage and the Family* 31(3): 518–526. https://doi.org/10.2307/349775

Erát, Dávid (2019): A párkapcsolattal való elégedettség időbeli alakulása: lehetséges pályák és befolyásoló tényezők. *Demográfia* 62(4): 347–387. DOI: https://doi.org/10.21543/Dem.62.4.2

Flood, Sarah M. és Katie. R. Genadek (2015): Time for Each Other: Work and Family Constraints Among Couples. *Journal of Marriage and Family* 78(1): 142–164. DOI: https://doi.org/10.1111/jomf.12255

Flood, Sarah M., Katie R. Genadek és Moen, Phyllis (2018): Does Marital Quality Predict Togetherness? Couples' Shared Time and Happiness During Encore Adulthood. *Minnesota Population Center Working Paper No. 2018–1*. Interneten: https://pop.umn.edu/sites/pop.umn.edu/files/1.working_paper18.pdf (letöltve: 2020. 04. 15.).

Gottman, John Mordechai (1993): A Theory of Marital Dissolution and Stability. *Journal of Family Psychology* 7(1): 57–75. DOI: https://doi.org/10.1037/0893–3200.7.1.57

Greeff, Abraham P. és Tanya De Bruyne (2000): Conflict Management Style and Marital Satisfaction. *Journal of Sex & Marital Therapy* 26(4): 321–334. DOI: https://doi.org/10.1080/009262300438724

Hatfield, Elaine, Jane Traupmann, Susan Sprecher, Mary Utne és Julia Hay (1985): Equity and Intimate Relations: Recent Research. In *Compatible and Incompatible Relationships.* William, Ickes (szerk.), New York, NY. Springer, 91–117.
Hatfield, Elaine, Mary K. Utne és Jane Traupmann (1979): Equity Theory and Intimate Relationships. In *Social exchange in developing relationships*. R. L. Burgess és T. L. Huston (szerk.). New York, NY: Academic Press, 99–135.
Hill, Martha S. (1988): Marital Stability and Spouses' Shared Time. *Journal of Family Issues* 9(4): 427–451. DOI: https://doi.org/10.1177/019251388009004001
Holman, Thomas B. és Mary Jacquart (1988): Leisure–Activity Patterns and Marital Satisfaction: A Further Test. *Journal of Marriage and the Family* 50(1): 69–77. DOI: https://doi.org/10.2307/352428
Huston, Ted L. és Robert L. Burgess (1979): Social Exchange in Developing Relationships: An Overview. In *Social exchange in developing relationships*. R. L. Burgess és T. L. Huston (szerk.). New York, NY: Academic Press, 3–28.
Huston, Ted L., John P. Caughlin, Renate M. Houts, Shanna E. Smith és Laura J. George (2001): The Connubial Crucible: Newlywed Years as Predictors of Marital Delight, Distress, and Divorce. *Journal of Personality and Social Psychology* 80(2): 237–252. DOI: https://doi.org/10.1037/0022–3514.80.2.237
Johnson, Matthew D., és Jared R. Anderson (2012): The Longitudinal Association of Marital Confidence, Time Spent Together, and Marital Satisfaction. *Family Process* 52(2): 244–256. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1545–5300.2012.01417.x
Kapitány Balázs (2012): 'Látogató párkapcsolatok' Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 22(1): 4–29.
Landsverk, Gabby (2020): The Coronavirus May Be Driving Up Divorce Rates in a Chinese City, Officials Say. Business Insider. Interneten: https://www.businessinsider.com/covid–19–peak–divorce–rate–chinese–cities–2020–3 (letöltve: 2020. 04. 15.).
LeMasters, E. E. (1957): Parenthood as Crisis. *Marriage and Family Living* 19(4): 352–355. DOI: https://doi.org/10.2307/347802
Levinger, George (1979): A Social Exchange View on the Dissolution of Pair Relationships. In *Social exchange in developing relationships*. R. L. Burgess és T. L. Huston (szerk.). New York, NY: Academic Press, 169–193.
Orthner, Dennis K. és Jay A. Mancini (1990): Leisure Impacts on Family Interaction and Cohesion. *Journal of Leisure Research* 22(2): 125–137. DOI: https://doi.org/10.1080/00222216.1990.11969820
Parsons, Talcott (1940): An Analytical Approach to the Theory of Social Stratification. In *Essays in Sociological Theory*. Talcott Parsons (szerk.). Glencoe, Ill: Free Press, 69–89.
Parsons, Talcott (1942): Age and Sex in the Social Structure of the United States. In *Essays in Sociological Theory*. Talcott Parsons (szerk.). Glencoe, Ill: Free Press, 89–104.
Parsons, Talcott (1943): The Kinship System of the Contemporary United States. In *Essays in Sociological Theory*. Talcott Parsons (szerk.). Glencoe, Ill: Free Press, 177–197.
Parsons, Talcott (1955): Family Structure and the Socialization of the Child. In *Essays in Sociological Theory*. Talcott Parsons (szerk.). Glencoe, Ill: Free Press, 3–35.
Sebők, Csilla (2017): A háztartási munkára fordított idő nemek szerinti változásai 1999–2000 és 2009–2010 között. In *Háztartási Munka, Önkéntes Munka, Láthatatlan Munka, I. Háztartási és Önkéntes Munka Mérése, Elemzése*. Janák, Katalin, Szép, Katalin és Tokaji, Károlyné (szerk.). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 15–38.
Sprecher, Susan és Pepper Schwartz (1994): Equity and Balance in the Exchange of Contributions in Close Relations. In *Entitlement and the Affectional Bond.* Melvin J., Lerner és Gerold, Mikula (szerk.). New York, NY: Springer, 99–135.
VanYperen, Nico W. és Bram P. Buunk (1994): Social Comparison and Social Exchange in Marital Relationships. In *Entitlement and the Affectional Bond.* Melvin J., Lerner és Gerold, Mikula (szerk.). New York, NY: Springer, 89–110.
Zabriskie, Ramon B. és Bryan P. McCormick (2001): The Influences of Family Leisure Patterns on Perceptions of Family Functioning. *Family Relations* 50(3): 281–289. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1741–3729.2001.00281.x

Grát Dávid

szociológus, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Társadalom– és Médiatudományi Intézet, Szociológia Tanszék (Pécs)

Járvány-tanulmányok

Végh Roland

A koronavírus-járvány és a *haredi* zsidó közösség

A haredi (ultraortodox) zsidó közösség

Tanulmányomban a *haredi* zsidó közösség helyzetét kívánom bemutatni a koronavírus-járvány első másfél hónapjában, 2020. március 9-e és április 17-e között. A *haredi* közösség, amelyre szokás még ultraortodox vagy tórahű zsidóságként hivatkozni, a világ zsidóságának kb. 10%-át teszi ki, de a becslések változhatnak, magának a közösség definíciójának fluiditása miatt is nehéz pontos számot mondani. A *haredi* szó gyökere a bibliai héber *hared* (Jesájá 66:2), 'remegni Isten előtt', ennek jelzői végződéssel ellátott alakja a *haredi*. Jelenleg azokra a vallásos zsidó közösségekre használjuk a kifejezést, amelyek a XIX. század elején többek között Hatam Szofer rabbi hatására, válaszul a kibontakozó zsidó felvilágosodásra *(haszkala)* és a zsidó emancipációra, a kelet-közép-európai zsidó hagyomány *(minhag)* konzerválását választották és tették zsidó identitásuk egyik központi elemévé. Fontos kiemelni a közösség kapcsán, ahogy Michael Silber fogalmaz, hogy az „ultraortodoxia nem a modernség előtti, hagyományos zsidó társadalom változatlan és változhatatlan maradványa, hanem éppen úgy a modernség és változás szülötte, mint bármelyik »modern« versenytársa" (Siber 2008: 213). Az ultraortodoxia a vallási szabályok biztos megtartását garantáló „kerítések" köré is „falat" emel, ezzel látja biztosíthatónak a közösség fennmaradását. A *haredi* zsidóságot ez a radikális, fundamentalista hozzáállása felismerhetővé teszi külsőségeiben, vallásosságában és kiterjedő közösségi szervezettségében, és elkülöníti a többi zsidó közösségtől épp úgy, ahogyan a nem zsidó társadalomtól is.

A *haredi* közösség teljes leválására az ortodox zsidóságtól a két világháború között került sor, ekkor kezdődött meg a nagy ultraortodox „udvarok" (Munkács, Szatmár) virágzása. A *soá* pusztítását követően az Egyesült Államokban, valamint Izraelben láttak hozzá a túlélők a korábbi közösségek újjáépítésének, ezt követően vált a *haredi* tábor egy jól elkülönült társadalmi réteggé Izraelen belül, különálló politikai képviselettel. A *haredi* zsidóság kapcsán fontos még megemlíteni a közösség sajátos hozzáállását Izrael Államhoz. Mellőzve a teológiai részleteket, az ultraortodoxia egy része kifejezetten anticionista, ellenzi a zsidó állam létét, isternkáromlásnak tartva azt, míg más csoportjai közömbösen állnak Izraelhez, azt egy bármelyik szekuláris államhoz hasonló államként kezelik, de nem úgy, mint a messiás kori zsidó államot. Az állam és a közösség viszonya a fenti keretben kerül meghatározásra, és bár a zsidó vallási hagyománynak megfelelően az „állam törvénye, a törvény" (Talmud, Gittin 10b), ez az anticionista *haredi* közösségek esetében nem mindig érvényesül, hiszen szemükben az állam nem szimplán egy állam a sok közül, hanem egy Isten akaratával szembemenő cselekedetnek a szimbóluma.

A haredi közösség és a koronavírus: rizikófaktorok

A *haredi* zsidóság a fentiek értelmében tehát egy olyan konzervatív, fundamentalista vallásos közösség, amelynek életét elsősorban a zsidó vallás törvényeinek és hagyományainak megtartása irányítja. Ezen szabályok nem szorulnak a nyugati kultúra által értelmezett vallási keretek közé, hanem az iszlámhoz hasonlóan, az egyéni élet minden aspektusát meghatározzák a családi élettől kezdve a mindennapi viselkedésen keresztül az információáramlás kereteiig. A *haredi* életmódot a vallásosságon túl a mindennapok kommunális jellegével lehet még leginkább leírni: többgenerációs lakások, gyakran látogatott imaházak és zsinagógák, utcai plakátok és szóbeszéd útján történő információáramlás. Jelenlegi tudásunk szerint a koronavírussal szembeni fellépés leghatékonyabb módja a *social distancing,* amely révén teljesül az emberek közötti találkozásszámok jelentős csökkentése, valamint a találkozások esetén is betartható az egyének közötti 1,5-2 méteres távolság. A fenti két megállapítást figyelembe véve mik azok az egyedi attribútumai a *haredi* közösségnek, amelyek által különösen kitetté vált a koronavírus-járványnak?

Magas népsűrűség

A *haredi* közösségekről általánosságban elmondható, hogy tagjaik rendkívül sűrűn lakott településeken élnek, a közösségi élet szabályainak megfelelően bizonyos mértékben izolálva a többségi társadalomtól. A családokban, a „szaporodjatok és sokasodjatok" (1Mózes 1:28) parancsolatát teljesítendő, jellemző a magas gyermekszám. Az átlagos izraeli *haredi* háztartásban 2015-ös adatok szerint 6,9 gyermek jutott egy nőre, amely több mint a duplája a nem haredi izraeli háztartások 3,1-es gyerekszámának (Malach, Choshen és Cahaner 2016: 9). A *haredi* Bnei Brak népsűrűsége 26 368 fő/km^2, összehasonlításképpen a szomszédos szekuláris Tel-Avivé 8600 fő/km^2. A lakhatás tekintetében az egy szobára jutó személyek száma közel duplája a nem haredi zsidó lakosságénak, egy szobára 1,41 fő jut egy átlagos *haredi* háztartásban. A többgenerációs lakások elterjedtsége nagyobb, mint az átlag izraeli társadalom körében. A fenti adatok két szempontból problematikusak a koronavírus terjedésének

tükrében: egyfelől a napi személyes kapcsolatok száma szignifikánsan magasabb, mint a nem haredi társadalom esetében, valamint a háztartásokban fertőzés esetén rendkívül nehezen vagy egyáltalán nem megoldható az izoláció.

Globális diaszpóraközösség

Korábban már említettem, hogy a *haredi* közösség jelenlegi attribútumai a *soát* követően az Egyesült Államokban és Izraelben kristályosodtak ki. A *haszid* „udvarok" egy része megtalálható úgy New Yorkban, mint Izraelben (pl.: szatmári, munkácsi, lubavicsi), de vannak jelentősebb *haredi* közösségek Londonban, Antwerpenben és Párizsban is. A szoros kapcsolatok, a vallási szempontból egymásra utaltság miatt állandó a mozgás a közösségek között, ami kedvez a vírus terjedésének. Ahogy Dr. Dan Yamin izraeli hálózatkutató fogalmazott egy interjúban: „a vírusok térképén Bnei Brak közelebb van New Yorkhoz, mint a (szomszédos, szekuláris) Ramat Ganhoz".

Vallásgyakorlat

A zsidó vallásban a napi háromszori ima előírás, amelyet lehet egyénileg végezni, de üdvözölendő, ha legalább tíz felnőtt zsidó férfiból álló közösségben, ún. *minjen*ben kerül rá sor (Misné Tora, Hilkhot Tfila 8:1). A napi háromszori ima mellett pedig nagyszámú részvétel mellett zajlanak az esküvők, temetések, felnőtté válási szertartások (bár micvók), a körülmetélési szertartás (brisz), valamint a közösséget vezető rabbik által tartott összejövetelek, ún. *tis*ek. Ráadásul a vallásos közösségekben elterjedt szokás a különböző közös használatú kegytárgyak csókolgatása is. A felsorolt eseményekre még a járványhelyzet kihirdetését követően is sor került, ami kedvezett a vírus gyors terjedésének. Március 15-én a jeruzsálemi *Éda haHaredit*, az ultraortodoxia egyik legfőbb jeruzsálemi vallási tanácsa, döntést hozott a zsidó vallási iskolák (jesivák és talmud-törák) működésének folytatásáról. Egy-egy ilyen jesivában többszáz diák tanul, általában zsúfolt termekben. Abban is egyetért több forrás, hogy a március 9–10-re eső *purim* ünnep alkalmából rendezett mulatságok tömegesen járultak hozzá a koronavírus *haredi* közösségben történő terjedéséhez.

Információhiány

A *haredi* közösség számára korlátozottabbak azok a források, ahonnan információhoz juthatnak. A vezető rabbik több alkalommal is felszólaltak az internet használata ellen, az ugyanis lyukakat ütne a tórai élet köré emelt falon. Habár Izraelben van már lehetőség tűzfallal védett „kóser" internet előfizetésre, azonban a vallási vezetők ennek a használatát sem támogatják, hiszen úgy, ahogy a televízió vagy az újság, ez is csak a Tóra tanulásától venné el az időt (*bittul Tora*) (Misné Tora, Hilkhot Talmud Tora 3:4). A fenti tiltásokból fakadóan a *haredi* internethasználat egy 2016-os felmérés szerint fele a nem haredi lakosságénak (43%), a szekuláris 88%-kal szemben (Malach és Cahaner 2019). Habár a járvány idején készült felmérés alapján sokan tájékozódnak a *haredi* közösségeknek szánt kóser híroldalakról (56%), így is 39% szóbeszéd, míg 30% a rabbikra és közösségi véleményformálókra hallgatnak, még ebben a kérdésben is (Perez 2020). Az információhiány egy ilyen krízishelyzetben hozzájárul a társadalmi körülményekből fakadó hátrány erősödéséhez, tovább marginalizálja az amúgy is izolált közösséget.

Az információhiány mellett fontosnak tartom megemlíteni azt a bizalmatlanságot a modern „establishmenttel" (média, világi bíróságok, demokratikus intézmények, parlament) szemben, ami az izraeli *haredi* közösséget különösen jellemzi. Az Israel Democracy Institute 2018-as kutatása szerint a *haredi*ek többsége korruptnak tartja a Legfelsőbb Bíróságot, a kormányt, a törvényhozást, a médiát, a rendőrséget és az önkormányzatokat egyaránt (Hermann, Anabi, Heller és Omar 2018: 123). Nincs még egy csoport az izraeli társadalmon belül, amely ilyen gyanúval tekintene a modern intézményrendszerre. És habár az ultraortodoxia többsége mára kevésbé anticionista, mint az előző generációk, de a közösség egy része a világi-szekuláris állam intézkedéseire még mindig a megszokott reflexekkel reagál. A járványügyi intézkedések vallásgyakorlással kapcsolatos korlátozásait több közösségben is ellenségesen fogadták, a fellépő rendőrökkel szembeszálltak, egyes vallásos felületeken pedig a „kommunista kormány" vallásellenes intézkedéseit kritizálták vagy a „cár direktiváinak" elutasítására szólítottak fel (Sheleg 2020). Mindazonáltal fontos megjegyezni, hogy a marginalizált *haredi* közösség informálásáért az izraeli kormány sem tett meg mindent, annak ellenére sem, hogy az egészségügyi miniszter Yaakov Litzman maga is ultraortodox guri haszid.

A koronavírussal kapcsolatos statisztikák alátámasztják azt, hogy a *haredi* közösség a fenti rizikófaktoroknak köszönhetően az átlagnépességhez képest is jobban ki volt téve a járvány okozta veszélyeknek, különösen a kitörés kezdetekor. Nagy-Britanniában április 14-én az áldozatok 1,8%-a, 214 fő volt zsidó származású/vallású, miközben a lakosságnak mindössze 0,4%-a zsidó. New Yorkban március végén a koronavírus áldozatainak 13%-a ortodox zsidó volt, Franciaországban szintén erősen érintette a zsidó közösséget a járvány. Izraelben a koronavírus-fertőzöttek között a *haredi*ek felül vannak reprezentálva, a már korábban említett Bnei Brak városában, Jeruzsálem ultraortodox negyedeiben, Modiin Illitben és Eladban a szekuláris városokhoz képest szignifikánsan magasabb a fertőzöttek aránya: míg a *haredi*ek a lakosság kb. 12,5%-át teszik ki, addig a fertőzötteknek legkevesebb a harmada kerül ki ezekből a közösségekből.

A koronavírus-járványra adott állami és közösségi reakciók

A *haredi* közösség esetén a járványügyi intézkedések kapcsán fontos figyelembe venni a speciális kettős autoritást, ami a közösséget jellemzi. Egyfelől a *haredi* közösség mindennapjait szabályozzák a külső aktorok (kormány, egészségügyi szervek, biztonsági erők) rendelkezései, másfelől viszont a belső döntéshozó testületek (rabbinikus bíróságok, tanácsok, intézményvezetők) vallási és tradicionális megalapozottságú döntvényei is (Stern 2020). A két autoritás véleménye ebben a speciális helyzetben összeütközött egymással, még pedig az élet védelmének kiemelt jelentőségű kérdésében.[1]

A fent említett konfliktus legkevesebb kéthetes csúszást okozott a járványra adott hatékony intézkedések tekintetében. Konkrét példával élve, miközben március 12-én Benjamin

1 Pikuah Nefes: zsidó vallási terminus, az élet védelméért hozott cselekedet esetén három parancsolat kivételével át lehet hágni a zsidó vallás előírásait.

Netanyahu kormányfő bejelentette a döntést a közoktatás felfüggesztéséről, addig március 15-én az *Éda haHaredit* a *haredi* oktatási intézmények nyitva tartása mellett döntött az alapján, hogy a Tóra tanulása[2] és az ima védelmet jelent a koronavírus ellen. A többszázezer követővel rendelkező litván irányzatból Rabbi Chaim Kanievsky, a litvánok legnagyobb tekintélyű vezetője szintén a tóratanulás fenntartása mellett foglalt állást. Ezzel egyidőben az állam sem vette komolyan a *haredi* szektor járványügyi kitettségét, a *haredi* Litzman miniszter nyomására a zsinagógák bezárására csak március 25-én került sor. A *haredi* közösség egy része csak a New York-i esetek rohamos növekedését követően kezdte komolyan venni a vírus jelentette fenyegetést, végül március 30-án az *Éda haHaredit* vallási döntvényben fordult a közösséghez az Egészségügyi Minisztérium intézkedéseinek érvényességét hangsúlyozva, kiemelve, hogy aki megkérdőjelezi azok legitimitását az bűnt követ el.

A kéthetes szakadék a járvány akadálytalan terjedését eredményezte az izolált *haredi* közösségekben, ezt követően viszont mind állami, mind társadalmi szinten gyors intézkedések követték egymást: Bnei Brak városa lezárásra került, a peszahi ünnep idejére szigorúbb kijárási korlátozásokat, illetve kijárási tilalmat vezettek be országszerte, sor került Jeruzsálem vallásos negyedeinek izolációjára, jiddis és héber nyelvű hangosbemondón kezdődött meg a tömegtájékoztatás, megkezdték a fertőzöttek hatósági szállodai karanténba helyezését, valamint növelték a tesztelést az érintett negyedekben, városokban. A további cselekvési tervek tekintetében mindenképp fókuszálnia kell a döntéshozóknak a közönség speciális helyzetére: az „exit stratégia" kapcsán tartott egyeztetőn a *haredi* vezetők már jelezték, hogy szeretnék mihamarabb újraindítani az oktatási intézményeket, ahogy a Tóra szellemi táplálék, úgy az állam működése szempontjából „a jesivák nem kevésbé fontosak, mint az élelmiszerboltok vagy gyárak" (Smuelevic 2020).

A koronavírus potenciális hatásai a *haredi* közösségre nézve

A koronavírus-járvány ugyan még nem ér véget, azonban nem nehéz azt feltételezni, hogy jelentős társadalmi változásokat indíthat be globális, lokális és szektoriális szinteken egyaránt. A gazdasági válság hatásait mellőzve a *haredi* közösségen belüli potenciális társadalmi változásokra kívánok fókuszálni.

A vezetők szerepének visszaszorulása

A *haredi* társadalom életében a közösségek spirituális vezetőire rendkívüli felelősség hárul különösen egy ilyen krízishelyzetben. A mostani válság kialakulásában vitathatatlanul nagy szerepe van azoknak a rabbiknak, akik a korábbi reflexeknek megfelelően szembementek az állam által megfogalmazott előírásokkal és a vallási élet akadálytalan folytatását támogatták. Habár a *haredi* egyéneknek eddig sem volt korlátlan a lojalitása a közösség vezetői felé, a koronavírusra adott reakciók eredményeképpen előtérbe kerülhetnek az egyéni túlélési stratégiák és az információ feletti autoritás megkérdőjelezése (Rettig Gur 2020).

2 A tanulmányban leegyszerűsítve, a zsidó terminológiát követve tóratanulásként hivatkozom a zsidó vallási tanulmányokra, amely magába foglalja az Írásbeli Tant (Tóra), a Szóbeli Tant (Misna, Gemárá), valamint az egyéb vallásjogi munkák tanulmányozását.

1. ábra. Az Éda haHaredit felhívása az Egészségügyi Minisztérium szabályainak tiszteletben tartására

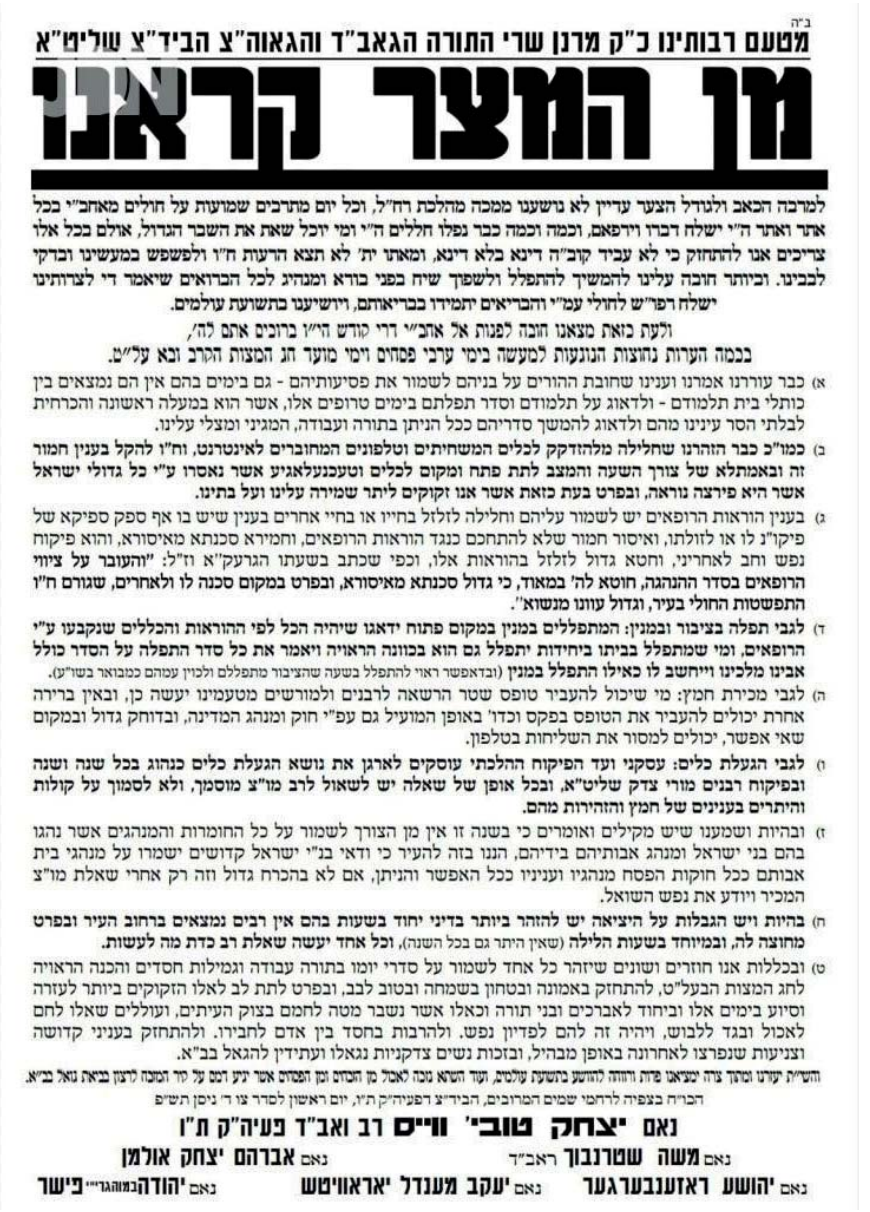

ב"ה

מטעם רבותינו כ"ק מרנן שרי התורה הגאב"ד והגאוה"צ הביד"צ שליט"א

מן המצר קראנו

למרבה הכאב ולנגדל הצער עדיין לא נרשענו ממכה מהלכת רח"ל, וכל יום מתרבים שמועות על חולים מאחב"י בכל אתר ואתר ה"י ישלח רברו וירפאם, וכמה וכמה כבר נפלו חללים ה"י ומי יוכל שאת את השבר הגדול, אולם בכל אלו צריכים אנו להתחזק כי לא עביד קוב"ה דינא בלא דינא, ומאתו ית' לא תצא הדעות ח"ו ולפשפש במעשינו ובדקי לבבינו. וביותר חובה עלינו להמשיך להתפלל ולשפוך שיח בפני בורא ומנהיג לכל הברואים שיאמר די לצרותינו ישלח רפו"ש לחולי עמ"י והבריאים יתמידו בבריאותם, וישיענו בתשועת עולמים.

ולעת כואת מצאנו חובה לפנות אל אחב"י דרי קודש הי"ו ברוכים אתם לה',

בכמה הערות נחוצות הנוגעות למעשה בימי ערבי פסחים וימי מועד חג המצות הקרב ובא עלי"ם.

א) כבר עוררנו אמרנו וענינו שחובת ההורים על בניהם לשמור את פסיעותיהם - גם בימים בהם אין הם נמצאים בין כותלי בית תלמודם - ולדאוג על תלמודם וסדר תפלתם בימים טרופים אלו, אשר הוא במעלה ראשונה והכרחית לבלתי הסר עינינו מהם ולדאוג להמשך סדריהם ככל הניתן בתורה ועבודה, המגיני ומצלי עלינו.

ב) **כמו"כ כבר הזהרנו שחלילה מלהזדקק לכלים המשחיתים וטלפונים המחוברים לאינטרנט, וח"ו להקל בענין חמור זה ובאמתלא של צורך השעה והמצב לתת פתח ומקום לכלים וטעכנולאגיע אשר נאסרו ע"י כל גדולי ישראל אשר היא פירצה נוראה, ובפרט בעת כזאת אשר אנו זקוקים ליתר שמירה עלינו ועל בתינו.**

ג) בענין הוראות הרופאים יש לשמור עליהם וחלילה לזלזל בחייו או בחיי אחרים בענין שיש בו אף ספק ספיקא של פיקו"נ לו או לזולתו, ואיסור חמור שלא להתחכם כנגד הוראות הרופאים, וחמירא סכנתא מאיסורא, והוא פיקוח נפש וחב לאחריני, וחטא גדול לזלזל בהוראות אלו, וכפי שכתב בשעתו הגרעק"א וז"ל: **"והעובר על ציווי הרופאים בסדר הנהגה, חוטא לה' במאוד, כי גדול סכנתא מאיסורא, ובפרט במקום סכנה לו ולאחרים, שגורם ח"ו התפשטות החולי בעיר, וגדול עוונו מנשוא".**

ד) **לגבי תפלה בציבור ובמנין: המתפללים במנין במקום פתוח ידאגו שיהיה הכל לפי ההוראות והכללים שנקבעו ע"י הרופאים, ומי שמתפלל בביתו ביחידות יתפלל גם הוא בכוונה הראויה ויאמר את כל סדר התפלה על הסדר כולל אבינו מלכינו וייחשב לו כאילו התפלל במנין** (ובדאפשר ראוי להתפלל בשעה שהציבור מתפללם ולכוין עמהם כמבואר בשו"ע).

ה) לגבי מכירת חמץ: מי שיכול להעביר טופס שטר הרשאה לרבנים ולמורשים מטעמינו יעשה כן, ובאין ברירה אחרת יכולים להעביר את הטופס בפקס וכדו' באופן המועיל גם עפ"י חוק ומנהג המדינה, ובדוחק גדול ובמקום שאי אפשר, יכולים למסור את השליחות בטלפון.

ו) **לגבי הגעלת כלים: עסקני ועד הפיקוח ההלכתי עוסקים לארגן את נושא הגעלת כלים כנהוג בכל שנה ושנה ובפיקוח רבנים מורי צדק שליט"א, ובכל אופן של שאלה יש לשאול לרב מו"צ מוסמך, ולא לסמוך על קולות והיתרים בעניינים של חמץ והזהירות מהם.**

ז) ובהיות ושמענו שיש מקילים ואומרים כי בשנה זו אין מן הצורך לשמור על כל החומרות והמנהגים אשר נהגו בהם בני ישראל ומנהג אבותיהם בידיהם, הננו בזה להעיר כי ודאי בנ"י ישראל קדושים ישמרו על מנהגי בית אבותם ככל חוקות הפסח מנהגיו ועניניו ככל האפשר והניתן, אם לא בהכרח גדול וזה רק אחרי שאלת מו"צ המכיר ויודע את נפש השואל.

ח) **בהיות ויש הגבלות על היציאה יש להזהר ביותר בדיני יחוד בשעות בהם אין רבים נמצאים ברחוב העיר ובפרט מחוצה לה, ובמיוחד בשעות הלילה** (שאין היתר גם בכל השנה), **וכל אחד יעשה שאלת רב כדת מה לעשות.**

ט) ובכללות אנו חוזרים ושונים שיזהר כל אחד לשמור על סדרי יומו בתורה עבודה וגמילות חסדים והכנה הראויה לחג המצות הבעל"ט, להתחזק באמונה ובטחון בשמחה ובטוב לבב, ובפרט לתת לב לאלו הזקוקים ביותר לעזרה וסיוע בימים אלו וביחוד לאברכים ובני תורה וכאלו אשר נשבר מטה לחמם בצוק העיתים, ועוללים שאלו לחם לאכול ובגד ללבוש, ויהיה זה להם לפדיון נפש. ולהרבות בחסד בין אדם לחבירו. ולהתחזק בעניני קדושה וצניעות שנפרצו לאחרונה באופן מבהיל, ובזכות נשים צדקניות נגאלו ועתידין להגאל בב"א.

והש"ת יעזרנו ומתוך צרה יכניאנו פידה והושה להושע בתשועת עולמים, ועוד השתא נזכה לאכול מן הכתים ומן הפתחים אשר יתן דמם על יוד המזבח לרצון בראת נואל בב"א.

הכו"ח בצפיה לרחמי שמים המרובים, הביד"צ דפעיה"ק ת"ו, יום ראשון לסדר צו ד' ניסן תש"פ

נאם יצחק טובי' וויים רב ואב"ד פעיה"ק ת"ו

נאם משה שטרנבוך ראב"ד — נאם אברהם יצחק אולמן

נאם יהושע ראזענבערגער — נאם יעקב מענדל יראוויטש — נאם יהודה במוהגרי"י פישר

Forrás: Jewish Daily News[3]

3 https://www.jdn.co.il/wp-content/uploads/2020/03/1f4f0bf7-3572-4321-93ee-78dd0a533d41-788x1024.jpg?v=1585572535 (letöltve: 2020. április 19.)

Információs technológiák szélesebb körű elterjedése

Az internethasználat alacsony mértéke a rizikófaktoroknál már említésre került. A válság első hónapját követő statisztikákból kiderült, hogy négy hét alatt az internethasználat a *haredi* lakosság körében 10%-kal nőtt és a munkahelyen kívüli térben is megemelkedett a használata. Az internetszolgáltatók 2-300%-os internet-előfizetési bővülést regisztráltak a *haredi* közösségekben, egy friss felmérés szerint pedig a válaszadók fele már inkább mainstream médiaforrást választ tájékozódásra a megszokott ultraortodox médiatermékek helyett (Malach 2020).

Kapcsolat a többségi társadalommal

A többségi társadalom és a *haredi* közösség kapcsolata különösen Izraelben az ultraortodoxia arányának folyamatos növekedésével nem konfliktus nélküli. Az Egyesült Királyságban, Belgiumban és az Egyesült Államokban régi sztereotípiákat erősített fel a *haredi* közösség érintettsége a járványban. Izraelben, a *haredi* ignoranciát bemutató híradások következtében a nem haredi társadalom szemében az ultraortodoxok a bűnbak szerepét töltötték be, azonban látva azt, hogy az állam megkésett, de hatékony fellépésének következtében a *haredi*ek kooperatívan léptek fel, a többségi társadalom is szolidárisabbá vált a válság által sok esetben önhibáján kívül sújtott közösséggel. A várható gazdasági válság miatt a *haredi* férfiaknak nem lesz más választása, mint a tóratanulás helyett a munkaerő-piacra történő belépés. A koronavírus-járvány jelenségében fellépő közös trauma, valamint a többségi társadalommal megnövekedett kapcsolattartás felerősítheti a *haredi* közösségek modern társadalmi integrációját (Malach 2020).

Konklúzió

A fentiekben átfogó pillanatképet igyekeztem nyújtani a *haredi* zsidó közösség helyzetéről a koronavírus-járvány első másfél hónapjában. A tradicionalista, fundamentalista vallásos zsidó közösségeket mind Izraelben, mind Nyugat-Európában lakosságarányukhoz képest jelentősebben érintette a járvány. Az okok között a közösségi létben beteljesülő identitást, a nagyobb népsűrűséget, valamint az információk terjedésének hiányát mindenképp fontos kiemelni, azonban a vallási aspektustól sem lehet semmiképp eltekinteni. Az ima és a tóratanulás köré épülő közösségekben ezeknek a tevékenységeknek védelmi funkciója is van, spiritualitásukkal életet mentenek: „a Tóra megvéd a szenvedéstől" (Talmud, Szota 21a). A zsidó vallásjog a *halacha* szerint az „élet védelme" valóban felülírja a vallási parancsolatokat, azonban, ahogy arra Silber és mások is rávilágítanak, a tradíció, a *minhag* szerepe a *haredi* közösségekben néhány esetben erősebb, mint a vallásjogé, emiatt is kerülhetett sor a hagyományok megtartásának előtérbe helyezésére a minisztériumi rendelkezésekkel szemben (Sheleg 2020). A kialakult krízis és a potenciális változások azonban lehetőséget is rejtenek magukban: hosszú idő után talán építő jellegű diskurzus alakulhat ki közösségen belül és kívül is arról, hogy mi a szerepe a *haredi*eknek a modern társadalomban.

Hivatkozott irodalom

Hermann, Tamar, Or Anabi, Ella Heller és Fadi Omar (2018): *The Israeli Democracy Index. 2018*. Jerusalem: The Israel Democracy Institute. https://en.idi.org.il/media/12170/the-israeli-democracy-index-2018.pdf (letöltve. 2020. április 19.).

Malach, Gilad (2020): *Ultra-Orthodox Society in Israel and the Coronavirus Pandemic*. https://en.idi.org.il/articles/31256 (letöltve: 2020. április 19.)

Malach, Gilad és Lee Cahaner (2019): *Ultra-Orthodox Lifestyles. Chapter 5*. https://en.idi.org.il/haredi/2018/?chapter=26184 (letöltve: 2020. április 19.).

Malach, Gilad, Maya Choshen és Lee Cahaner (2016): *Statistical Report on Ultra-Orthodox Society in Israel. 2016. Abstract*. Jerusalem: The Israel Democracy Institute. https://en.idi.org.il/media/4240/shnaton-e_8-9-16_web.pdf (letöltve: 2020. április 19.).

Perez, Gad (2020): *COVID-19 Crisis Draws Haredi Community to Internet*. https://en.globes.co.il/en/article-covid-19-crisis-draws-haredi-community-to-internet-1001324665 (letöltve: 2020. április 19.).

Rettig Gur, Haviv (2020): *More Basic Than a Crisis of Faith. Will the Virus Upend Ultra-Orthodox Society?* https://www.timesofisrael.com/more-basic-than-a-crisis-of-faith-will-the-virus-upend-ultra-orthodox-society/ (letöltve: 2020. április 19.).

Sheleg, Yair (2020): *The Coronavirus and Israel's Ultra-Orthodox and Arab Communities*. https://en.idi.org.il/articles/31304 (letöltve: 2020. április 19.).

Silber, Michael K. (2008): Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása. In *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Michael K. Silber (szerk.). Budapest-Jeruzsálem: Múlt és Jövő.

Smuelevic, Yeroham (2020): *Mosav herum sel BaDaC ha-Éda ha-Haredit be-noga la-korona*. https://ladaat.co/archives/44113 (letöltve: 2020. április 19.).

Stern, Yedidia Z. (2020): *The Yom Kippur of the Ultra-Orthodox*. https://en.idi.org.il/articles/31295 (letöltve: 2020. április 19.).

Végh Roland

hebraista, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Asszириológiai és Hebraisztikai Tanszék (Jeruzsálem-Ramallah)

Keszeg Anna

Világjárvány és divat

2020. február 18-a és 24-e között zajlott a milánói, február 24-e és március 4-e között pedig a párizsi divathét, március 8-án Lombardia tartományt lezárták, másnap Olaszországban kihirdették az országos karantént, március 17-én lezárták Párizst. A betegségek szociokulturális-ideologikus természetének jellemzésére aligha kell beszédesebb adat, mint a nyugati térfélben a divat ünnepét változatlanul megtartó városok éppen a divathetek alatt elszabaduló járványgörbével, illetve a bemutatókat rendre lemondó ázsiai tervezők, akik erre az időszakra már tudatában vannak a korábbi működési logikák tarthatatlanságának. A divathetek résztvevői közül sokan nyilatkoznak úgy, hogy számukra éppen ebben a két hétben kezdett világossá válni: a járvány nem marad meg kínai belügynek. A lombardiai esetek kellettek ahhoz, hogy e viszonylag szűk társadalmi alrendszer szereplői saját ügyként kezdjék el felfogni a betegséget. Ebben a korai időszakban a Kelet–Nyugat ellentét dominálta a koronavírus metaforizációját, majd az olaszországi esetek sokfélesége, az áldozatok közötti társadalmi, anyagi, erőnléti különbségek univerzális problémává tették a járványt. Ugyanakkor az arra adott reakciókat, a korlátozások betartásának képességét és lehetőségét nagyon is gazdasági-társadalmi keretbe helyezték. A divathetekről hazautazó szakmabeliek néhány óra leforgása alatt váltottak a jövőtervezésről a pillanat, a következő napok tervezésére: a divatipar szereplői megengedhetik maguknak a megállást. Munkájuk nem elsődleges társadalmi szükséglet. A leállás azonban a jövő feletti aggódást helyezi új dimenzióba: újjáéledhet-e egy észszerűtlensége és fenntarthatatlansága miatt sokszor vádolt iparág a recesszió, a fogyasztás korlátozásának időszakában?

Tudom, hogy jelenleg olyan társadalmi-kulturális változások erőterében vagyunk, amikor kisebb gondunk is nagyobb annál, mint hogy a divat esetleges halálával foglalkozzunk. Mégis fontosnak tartom éppen ennek a területnek a járványtérképét felrajzolni, hiszen a divat annyira tipikus iparága a modernitásnak és későmodernitásnak, hogy az itt végbemenő változások mindig a fennálló rendszer neuralgikus pontjaira mutatnak rá. Szerettem az elmúlt három-négy évben azzal a mondattal kezdeni a divat kulturális jelentéseihez és kommunikációs kultúráihoz kapcsolódó előadásaimat, hogy a divat kiment a divatból. Ez a leegyszerűsítő és hatásvadász megfogalmazás igaz volt a nemzetközi járványügyi helyzet előtt, aktualitása ezt a fordulópontot követően még hangsúlyozottabb. Aligha van olyan iparág, melynek puszta létéért inkább bocsánatot kell kérnie, mint a divatiparnak – és egyébként kér is: a tervezői divat igenis kísérletezik az iparág radikális újragondolásával (Geczy és Karaminas 2019). Ugyanakkor a ráépülő kereskedelmi rendszer, a gazdasági érdekek, a *fast fashion* apparátusa nehézkedési erőként működnek. Ebben a problémafelvető szövegben azzal kísérletezek, hogy megmutassam, melyek voltak a divatrendszer összeomlására, szükségszerű átalakulására figyelmeztető friss és kevésbé friss jelek. Ezt követően megpróbálok egy körképet felvázolni a divatipart a járványidőszakban érintő médiamegjelenések alapján arról, hogy a rendszerszintű problémákat milyen médiabotrányok kísérik, illetve milyen, iparágon belüli megoldási stratégiák fogalmazódnak meg.

A kortárs divatrendszer koporsószögei

A divat a modernitás kísérőjelensége: annak a történeti kornak a velejárója, amely felfedezte és az emberi együttélés központi struktúrájává tette a várost, a kapitalista versenyt, a jövőorientált gondolkodást (Simmel 1973; Baudelaire 1885; Wilson 2003). Ahogyan a modernitást a poszt- és későmodern követte, úgy alakult a divat is, és vált egyre meghatározóbb kulturális logikává (Bauman 2011; Brighenti 2010). Ezt az iparágat az erőteljes centralizáltság és a rendszerszintű gazdasági egyenlőtlenségek logikája működtette. A vírus azért is érintette látványosan ezt a területet, mert a lombardiai járványgócpont berobbanása egybeesett azzal a periódussal, amikor a következő időszak folyamatait befolyásoló nagy események lezajlanak: a milánói karantén kezdete a divathét végére esett. Az ezres tömegeket megmozgató milánói és párizsi divathétről hazatérő szakmabeliek közösségi médiafelületei tele voltak a nagyon látványos kontrasztok érzékelésével: tegnap még sokezres tömegek, a *streetfashion* győzedelmeskedése, ma bezárt bárok, éttermek, kiürülő utcák.

Ugyan két évtizede rendszeresen szó van a divatrendszer fenntarthatatlanságáról, a járvány a változtatás szükségszerűségével szembesített. Az eddig folyamatosan visszatérő probléma a lelassulás szükségessége: a *fast fashion* univerzalizálódása, a közösségi média versenylogikája, a kollekciók *real time* követhetősége a trendek olyan inflálódását jelentette, amelynek következtében az évi ötvenkét mikro-szezon iparágaként kezdték emlegetni a ruhagyártást. Ez a túlpörgés olyan munkaritmust diktált a tervezőknek, ami nem tette lehetővé a kreatív folyamatok szisztematikus felépítését és lebonyolítását, s amely ellen olyan neves figurák lázadtak, mint Raf Simons, Donna Karan, Nicolas Ghesquière, Alber Elbaz. Ugyanakkor ez a divathetekre és trendekre alapozó rendszer térben sem volt már életszerű: megőrizte New York, London, Milánó és Párizs szimbolikus központkoncepcióját, nem hagyta a divattérkép egyre sürgetőbb decentralizációját végbemenni. Miközben a világ szá-

mos pontján szerveztek divatheteket, az iparág legnagyobb szereplői a médiacentrumok (a nyugati világ nagy divatvárosai) és a gyártói centrumok (India, Bangladesh) közötti utazások halmozásával élték mindennapjaikat. Li Edelkoort trendkutató 2015-ben jelentette meg antidivat manifesztóját (Edelkoort 2015), amelyben mindezen tényállások ismertetése összekapcsolódott a fenntarthatóság szükségszerű alapelvvé emelésével. Edelkoort figyelmeztetett arra, hogy a sokszor hangoztatott fenntarthatóság elve mindaddig üres szólam, amíg a fennálló gazdasági logika keretein belül értelmeződik. A valós fenntarthatóságnak vissza kell találnia a tárgyak megbecsüléséhez mind az emberi oldalon (a kreáció, az előállítás mögötti emberi erőforrások elismerése), mind a divattárgy élettartamának és amortizációs idejének összefüggésében. Edelkoort szerint a fogyasztás körforgását kell megtörnünk ahhoz, hogy a tárgyak, ruhadarabok életciklusát meg tudjuk és akarjuk becsülni.

Ugyanakkor a divatipar másik koporsószögévé vált az influenszerség jelensége, amely tünetszerűen határozta meg a láthatóság rendszerének túlpörgését.[1] A divatmédia professzionális szereplői lassan szorultak háttérbe és próbáltak lépést tartani a náluk sokszor három generációval fiatalabb közösségi médiaszereplők naponta változó trendtevékenységeivel. A divatmédiában a tőkekoncentráció hasonló folyamatai játszódtak le, mint a szórakoztatóipar egyéb területein: a kezdeti demokratizálódást (avantgárd lapok indulása, online miniszerkesztőségek létrejötte, alternatív és underground fanzine és magazinkultúra kialakulása) a tőke- és hatalomkoncentráció követte (az amerikai *Vogue* aránytalanul megerősödött és a korábbinál is megkerülhetetlenebb iparági szereplővé vált). Ugyanakkor politikai mozgalmak divat általi inflálódása is erős jellemzője lett e területnek: az *haute couture*-t is elérő feliratláz a *slacktivism*[2] generációjának igényeire szabta a 20. század végének, 21. század elejének identitásmozgalmait.

A divat 21. század eleji körképe olyan, mintha két ellentétes tendencia mozgatná: a kreativitás, újrakezdés, lelassulás, leállás, az öltözék alapfunkcióinak újrafelfedezése, tervezői crédóvá alakulása kéz a kézben jár a még erőteljesebb sebességbe kapcsolással, profithajszolással, trendkövetéssel, kommodofikációval.

Divat és betegség

A divat mindig is szoros kapcsolatban állt a betegséggel: mivel a divat a testről, a testben való létünkről szól, a test változásai, tünetei, a testet fenyegető kórok és kórokozók folyamatosan alakítják a test öltöztetéséhez való viszonyunkat.

Az első „divatos" betegség alighanem a TBC volt: márcsak azért is, mert ez a betegség úgy volt tömegjelenség, hogy közben már a divatrendszer a maihoz hasonló állapotában létezett – trendekkel, irányzatokkal, szakemberekkel, a mainál kevésbé gépezetszerű, de kétségkívül létező médiaműködéssel. A betegség társadalmi, kulturális hatásairól rengeteg elemzés született, hiszen szellemtörténeti karrierje teljesen lenyűgöző, ugyanakkor Carolyne Day módszeresen fejtette fel, hogyan vált ez a fizikailag annyira fájdalmas és kegyetlen betegség

1 A kurrens jóslatoknak megfelelően éppen ez a terület válik a válság fő vesztesévé: https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-04-01/how-social-media-influencers-are-affected-by-coronavirus-shutdown (letöltve: 2020. 04. 21.).

2 A *slacker* (naplopó) és *activism* (aktivizmus) szavakból szóvegyítéssel létrejött fogalom a társadalmi vagy politikai ügyek feel-good jellegű támogatását jelenti.

szépségszimbólummá, a szerelem és vágy nemes érzéseit konnotáló képességgé, a zsenialitás és intelligencia jelévé, a felső- és középosztálybeli nőket megszépítő, megnemesítő tulajdonsággá, ami alapjaiban határozta meg a 19. század végi szépségkoncepciókat (Day 2017).

Susan Sontag a tuberkulózis és a rák eseteivel vezette végig a betegség metaforáinak szentelt elemzését, neki köszönhetően tanultuk meg, hogy a betegségre vonatkozó metaforáinkban a beteg hibáztatásának milyen eltérő hagyományai találkoznak egymással – a vágyait kiélő és a vágyait elfojtó beteg metaforái a pszichoszomatizációs diskurzusok megszületését hozzák el (Sontag 1983).

Alicia Drake leírásából tudjuk, milyen hatása volt az AIDS-nek a nyolcvanas évek párizsi divatközösségére: hogyan alakította át a korábbi együtt bulizó kreatív közösség hálózatát a betegség, hogyan maradt mindenki magára a pusztító kórral szemben. A korábbi vágyott, gyönyörű, a médiarendszer figyelme által kitüntetett testek kerültek veszélybe, csúnyultak meg, alakultak át, maradtak csodálók és támogatók nélkül. A titok, az elhallgatás, a szégyen szigetelte el egymástól egyazon társaság tagjait, akik a *Le Palace*-ban szervezett partyk *dance macabre*-ját még közösen táncolták el, a halállal szemben viszont magukra maradtak (Drake 2006).

A koronavírus ilyen értelemben kevésbé a test esztétikáját érintő betegség: a koronavírusos beteg nem felismerhető – egyéb járványokra emlékeztető tünetei vannak, de fizikai jellemzői nem változnak meg: a *marges*, a parergon teszi koronvírusként felismerhetővé a betegséget. A maszk maga, a maszk hagyta nyomok az arcon, a társadalmi elszigetelődés jelei, az igénytelen/társadalmilag nem elfogadott öltözet, a négy fal közé szorított, magány, unalom, tehetetlenség fertőzte emberi tekintetek, a kiadós alvások felpuhította vonások, az elfojtott majd kiengedett családi feszültségek nyomai. A koronvírusnak nem közvetlen esztétikája van. A bezártság megteremtette azt a populáris vizuális regisztert, amelyben a koronvírust meg lehetett jeleníteni: a felsőközéposztály unalmából táplálkozó *trash*t, a *high*- és *middle-brow* kulturális fogyasztásra alkalmas, digitálisan elérhető művek, szabadidős tevékenységek, elsajátítható skillek és tananyagok archívumait, a másik oldalon a lezárások miatt jövedelem nélkül maradó, az utcára és utakra szorult tömegeket. A divatipar a kettő metszéspontjában áll: kivitelezői az utcára szorult tömegek, gyártói és fogyasztói az elzárkózás, unatkozás/túlhajszoltság vagy újratervezés luxusát gyakorló nyugat-európaiak.

Szolidariás és eszképizmus

A karantén első időszakában látványosan megmutatkozott, hogy a divatipar a szolidaritás retorikáját hangoztatja. Globális luxusmárkák álltak át máról holnapra ruhák helyett a maszkok, parfümök helyett fertőtlenítőszerek készítésére, az olasz *Vogue* 2020-as áprilisi kiadása fehér borítóval jelent meg azon egészségügyi dolgozók előtti tisztelgésként, akik az első sorokban harcolnak a vírus elleni küzdelemben, a *Grazia* magazin brit kiadása egészségügyi dolgozók fotójára cserélte a korábbi sztárcímlapot. Mindezek a gesztusok azonban jócskán belül maradnak a korábbi gazdasági logikán: az *LV* és *Gucci* monogrammal ellátott maszkok a profitgenerálásról, a piaci változásokhoz való gyors alkalmazkodásról szólnak. A lelassulás, az iparág szerkezeti változtatására tett komolyabb kísérlet az LVMH-díj átalakulása.[3] Ezt a

3 https://www.lvmhprize.com/ (letöltve: 2020. 04. 21.).

globális díjat az idén a fináléba eljutott összes szereplőnek odaítélték, ezzel is hangsúlyozva, mennyire fenntarthatatlan az egyfős díjazás rendszere: ahogyan Suzy Menkes divatújságíró fogalmazott, a kortárs divataréna olyan, mintha egy oroszlán barlangjában lennénk.[4]

Az átrendeződés jeleként könyvelhető el az eseményjelleg logikájának megkérdőjelezése: miközben korábban voltak tervezők, akik a divathetek centralitásának kritikájaként online bemutatókat szerveztek mindössze, ezúttal – időlegesen ugyan – de megtörtént a párizsi *haute couture* és férfidivat hetek lemondása a június–júliusi időszakra. Ugyanígy elhalasztották a divatipar legnagyobb vörösszőnyeges eseményét, a Met-gálát május első hétvégéjéről.

Ugyanakkor a covidiotizmusra[5] is ebből az iparágból lehetne leginkább példákat hozni. Éppen a divatinfluenszerek közül kerültek ki olyan figurák, akik korábbi napi posztolási gyakorlataikban a privilégiumok hivalkodó felmutatásának hibájába estek, sőt másokra veszélyes módon viselkedtek. Arielle Charnas, Jessica Pinili, Anna dello Russo vagy Reese Witherspoon médiatevékenysége függnek össze ezzel a magatartással. A fogalmat legkorábban Arielle Charnas 1,3 milliós követői bázissal rendelkező New York-i influenszerre kezdték használni, aki március 16-án arról posztolt, hogy rosszul érzi magát, s bár nem teljesíti a teszteléshez szükséges kritériumokat, kapcsolatainak köszönhetően teszteltette magát – pozitívan. A gesztust automatikusan követte a *Diet Prada* divatkritikus oldal véleményezése: a tesztelés és annak körülményei a privilégiumok rendszeréről szólnak és hangsúlyozzák, mely társadalmi kategóriák azok, akik az egészséges élet luxusát megengedhetik maguknak. Ezt követően Charnas családjával együtt elutazott hamptonsi házukhoz, ahonnan ismételten posztolt,[6] amely gesztussal a karantén-előírások ellen vétett, illetve a kisközösség egészségét is kockára tette. Jessica Pinili, ausztrál személyi edző Perthben egy luxushotelben volt tizennégy napos karanténban Baliról való visszatérése után, s itt a friss levegő hiányára panaszkodott: támadói hercegnőnek nevezték.[7] Beszédes szociális érzéketlenségről tanúskodik a filmiparon belüli esélyegyenlőség harcosaként meghatározódó Reese Whiterspoon esete. Whiterspoon márkája, a Draper James 2020. április 2-án posztolta, hogy a tanárok munkájának elismeréseként ingyen ruhákat biztosítanak e szakma dolgozóinak instagramos regisztrációt követően. A felhívás 1 millió regisztrációt eredményezett, miközben a márka 250 ruhát szándékozott felajánlani. A ruhák számát a márka nem titkolta, a megosztások száma, a Whiterspoon kapcsolathálójának köszönhető médiafigyelem (a felajánlást a *Good Morning America* és *Today Show* is megosztotta) azonban irreálissá tette a márka erőforrásaival szembeni közösségi elvárást. A cég marketingese úgy fogalmazott, négyjegyű számmal számoltak maximális elérésben. A márkát adathalászattal, a tanárok marketingszándékú kizsákmányolásával vádolták – a feliratkozók 20–30%-os promóciókról szóló leveleket kaptak, olyan ruhák árára vonatkozó akciókkal, amelyeket kedvezményes áron sem engedhetnek meg maguknak.[8] Felmerültek azok az anyagi aránytalanságok, amelyek Whiterspoon a *The Morning Show* egy részéért kapott 2 millió dolláros gázsija, illetve a ruha 70 dollár körüli ér-

4 https://www.vogue.co.uk/article/raf-simons-why-fashion-is-crashing (letöltve: 2020. 04. 21.).

5 A covidiot olyan személyre utal, aki nem tartja be a járvánnyal kapcsolatos előírásokat és viselkedésével másokat is veszélybe sodor.

6 https://www.dailymail.co.uk/femail/article-8171985/Influencer-tested-positive-COVID-19-goes-Hamptons-family-quarantine.html (letöltve: 2020. 04. 21.).

7 https://www.newshub.co.nz/home/lifestyle/2020/04/influencer-jessica-pinili-cyber-bullied-after-calling-hotel-quarantine-a-human-rights-issue.html (letöltve: 2020. 04. 21.).

8 https://www.cosmopolitan.com/entertainment/celebs/a32172747/teachers-upset-reese-witherspoon-draper-james-instagram-giveaway/ (letöltve: 2020. 04. 21.).

téke között vannak. Utolsó példaként Anna dello Russo instagram-jelenlétére hivatkoznék. Ő ugyan nem került fel a közösségi médiás botránylistára, azonban Villa Colle-i otthonának belső látványa, a húsvéti ünnepek idején hordott napi öltözetei hétköznapi természetességükben mutatták meg a privilégiumok rendszerét: az alkóvos régi ház ikonjával és kifogástalan ízlésű, nem hivalkodó berendezésével, gyönyörűen rendben tartott kertjével éppen azt emeli ki, hogy privát tereink transzparenssé válása mennyire hangsúlyozza anyagi lehetőségeinket és prioritásainkat.

Az iparági szereplők belátásai szerint a következő időszakra két tendencia egymásra hatásának dinamikája lesz majd a jellemző.[9] Egyrészt a szolidaritás, összetartozás alapelve megmarad szervezőelvként, ami minimalistább, fenntarthatóbb divatot, az öltözék alapfunkcióihoz közelebbi tervezői esztétikákat fog előidézni.[10] Másrészt a divatnak fenn kell tartania az eszképizmus koncepcióját: a divat által, a maximalista, túlhangsúlyozott, álomszerű öltözet által el lehet menekülni abból a valóságból, amelynek átalakuló szerkezetében annyira nehéz megtalálni korábbi vágyainkat, céljainkat. Az olasz *Vogue* főszerkesztője, akinek a leghamarabb kellett szembesülnie a karantén logisztikai kezelésével, emelte ki azt, hogy a médiafelületeikre érkező fogyasztói visszajelzések szerint sokan az álomszerű divatlogika felidézését várják el a piacvezető magazinoktól.

A *Business of Fashion* iparági jelentése az optimista forgatókönyv szerint látja a divat jövőjét: a lelassulás, az újrakezdés be fog következni (BoF és McKinsey Company 2020). Az is biztos azonban, hogy a már most mérhető gazdasági hiányokat az iparági érdek nem fogja lefedetlenül hagyni. A karantén idején a lakhatási körülményeink, a bennünket a hétköznapokban körülvevő tárgyak, a materiális jólétünk a korábbi kontroll lehetősége nélkül kerültek be a közösségi médiába: nemcsak a korábban a privát tereiket vállaló személyek lakásbelsőit láttuk meg, hanem közeli és távoli munkatársainkét, közszereplőkét – a világ belső terei hirtelen láthatóvá váltak. A divat és dizájn iparágainak szereplőiről nyilván kiderültek privilégiumaik. Mint ahogyan a divatjavak gyártóinak kiszolgáltatottsága, jövedelem nélkül maradása is. Ebből mindenképpen le kell majd vonni a következtetéseket. Az iparág egyik leginkább érzékelhető posztjárvány tendenciája a regionális, lokális hálózatok felé való fordulás, a globális hierarchiákkal szemben a helyi lehetőségek visszakeresése, a centralizáltság megszűnése. 2020 márciusában a kollekciók hősies, szinte szuperhős-szerű emberi figurákkal búcsúztak, az emberi fenség megmutatásával (*Prada, Fendi, Balenciaga, Loewe*), ezek a szuperhősök kellenek majd ahhoz, hogy a divatrendszer az észszerűség pályáján haladjon a visszarendeződést követően is.

9 Ezt az általánosító megállapítást a *Business of Fashion* podcastjében több, a karanténban megszólaltatott szakemberrel készült interjúra alapozom: 2020. 03. 06 – Tim Blanks és Imran Amed beszélgetése a divathetekről; 2020. 03. 24 – interjú Emanuele Farnetivel, az olasz Vogue főszerkesztőjével, 2020. 03. 25 – interjú Jefferson Hackkel a Dazed Media alapítójával, 2020. 03. 20 – interjú Li Edelkoort trendkutatóval; 2020. 04. 01 – interjú Riz Ahmed színésszel; 2020. 04. 03 – interjú Rana Ayyub indiai újságíróval.

10 A szolidaritás, az új kezdet, a fehér lap koncepciójának legkövetkezetesebb képviselője a korábban már hivatkozott Li Edelkoort. Marcus Fairs Li Edelkoorttal készített interjúját a Dezeen közölte 2020. március 9-én. A cikk a felület legtöbbet olvasott és virálissá vált anyaga lett: https://www.dezeen.com/2020/03/09/li-edelkoort-coronavirus-reset/ (letöltve: 2020. 04. 20.).

Hivatkozott irodalom

Baudelaire, Charles (1885): Le peintre de la vie moderne. In *Œuvres complètes de Charles Baudelaire III. L'Art romantique.* Paris: Calmann Lévy.

Bauman, Zygmunt (2011): *Culture in a Liquid Modern World.* Cambridge: Polity Press.

BoF és McKinsey Company (2020): *The State of Fashion 2020. Coronavirus Update.* Business of Fashion 2020. 04. 08. https://www.businessoffashion.com/articles/news-analysis/the-state-of-fashion-2020-coronavirus-update-download-the-report (letöltve 2020. 04. 25.).

Brighenti, Andrea Mubi (2010): *Visibility in Social Theory and Social Research*. London: Palgrave MacMillan.

Day, Carolyne A. (2017): *Consumptive Chic. A History of Fashion, Beauty, and Disease.* London-Sydney: Bloomsbury.

Drake, Alicia 2006: *The Beautiful Fall. Fashion, Genius, and Excess in 1970s Paris.* New York: Back Bay Books.

Edelkoort, Li 2015: *Anti_Fashion Manifesto*. A szerző kiadása.

Fletcher, Kate és Mathilda Tham (2015): *Routledge Handbook of Sustainability and Fashion.* London – New York: Routledge.

Geczy, Adam és Vicki Karaminas (2019): *The End of Fashion: Clothing and Fashion in the Age of Globalization*. London – Sydney: Bloomsbury.

Simmel, Georg (1973): A divat. In Uő. *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat, 473–507.

Sontag, Susan (1983): *A betegség mint metafora*. Budapest: Európa.

Wilson, Elisabeth (2003): *Adorned in Dreams. Fashion and Modernity*. New Brunswick: Rutgers University Press.

Keszeg Anna

kultúrakutató, Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Politika-, Közigazgatás- és Kommunikációtudományi Kar, Kommunikáció, Közkapcsolatok és Reklám Intézet (Kolozsvár)

Nemes Gusztáv, Benedek Zsófia, Lajos Veronika,
Orbán Éva és Balogh Pál Géza

Helyi élelmiszer a korona idején – látlelet a világjárvány helyi élelmiszerrendszerekre gyakorolt hatásáról

„…utoljára Szabadszállásra mentem, … ez összekuszálódott Budapesten kenyér nélkül, üresen állt a bolt…. hoztam krumplit; a zsákban köles volt már, neked, én konok, csirkét is szereztem…"

József Attila: Kései sirató (1935–1936)

A helyi élelmiszer (a klímaváltozás mellett) a járvány előtt slágertéma volt, sokasodtak a piacok, nőtt a forgalom, a publicitás.[1] Az elmúlt két hónap ezt a szektort is felforgatta, az előállt helyzet egyszerre lehetőség és kihívás is a kistermelők és a rövid élelmiszerláncok számára. Sokan a kereslet ugrásszerű növekedését tapasztalták, hiszen a válsághelyzetben a fogyasztók szívesen fordulnak a 'helyi', a 'megbízható', az 'elérhető' felé. Ugyanakkor teljes vásárlói szegmensek, értékesítési csatornák tűntek el, az éttermek, a piacok többsége bezárt vagy nagyon korlátozottan működik. Áru van, kereslet van, de komoly kihívások jelentkeznek a csomagolás, kiszállítás, számlázás, fizetés területén. A teljes gazdasági és társadalmi

1 A kutatás a Mítosz és realitás, helyi élelmiszerrendszer a '*Magyar Provence*'-ban – *diskurzusok, termelők, vásárlók és társadalomgazdasági hatások* című, NKFI-6 K 129097 számú pályázat keretében és a Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet, Agrárgazdaságtan és vidékfejlesztés kutatócsoportja támogatásával készült. Balogh Pál Géza kutatását az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai programja támogatta.

környezet mozgásban van, minden bizonytalan, ugyanakkor a termelőknek és más láncszereplőknek jelentős, azonnali döntéseket kell hozniuk, amelyek hatással lehetnek a hosszú távú működésre is. Vajon kiállják-e a termelők és a rövid láncok a megnövekedett kereslet és a járványszabályok próbáját? Megmarad-e, esetleg tovább erősödik-e a helyi termékek iránti kereslet? Milyen változások, megoldások szólhatnak hosszabb távra és mi múlik el, rendeződik vissza a járvány elvonultával? Esszénkben ezt a problémakört járjuk körbe.

Írásunk a Lo-Káli kutatás, és a KRTK munkatársainak közös reflexiója. Kevesebb, mint szisztematikus elemzés és több mint személyes vélemény. Megállapításainkat termelőkkel és láncszereplőkkel készített interjúkra, egy rövid, a lekérdezés fázisában lévő termelői kérdőívre, a médiatér megfigyelésével nyert tapasztalatokra, saját vásárlói benyomásainkra és néhány virtuális műhelymunkára alapozzuk. Állandó változásokra reagáló folyamatokat és konkrét eseteket ismertetünk, ám az átalakulás mértékével, arányával, jelentőségével kapcsolatos kérdéseket csak egy jövőbeni, szisztematikus kutatás tudja majd megválaszolni. Írásunk pillanatkép, gyors látlelet a helyi élelmiszerrendszerek alakulásáról a vírus idején, a vásárlók, az értékesítési csatornák és a termelők szempontjából.

A vásárlóknál jelentkező hatások

A rendkívüli helyzet bevezetése utáni változás első jele (rögtön az élesztő és a kézfertőtlenítő eltűnése után) az volt, hogy az interneten is árusító helyi termelők rendelése ugrásszerűen megnőtt. Ennek sokféle oka lehetett. Egyrészt a szabad mozgással, a társadalmi távolságtartással, a boltok, piacok látogathatóságával kapcsolatos rendelkezések miatt általában nőtt az online rendelés. Ugyanakkor a kiskereskedelmi láncok kapacitása szinte azonnal telítődött, a szokásos üzletek pont a húsvét előtti időszakban több hetes határidőre vállaltak kiszállítást, míg a saját készletre alapozott rugalmas kis vállalkozások előnyhöz jutottak.

Egy másik kézenfekvő ok az lehet, hogy a 'nagy' kereskedelmi láncokban megrendült a bizalom. Egyrészt a pánikvásárlás miatt sok helyen hirtelen áruhiány lépett fel alapvető cikkekből. Másrészt egy hosszú kereskedelmi láncon át, ki tudja honnan, sok közvetítőn keresztül érkező, az áruház polcain bárki által megfogdosható élelmiszer viszonylag magas kockázatot hordoz fertőzésveszélyes időkben. A rövid lánc, ahol a termelő szállítja ki vagy adja az árut a piacon a vásárló kezébe, személyesebb, biztonságosabbnak tűnő megoldás.[2] Egy rövid láncban továbbá kisebb az esély a szakadásra. Ha van termelő, termék, vásárlói igény, és sikerül az átvételt megoldani, akkor egy összedőlő világban is van esély élelmiszerhez jutni.

A harmadik ok a társadalmi szolidaritás erősödése lehet. A járvány összerántja a közösségeket, könnyebb segítséget kérni, adni. Hamar megjelentek híradások a közösségi médiában a vevők nélkül maradt, bajba kerülő termelőkről és az őket támogató akciókról. Különösen a jó vásárlóerővel bíró nagyvárosi (budapesti), békeidőben is a helyi termékek fő fogyasztói bázisát adó értelmiségi réteg tett ki magáért: sok ezer tagot számláló Facebook-csoportok, levelezőlisták kezdték ajánlani a helyi termelőket és termékeiket. Ilyen volt például a 16 ezer főt számláló 'Stílusos anyukák csoportja' Facebook-csoport, ahol egész kis mozgalom indult ebben a témában.

2 Ugyanakkor a termelők higiéniai felkészültségével kapcsolatban is felmerülhetnek félelmek.

A rövid ellátási láncoknál jelentkező hatások

A rövid ellátási lánc (REL) esetében az élelmiszer nem a szokásos úton (termelő, feldolgozó, adott esetben importőr, nagykereskedő, kiskereskedelem), hanem közvetlenül, vagy legfeljebb egy-két közvetítőn keresztül érkezik. A REL-re világszerte rengeteg példa van, különböző országokban különböző gyakorlatok terjedtek el. Hazánkban a REL termékei leggyakrabban a *termelői piacon* (illetve a hagyományos piacok és vásárcsarnokok őstermelői részén) cserélnek gazdát. Viszonylag sokan *értékesítenek háztól*, vagy út menti standokon. Ennek egy változata az *online értékesítés* (*webshop*), ilyesmivel kevesen foglalkoznak, leginkább a magas hozzáadott értékű, nagy tőkével, fejlett technológiával dolgozó termelőknél (pl. borászoknál) fordul elő. Az utóbbi években, a „gasztroforradalom" megjelenésével egyre több feltörekvő hotel és étterem vásárol egyenesen a termelőtől, a *HoReCa*[3] szektor mára jelentős tényezővé vált. Más országokban (USA, UK, Franciaország) jelentős a *bevásárló közösségek*, illetve a közösség által támogatott mezőgazdaság szerepe. Ezek virtuális térben, közösségi alapon teremtik újra a piac funkcióit, a személyes kapcsolatot, bizalmat a termelők és vevők között. Nálunk is egyre több az ilyen kezdeményezés, bár a piaci részesedésük (legalábbis a járvány előtti időszakot tekintve) elenyésző. A járványhoz kapcsolódó korlátozások, gazdasági és társadalmi folyamatok eltérő mértékben érintették a különböző értékesítési csatornákat, az alábbiakban ezeket vesszük sorra, jelenlegi működésük hatékonyságának sorrendjében.

A *HoReCa* szektor gyakorlatilag egyik napról a másikra teljesen eltűnt: a helyben fogyasztásra épülő éttermek legkésőbb a kijárási korlátozás elrendelésével (2020. március 27.) bezártak. Az online értékesítés, ételkiszállítás ugyanakkor felpörgött, de helyi termékekből jellemzően inkább a felső kategóriás, fine-dining éttermek főznek, ahol kevésbé jellemző a kiszállítás. Főleg Budapesten próbálkoznak az online átállással,[4] de ez volumenében valószínűleg nem számottevő. Ugyanakkor a kereslet megszűnése bizonyos termelők, szektorok esetében jelentős kiesést jelent. A divatos családi borászatok értékesítésének például kb. egyharmada esik a mostanra teljesen leállt vendéglátásra, a saját vendéglátással, kóstoltatással foglalkozók esetében a kieső hányad még nagyobb.[5]

A *háztól értékesítés,* illetve ennek járulékos formái (út menti, vagy mozgó árusok) a fizikai távolságtartás, a kijárási korlátozások és az általános visszahúzódás miatt szinte teljesen leálltak. Néhány megkérdezett termelő szerint a Balaton-felvidéken még a szokásos házhoz jövő nyaralótulajdonos vevők is elmaradtak, pedig sokan egyébként vélhetően odamenekültek a városokból a kijárási korlátozások elől. Egyes termelők átálltak a házhozszállításra. Ez könnyebb volt azoknak, akiknek már eredetileg is volt webshopjuk, alkalmas szoftverük, e-mail és Facebook-címlistáik, esetleg kiszállítási szerződésük, rendszerük. Bár a megnövekedett rendelés, a változó vevői igények nekik is okozhattak gondot, de ahol ezt sikerült áthidalni, ott jelentősen megnőtt a vásárlói kör, rendelésállomány. Ez azonban a hazai kistermelők (elenyésző) kisebbségét érinti, leginkább magas hozzáadott értékű termékekkel (bor, sajt stb.), jó kapcsolatokkal, előképzettséggel rendelkezőket. Mások, nagyon sokan, járatlanok a digitális világban, vevőikkel csak személyesen (pl. a piacon) találkoztak, nincsenek címeik, és elveszettnek érzik magukat az új helyzetben.

3 HoReCa: Hotel, Restaurant, Cafe.

4 Pl. a Pasarét Bisztró: https://www.pasaretbisztro.com/ Letöltés dátuma: 2020. április 26.

5 https://forbes.hu/a-jo-elet/menekules-a-kiberterbe-a-borpiac-uj-korszakat-hozhatja-el-a-jarvany/ Letöltés dátuma: 2020. április 16.

A *(termelői) piacok* változatosan reagáltak. A bizonytalan helyzetben, jórészük egyből bezárt, saját döntésből, vagy a befogadó hely bezárása miatt, ahogy az a Szimpla Kertben történt. Mások szigorú óvintézkedések (pl. az árusoknak maszk- és kesztyűviselés, stb.) mellett nyitva maradtak. A döntés komoly felelősséget jelent az üzemeltető számára, hiszen a bezárással veszélybe kerülhet az élelmiszerellátás, a termelők bevétele, és a hosszú ellátási láncok felé terelik az embereket (amelyek nem feltétlenül biztonságosabbak). Ugyanakkor, a nyitva tartás feltételezi a fertőzés terjesztésének kockázatát, ami viszont a következményektől, a közhangulattól és az aktuális politikai környezettől függően az intézmény létét is fenyegetheti. Nem véletlen, hogy számos önkormányzat, mérlegelve a politikai kockázatokat is, bezárta saját fenntartású piacát. A helyzetet az Agrárminisztérium helyi piacok fontosságát hangsúlyozó közleménye (2020. március 24.) oldotta fel némileg. Ekkor sok piac újra kinyitott, bár nem mind, hiszen a végső döntés a helyi szereplők kezében (is) volt. A tovább működő (termelői) piacok esetében újabb nehézséget hozott a kijárási korlátozások bevezetése. A legtöbb piac délelőtt, esetleg kora délutánig tart nyitva. A 65 éven felülieknek fenntartott 9–12 órás idősáv hagyományosan a legnagyobb forgalmú időszak, a fizetőképes vásárlók zömét azonban a fiatalabb korosztály teszi ki, ám az ilyenkor ki van zárva a vásárlásból. Sok termelő próbálkozott a piacon töltött időszak átütemezésével, de az eddigi információink szerint a piacok többségén jelentősen csökkent a kereslet és a forgalom.

A piacokon a felmerült problémákra sok érdekes, innovatív megoldás született. Nagy karriert futott be a médiában is a Dunakeszi Kispiac esete,[6] amelyet a szervezők pár nap alatt érintés- és fertőzésmentes autós „drive-in" piaccá alakítottak. Több más piac működésében is látunk változásokat: lehetővé tették az online rendelést és átvevőponttá (is) alakultak, ezzel tulajdonképpen a bevásárló közösségekhez hasonulva. Ilyen például a Pancs Gasztroplacc,[7] Budapesten, vagy a Csömöri Éléskamra Termelői Piac az agglomerációban.[8] Sok helyen a piacok egyes termelői házhozszállítást is vállalnak, néhol csak egyes vásárlói körök (pl. idősek) számára. De még új piac is jött létre a járvány idején, például a szegedi Prémium Piac.[9]

A *bevásárlóközösségek* egyértelműen a válsághelyzet felfedezettjei. Az elmúlt hetekben soha nem látott mértékben, két-háromszorosára nőtt a forgalmuk. A vásárlók száma és az egyes vásárlások mennyisége is jelentősen megnőtt. Ugyanakkor a termelők is többen lettek, amire nagy szükség van a megnövekedett kereslet miatt. Az okok sokrétűek és sokfélék lehetnek. Egy részüket már taglaltuk a vásárlók motivációinál: a vélhetően alacsonyabb fertőzésveszély, a társadalmi szolidaritás és az ellátás viszonylagos biztonságának reménye még a nagy rendszerek összeomlása esetén is. Van azonban néhány speciális körülmény, amelyek a jelen helyzetben különösen kedvezőek a bevásárlóközösségek számára.

Először is a vásárlói közösség pontosan arra való, amire most, az ellátási csatornák összekuszálódásának idején a legnagyobb szükség van: összeköti az alapvetően városi lakhelyű, urbánus kultúrával, kommunikációs stílussal rendelkező vásárlókat és a többnyire rurális lakhelyű, kultúrájú és életszemléletű termelőket. Segít azoknak a vásárlóknak, akik most

6 https://sokszinuvidek.24.hu/viragzo-videkunk/2020/04/06/tartsd-otthon-a-nagyit-dunakeszi-kispiac/ Letöltés dátuma: 2020. április 26.

7 https://www.pancspiac.com/ Letöltés dátuma: 2020. április 26.

8 https://www.facebook.com/Cs%C3%B6m%C3%B6ri-%C3%89l%C3%A9skamra-termel%C5%91i-piac-1663444773932806 Letöltés dátuma: 2020. április 26.

9 https://www.delmagyar.hu/pr/friss-hazai-premiumtermekek-termeloi-aron-hazhoz-szallitassal-is-ezt-kinalja-a-premium-piac-5960859/ Letöltés dátuma: 2020. április 12.

kezdenének el házi tojást, sajtot, lekvárt, zöldséget, kenyeret keresni, de nem tudják, merre induljanak (és különben se mehetnek ki a lakásból). Szintén segíti azokat a termelőket, akik a piacuk bezárásával nem tudták, hol találják meg a vevőiket. Összefoglalva: e csatorna közvetít, fordít, mediál, külön-külön megszervezi a két oldalt. Kommunikációs platformot és logisztikát biztosít, adminisztrál, segít eligazodni a szektort övező jogi és pénzügyi útvesztőben. Sokat segíthetett a hirtelen fejlődésben, hogy a hazai bevásárló közösségek eleve felívelő szakaszban vannak: évek óta várják az áttörést, amelyre készülve szoftvereket, kommunikációs anyagokat, tréningeket fejlesztettek. Ráadásul folyamatos a jelenlétük a médiatérben, jól kommunikálnak a közösségi platformokon, ugyanakkor, személyes kapcsolatokon keresztül elérhetőek a termelői oldalról is. A konstrukció nagyon sokféle lehet, az egységes dobozrendszertől a virtuális bolton keresztül a szedd magad megoldásokig. A rendszert alapvetően a többnyire vásárlói oldalról érkező sok önkéntes munka működteti, kívülről nézve néha kicsit megszállott, őrült módon, minden érintett szereplő hasznára.

Az áttörés azonban zökkenőkkel érkezett, komoly kihívások árán. Ennek egyik oka, hogy az átadás körüli munkákat sok helyen civil önkéntesek bonyolítják le. Ők, például a Nyíregyházi Kosár Közösség esetében,[10] idős koruk okán gyakran veszélyeztetett kategóriába estek, máskor egyszerűen a hirtelen többszörösére növő munkateher állította a közösségeket óriási kihívás elé. A Nyíregyházi Kosár például átmenetileg szüneteltetni kényszerült a tevékenységét. Az eredetileg kéthetesre tervezett átállási időszakból végül csak egy hét lett, köszönhetően az újonnan jelentkező önkénteseknek. Az átmenet után megerősödve, a régóta fejlesztett és a fellépő helyzet miatt hirtelen élesített, webáruházi szolgáltatást is lehetővé tevő szoftveres környezetben indultak neki a munkának.

Az esztergomi Kiskosár Közösség[11] egyszerűsítésre kényszerült, az átvételi alkalmak piacjellege ideiglenesen megszűnt, csak az előrendelés működik. Az idősek oltalma érdekében a 65 éven felülieknek az átadóhelyként szolgáló plébánia udvarára sem kell bemenniük, az átvételt a kapuban bonyolítják le. A budapesti Szatyor Bevásárló Közösségben[12] bővült az átadónapok száma és a házhozszállítási lehetőségek köre is. Az átvevőpontokat is igyekeztek maximálisan biztonságossá tenni, maszkot, gumikesztyűt biztosítottak, és megoldották a bankkártyás fizetést (SMS-ben küldve a nyugtát). Néhány átvevőpont ugyan átmenetileg bezárt, de a megmaradókon bővítették az átvételi idősávot és egyeztetett időpontok bevezetésével sikerült elkerülni a torlódásokat. Hasonló változtatásokat eszközölt a VeddEgyütt! nevű közösség is.[13] Megoldották az online és a bankkártyás fizetést, új átadópontokat nyitottak, az átadáskor mások végzik a rakodást és a fizetést (így a rakodóknak nem kell pénzzel bánniuk), és közösségi alapon megszervezték, hogy a fiatalabb vásárlók az idősek csomagjait kiszállítsák, így nekik el sem kell menniük otthonról. Több más bevásárlóközösség szerveződésének is lökést adott a válság, így pl. Szigetmonostoron, Szolnokon, vagy épp Budafokon. A fizikai mozgás és a személyes érintkezés korlátozása ugyanakkor nehezíti a szervezést.

A bevásárlóközösségek mellett a helyzet nagy nyertesei a kistermelői termékeket közvetítő *webshopok*, átvevőhely üzemeltetők is. Több új, üzleti alapon működő átvevőhely is létesült a járvány kitörése óta. Ahol a piacok bezártak és nincs a közelben bevásárló közösség, ott ez a lehetőség hiánypótló a termelői élelmiszerekhez jutásban. Találkoztunk olyan régóta fenn-

10 https://www.nyiregyhazikosar.hu/ Letöltés dátuma: 2020. április 19.
11 https://kiskosarbolt.hu/ Letöltés dátuma: 2020. április 21.
12 https://www.szatyorbolt.hu/ Letöltés dátuma: 2020. április 24.
13 https://veddegyutt.hu/ Letöltés dátuma: 2020. április 20.

álló internetes alapú értékesítési rendszerrel is, amely a vírushelyzet hatására bővítette a termékpalettáját, ilyen például a régóta sikerrel működő YouTyúk,[14] de alakultak teljesen újak is.[15] Ugyanakkor gombamód szaporodnak a termelőket területi alapon, vagy más módon nyilvántartó termelői adatbázisok, az ezzel kapcsolatos startupok, GIS alapú applikációk.[16] A létező kezdeményezések mellett az utóbbi hetekben a Nemzeti Agrárgazdasági Kamara,[17] egyes megyei kamarák és a Nemzeti Élelmiszerbiztonsági Hivatal[18] is előrukkolt adatbázisokkal. Az Agrárminisztérium pedig a külföldi idénymunkások elmaradása miatt a várható munkaerőhiány elhárítására indított munkaerő közvetítő portált Munkaszüret néven.[19]

A termelőknél jelentkező tapasztalatok

A termelők, még a kistermelők is, sokfélék. A szakmai felkészültség, kapcsolatrendszer, a termékek fajtája, a feldolgozás mértéke, a vásárlók köre, az értékesítési csatornák sokfélesége, a marketing stratégia, és egy sor más tényező is erősen befolyásolta, hogy a vírushelyzet nyomán milyen kihívások érték őket, és azokra milyen válaszokat találtak (vagy éppen nem találtak). Van, akinél alig hozott változást, van, aki kivár, másoknál fenekestől forgatta fel a gazdaságot, de jól jöttek ki belőle, megint mások talajt vesztettek. A jelenlegi helyzet egyfajta tesztje is annak, milyen gazdasági gyakorlatok a legellenállóbbak, kik tudnak a leghatékonyabban alkalmazkodni.

A jelen cikk és a hozzá kapcsolódó kutatás egyik fő inspirációja egy dunántúli kézműves sajtkészítő esete volt. Gazdánk diplomával, 'városi menekültként' vágott bele a gazdálkodásba, megtanulta, amit csak lehetett. Értékesítése az elmúlt években fokozatosan a HoReCa szektorra, különösen néhány divatos fővárosi és vidéki étteremre tevődött. Ennek megfelelően április elején ott állt halmozódó sajtkészletekkel, jelentős állandó költségekkel, vevők nélkül. A helyzet azonban csak látszólag volt reménytelen, hiszen egy-két, ismerősöknek küldött, majd azok által továbbított e-mail elég volt ahhoz, hogy néhány napon belül több, mint száz rendelést kapjon Budapestről. Üröm volt az örömben, hogy a legkülönbözőbb kommunikációs csatornákon érkező rendelések használható táblázatba rendezése majdnem két napot igényelt, a sokféle tétel kiszerelése, csomagolása sem volt sokkal egyszerűbb, a száz budapesti cím bejárása pedig még a mai 'dugóhiányos' környezetben is embert próbáló feladat volt, ami el is tartott további két napig. A következő, húsvét előtti héten még több, 120 rendelés érkezett, milliós értékben, de ekkorra már tanulni lehetett a tapasztalatokból. Elkészült egy házilagos, de jól működő, Google alapú rendelési, nyilvántartási, kommunikációs rendszer, módosítottak a csomagoláson és a kiszállítást családi segítséggel már négy

14 https://www.youtyuk.hu/ Letöltés dátuma: 2020. április 26.

15 Pl. a stílusos vidéki éttermiség is most indított termelői házhozszállítást: https://www.facebook.com/stilusos/ Letöltés dátuma: 2020. április 26.

16 Pl. a https://viszemneked.hu/ és https://beta.goodsfeed.org/ is a járvány hatására indultak. Letöltés dátuma: 2020. április 26.

17 https://www.agronaplo.hu/hirek/a-piacukat-veszett-elelmiszer-eloallitoknak-segit-a-nak Letöltés dátuma: 2020. április 26.

18 https://trademagazin.hu/hu/hirdetesi-felulettel-segiti-a-helyi-termeloket-az-agrarminiszterium-es-a-nebih/ Letöltés dátuma: 2020. április 1 8.

19 https://www.munkaszuret.hu/ Letöltés dátuma: 2020. április 26.

autó végezte, így elkészült egy nap alatt. A rendszer tehát beállt, működik, de nem ideális: nem tudni, meddig tart a vevők lelkesedése, valóban megfelel-e a jogszabályoknak, mi lesz a kiszállítással, ha visszatérnek a dugók, és egy sor más bizonytalanság is felmerül. Vagyis még ennél a kompetens, világlátott gazdánál sem egyértelmű, hogy a rendszer hosszú távon is működni fog-e, pedig a többség kevésbé rugalmas és innovatív.

Interjúink és a már lekérdezett kérdőívek tanúsága szerint azok a termelők kerültek a legnehezebb helyzetbe, akiknek az elsődleges értékesítési csatornáját a vírushelyzetben bezárt éttermek, illetve piacok jelentették. Kevésbé rázta meg a válság a több lábon állókat, akik több irányú, sok elemből álló értékesítési hálózatot építettek. Rákérdeztünk az online tér alkalmazására, eszerint a termelők leginkább a Facebook-ot és az e-mailes levelezést használják a digitális lehetőségek közül. Sokan a vírushelyzet hatására vezettek be régóta fontolgatott technikai innovációkat (pl. mobilbankkártya-leolvasó, webshop). Webshopja alig néhányuknak van, ezek forgalma többnyire elenyésző, bár ez változott némileg a közelmúltban. Sokan maguk bajlódnak az internetes felületekkel, nekik jól jönne segítség például az ingyenes Google-weboldalak programozásában, mások profikat bíznak meg. A termelésben egyelőre nincs fennakadás, bár a munkaerő és egyes inputok hiánya később okozhat nehézséget. Akadnak problémák a csomagolással (pl. nőtt a mosható vákuumcsomagolás iránti igény), erre sok termelő nincs felkészülve. A kiszállítás is sokszor akadozik, ebben jól jönnének innovatív megoldások, főleg a hűtendő vagy törékeny áruknál. Többen fogtak saját házhozszállítási rendszerek felállításába, ez általában súlyos terheket ró a gazdákra és azt jogi bizonytalanságok is övezik. Szintén fontos lenne, hogy a szakpolitika legalább átmenetileg könnyítsen az adminisztrációs és pénzügyi terheken, esetleg adjon célzott támogatást, jövedelemkiegészítést a kistermelőknek.

Konklúzió gyanánt

A helyi élelmiszerrendszerek általunk megkérdezett képviselőinek többsége, a nehézségek ellenére, alapvetően bizakodó. Az egyik vásárlói közösség szervezője szerint: „*Most úgy érezzük, hogy a világ a feje tetejére állt, de úgy is fogalmazhatnánk, hogy most állt vissza a talpára. Az embereknek hirtelen fontos lett, hogy helyből szerezzék be az élelmiszert. Akik eddig csak hobbiból vettek ezt-azt, most többféle termékből komolyabb mennyiségeket vásárolnak.*”[20] A vírushelyzet soha nem látott változásokat hozott a vásárlói és termelői kultúrában. Erősödni látszik a rendszerszemlélet, a tudatosság, az önrendelkezés, a szolidaritás és talán a *’jövőbe nézés’* képessége is. Előtérbe került a különféle rendszerek és szereplők ellenálló-, alkalmazkodóképessége *(resilience)*. Amíg a nagy ellátórendszereket a közlekedési korlátozások és más tényezők fenyegetik, a helyi élelmiszerrendszerek (termelők, közvetítők és vásárlók egyaránt) egyelőre láthatóan jól vizsgáztak a történelem színpadán. Az útkeresés a társadalmi innováció és társadalmi tanulás hullámait indította el, olyan dolgokról gondolkodunk, beszélgetünk (persze virtuálisan), melyekről már régóta kellett volna. Nagy kérdés, hogy mindebből mi marad meg, és mi múlik el nyomtalanul a ’vírus utáni’ időkre, mely kezdeményezések köré összpontosulnak majd a most még sokszor széttartó energiák.

20 Interjúrészlet (férfi, 44, falu, termelő), 2020.04.21.

Egyáltalán, visszatér-e a régi világunk, illetve hogyan kellene (ki)használnunk a jelenlegi helyzetet, mit kellene tennünk most ahhoz, hogy az új világ minél jobb legyen? Ugyanakkor, hogyan lehetne elérni, hogy a helyi termékek fogyasztása, esetleg az *élelmiszer önrendelkezés* ne egy viszonylag szűk, magas kulturális és/vagy anyagi tőkével rendelkező réteg kiváltsága legyen. Hogyan támogathatná mindez az ország szegényeit, akik, a híradások szerint, egyre mélyebbre süllyednek a szegénységben és kilátástalanságban. Bár róluk nem esett szó ebben az írásban, sorsuk mindannyiunk közös felelőssége…

Nemes Gusztáv

társadalomkutató, vidékfejlesztő, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet, Agrárgazdaságtan és vidékfejlesztés kutatócsoport (Budapest) és Corvinus Egyetem, Agrárközgazdasági és Vidékfejlesztési Tanszék (Budapest)

Benedek Zsófia

ökológus, közgazdász, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet, Agrárgazdaságtan és vidékfejlesztés kutatócsoport (Budapest)

Lajos Veronika

etnográfus, kulturális antropológus, ME BTK AFTI Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék (Miskolc)

Orbán Éva

Regionális és környezeti gazdaságtan mesterszakos hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem (Budapest); kutatási asszisztens, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet, Agrárgazdaságtan és vidékfejlesztés kutatócsoport (Budapest)

Balogh Pál Géza

etnográfus, kulturális antropológus, PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék (Pécs)

Nemes László

Orvosi erények járvány idejére

A járvány és karantén etikai vonatkozásaira számos cikk, bejegyzés hívja fel a figyelmet. A világméretű koronavírus-járvány, pandémia (COVID–19) által előidézett rendkívüli közegészségügyi helyzet erkölcsi és társadalmi dilemmákat is felvet a mindennapjainkban: hogyan viszonyuljunk más emberekhez, idegenekhez, kollégáinkhoz, barátainkhoz, családtagjainkhoz, szüleinkhez, miként alakul az egyéni érdek és szabadság viszonya a közérdekhez, a személyes szabadság nehezen megszerzett tartományaiból mennyit adjunk fel a betegséggel való megküzdés érdekében, hogyan éljük meg saját fenyegetettségünket? Emellett tágabb szempontok is felmerülnek, olyan kérdések, mint hogyan közeledjünk más országokból, kultúrákból érkező emberekhez, hogyan gondolkodjunk nemzetközi perspektívában, globális megküzdési lehetőségeket vagy helyi megoldásokat részesítsünk-e előnyben?

A járvány kifejezetten *bioetikai* kérdéseket is előtérbe állít, hagyományos vagy új formában. Ezek között találjuk a karantén etikai és jogi szabályozását, a korlátozottan rendelkezésre álló orvosi erőforrások (például lélegeztető gépek) elosztásának igazságossági szempontjait, a *triázs* elvének alkalmazását, egészségügyi költség/haszon-elemzéseket, a betegtájékoztatás és orvosi titoktartás elveit, a társadalom megfelelő informálását, az álhírek terjesztésének szankcionálását. A jelen helyzet a bioetikát új kihívásokkal szembesíti. Ha áttekintjük a bioetika történetének központi problémáit, a fontos szakfolyóiratokban, a témába bevezetést kínáló, orvosi egyetemeken használt tankönyvekben, a bioetikai kurzusok során előkerülő kérdéseket, a járványos betegségek sajátos etikai vonatkozásai a legritkább esetben, szinte *soha* nem jelennek meg hangsúlyos formában.

„Azt gondolhatnánk, hogy vannak könyvek az etikáról és járványos betegségekről, kifejezetten a fertőző betegségek etikai szempontjainak szentelt cikkek és fejezetek rendszeresen bukkannak fel a bioetikai folyóiratokban és antológiákban. A valóság azonban az, hogy a 'járványos betegség' csak a legritkább esetben jelenik meg a szokásos bioetikai szövegek indexében, erről az általános témáról soha nem láttam még könyvet." – írta még 2005-ben Michael J. Selgelid (2005: 282–283). Azóta sok minden változott, volt nagy visszhangot kiváltó madár- és sertésinfluenza járvány, a nemzetközi bioetikai szakirodalomban azonban lényegében alig változott valamit a járványos betegségek reprezentációja.

Aligha kell nagy jóstehetség ahhoz, hogy előre jelezzük, ez a helyzet hamarosan gyökeres változáson megy át: ahogy a járványos betegségekre való felkészülés egyre inkább életünk részévé válik, a bioetikán belül is sokkal hangsúlyosabban jelennek meg a járványos betegségek etikai szempontjai. A világméretű járványok megjelenése nagy felelősség a bioetika számára is, ezzel együtt lehetőséget kínál saját szempontjainak érvényesítésére. A következőkben az etikai megfontolások egy sajátos vetületét járom körül, nevezetesen az orvosok és más egészségügyi szakemberek erkölcsi kötelezettségeit, normáit az orvosi *erények* vonatkozásában.

A fellelhető források között találjuk az *American Journal of Bioethics* nevű lap 2008-as évfolyamában megjelent, Heidi Malm és munkatársai által írt *Etika, pandémia és a kezelés kötelessége* című *célcikk*et, amelyre számos válasz született, izgalmas vitát generálva. Malm *et al.* (2008) azt a kérdést vetik fel, hogy vajon erkölcsi kötelességük-e az orvosoknak saját egészségük kockáztatása révén is részt venni a betegek kezelésében világjárvány idején. A kilencvenes években az orvosok járványok idején megjelenő különleges kötelességei a HIV-pozitív személyekkel összefüggésben jelentek meg, abban a formában, hogy kötelessége-e az orvosnak ellátni a HIV-pozitív pácienst (nem feltétlenül ezt a betegségét), vagy visszautasíthatja azt. Később más jellegű járványos betegségek irányába tolódott a hangsúly. Írásukban az orvosi kötelességek öt felmerülő forrását különböztetik meg: (1) egyértelmű és (2) implicit belegyezés a munkaszerződés aláírásakor, (3) a speciális tudásból és készségekből adódó plusz kötelezettség, (4) reciprocitás a társadalom felé az orvosi működéshez nyújtott támogatásért, (5) az orvosi eskük és etikai kódexek előírásai (például *„a beteg üdve a legfőbb törvény"* hippokratészi elve), valamint szakmai szervezetek, orvosi kamarák irányelvei.

Az öt szempont közös alapja, hogy *kötelességeket* tárnak elénk. A kötelesség nagyon fontos eleme a normatív etikának, akár a hétköznapi erkölcsi szemléletünkben, akár a filozófiai etikán belül. Egyetértünk azzal, hogy vannak etikai kötelességeink, mégpedig abban a tekintetben, hogy kötelességünk *megtenni* bizonyos dolgokat. A kötelességek tehát *cselekedetekre* vonatkoznak. Felmerülhet a kérdés, hogy önmagunkkal szemben vannak-e kötelességeink (például táplálékkal ellátni magunkat), azonban egyértelmű, hogy az esetek többségében kötelességeket *másokkal* szemben határozunk meg. A kötelesség tehát az a normatív etikai szempont, amelyet másokkal szemben saját érdekeinket háttérbe szorító módon kell végrehajtanunk cselekvés formájában, tekintet nélkül arra, hogy van-e erre motivációnk vagy nincs. A kötelesség tipikusan inkább olyan helyzetekben jelentkezik, amikor a kötelesség megléte nélkül nem hajtanánk végre bizonyos cselekedeteket. Ha valamit szívesen és jókedvemből teszek, akkor az nem kötelesség, netán kifejezetten önzés, legalábbis létezik egy ilyen fogalmi intuíciónk. A modern normatív etikai koncepciók, mint a deontikus és az utilitárius etika egyaránt bizonyos kötelességeket állít elénk, például kötelességünk megadni a tartozásunkat, megmenteni az életét a bajba jutott embertársunknak, kötelességünk nem lopni, hazudni, másokat bántalmazni. Etikai kötelességeink nem csak emberekkel szemben lehetnek, hanem állatokkal, a környezettel vagy bizonyos közösségekkel szemben is.

Az etika történetén belül azonban nem az így felfogott kötelességek játszották a fő szerepet, az antik világ erkölcse nem arról szólt, hogy etikai elveknek engedelmeskedve teljesítsük a tőlünk elvárt szerepeket. Egyéni és társadalmi (vagy éppen vallási) kötelességek ugyan megfogalmazódtak, viszont nem elkülönült cselekedetekhez kötötten, hanem személyes erkölcsi kvalitásokhoz, úgynevezett erényekhez. Az erények a modern etikai elméletekben ma inkább csak marginális módon jelennek meg. „A kötelességek specifikus állítások arról, hogy mi az, ami erkölcsileg elvárt vagy kötelező, akár bizonyos elv vagy szabály alapján, szemben azzal, amit talán tenni szeretnénk. Az erkölcsfilozófia alapítóit – Szókratészt, Platónt és Arisztotelészt – inkább érdekelte a jó és az erény, azok a tulajdonságok, amelyek szokásjelleggel hajlamosítják az erkölcsi cselekvőt a jóra." (Pellegrino és Thomasma 1993: 24). Az etika történetében ugyan számos kísérlet történt a kötelességek és erények összekapcsolására, lévén az erények is maguk után vonnak kötelezettségeket (például a szolidaritás és lojalitás erényét: Klopfenstein 2008), illetve a kötelességek is alapulhatnak erényekre, a két megközelítés különbsége nyilvánvaló maradt: „Az erényalapú etikában az erény szokásosan a kötelességalapú vagy princípiumalapú rendszerekkel van szembeállítva." (Pellegrino és Thomasma 1993: 20).

Amikor ma etikáról beszélünk, főleg egy adott *cselekedet* általános megítélését vizsgáljuk, függetlenül attól, hogy az etikai döntést hozó egyén milyen háttérrel, milyen megfontolásokkal vesz részt a döntésben és cselekedetben. Az etikai gondolkodás történetét áttekintve azonban azt tapasztaljuk, hogy ez egy viszonylag új megközelítés, leginkább a 18–19. századtól eredeztethető. Az ezt megelőző időszakban, a filozófia és vallások történetében az etika vagy erkölcs nem elszigetelt cselekedetek megítéléséről szólt, hanem a *jó élet* feltételeinek rögzítéséről, mégpedig úgy, ahogy egy bizonyos személy megéli azt, elsajátít erkölcsi szokásokat, erényeket, szert tesz egyfajta erkölcsi *jellemre*, amelyet élete minden területén megjelenít. Erények alatt olyan személyes tulajdonságokat értünk, mint a bátorság, nagylelkűség, türelem, mértékletesség, jámborság, segítőkészség vagy bölcsesség. Az *erényetika* az egész antik erkölcsi hagyomány meghatározó sajátossága volt, de talán leginkább Arisztotelész munkásságához köthető, amely az elmúlt évtizedekben egyfajta reneszánszát éli. Ma újra tudunk nyíltan beszélni, akár a szakmai etikai diskurzusokon belül is olyan személyes tulajdonságokról, amelyek az erkölcsiségünket alapvetően meghatározzák.

A statisztikák szerint az egészségügyi dolgozók koronavírus okozta fertőző betegségnek való kitettsége, illetve megbetegedése kiemelkedően magas arányt mutat. A megbetegedés fokozott kockázata a praktikus szempontokon, azaz a betegség elleni küzdelemben részt vevők megfelelő védőfelszerelésekkel, eszközökkel való ellátásán túl etikai szempontokat is felvet. A betegség terjedésének megakadályozásában, a fertőző betegek kezelésében részt vevő egészségügyi szakemberek, orvosok, orvostanhallgatók, ápolók, mentősök, önkéntesek tevékenységét egyöntetű társadalmi tisztelet és elismerés övezi. De vajon mi várható el az egészségügyi dolgozóktól, orvosoktól (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért *orvosokról* beszélek, noha fontos hangsúlyozni, hogy nem csak ők, hanem más szakemberek vagy önkéntesek is érintettek ebben a kérdésben) azt illetően, hogy mekkora kockázatot vállaljanak munkájuk, hivatásuk teljesítése során? Felidézhetjük a csernobili katasztrófa vagy a 2001-es New York elleni terrortámadás után a mentésben részt vevő tűzoltók, rendőrök, katonák és más szakemberek példáját is. Kötelességük-e e szakmák, hivatások képviselőinek részt venni ennyire kockázatos vállalkozásokban, elvárhatjuk-e tőlük, hogy akár életüket is kockáztassák a közjó érdekében?

Az orvosok hivatástudatát, elköteleződését és azok konkrét szituációkban való megjelenését komplex tényezők alakítják. Az orvos saját szerepét, motivációját, egyéni szempontjait olyan feltételek is meghatározzák, hogy mennyire tartja veszélyeztetettnek önmagát és környezetét a járványos betegség által, milyen a társas környezete, van-e családja, vannak-e gyerekei, idős szülei, akikkel együtt él, milyen jellegű munkát végez, mennyire lojális a munkatársaival, az egészségügyi intézményrendszerrel, milyen személyes ambíciói vannak, hogyan ítéli meg saját szerepét. Vannak egyéni különbségek abban, hogy az orvos mennyi kockázatot hajlandó vállalni más emberek vagy az egész társadalom betegségektől való megóvása érdekében, amit belső és külső tényezők határoznak meg. Van-e erkölcsi alapunk elvárni egy orvostól, hogy kockára tegye saját maga és a környezetében élő emberek egészségét, feláldozza idejét, családi és más személyes teendőit a hivatástudatára apellálva, illetve alapunk arra, hogy elmarasztaljuk azokat, akik kevesebb kockázatot, energiát, időt áldoznak a betegségekkel való megküzdésre?

Az orvostudomány történetét olyan emberek áldozatos munkája jelöli ki, akik időt, energiát, saját szempontjaikat nem kímélve járultak hozzá embertársaik segítéséhez, életük megmentéséhez, jobbá tételéhez. Semmelweis Ignác sorsa mindannyiunk számára példaszerű lehet, ahogy azoké az orvosoké is, akik kilátástalannak tűnő helyzetekben is megvívták harcaikat, önmagukon vagy családtagjaikon kísérleteztek, jelentős kockázatokat vállaltak a gyógyítás és kutatás terén. Nagy tiszteletben állnak azok az orvosok, ápolók és más emberek, akik a gyógyításban és ápolásban vállaltak rendkívüli szerepet, akár más országokban, kritikus körülmények között, így például Albert Schweitzer, Florence Nightingale vagy Kalkuttai Szent Teréz, az újabbak közül David Nott (2019) angol orvos, aki a szíriai hadiállapotok közepette végzett példaszerű önkéntes orvosi munkát. A halálos fertőző betegségek idején helytálló orvosok tevékenysége szintén példaszerű, utalhatunk ebben a vonatkozásban is jól ismert példákra, így a svéd orvos és író Axel Munthe önkéntes szerepvállalására az 1884-es nápolyi kolerajárvány idején (Munthe 1990). Magyar orvosok százai vesznek részt ma is olyan jellegű orvosi küldetésekben, amelyek kritikus helyzetekben és veszélyes körülmények között zajlanak a világ különböző pontjain, fertőző betegségeknek kitett régiókban.

Ezek az emberek *példaképül* szolgálhatnak bármely mai orvos számára. A példakép erkölcsi jelentőségének felismerése az etikában és az erkölcsi nevelésben ma újra fontos tényezővé vált (Zagzebski 2017, 2019; Nemes 2019). Az antik görög és római filozófiában, valamint a különböző vallási hagyományokban a példakép megjelenítése és követése az erkölcsi erények és jellem elsajátításában meghatározó szerepet játszott, mégpedig úgy, hogy példaértékű életet élő férfiak és nők narratív bemutatása szolgált inspirációul a jó élet lehetőségeit kereső emberek számára. Az erkölcsi nevelés e hagyományon belül arra szólította fel az embereket, hogy ne elsősorban absztrakt etikai elveket, hanem konkrét emberi példákat kövessenek, ne puszta kötelességből cselekedjenek, hanem saját belsővé tett elhivatottságuknak tegyenek eleget.

De elvárható-e egy „átlagos" mai orvostól, belgyógyásztól, családorvostól, fogorvostól, sebésztől, bőrgyógyásztól, pszichiátertől, vagy akár járványügyi szakembertől, hogy Albert Schweitzer és Teréz anya (mindketten Nobel-békedíjat kaptak, utóbbit később szentté is avatták) példáját kövesse? Bizonyos értelemben igen, más vonatkozásokban pedig nyilván nem. Önmagában az, hogy egy bizonyos cselekedetet, életet és személyt erkölcsileg példaszerűnek tartunk és tisztelettel övezünk, nem jelenti azt, hogy kötelességünk lenne a példáját követni. Az etikában *szupererogáció*nak nevezik az olyan példás erkölcsi cselekedetet, amelyet nem várhatunk el kötelességként senkitől (McKay 2002; Beauchamp 2005). Az élet, *nota*

bene a jó élet nem csupán etikai elvekről szól. Erre a szempontra a filozófiában Susan Wolf amerikai filozófus 1982-ben megjelent *Erkölcsi szentek* című nevezetes cikke (Wolf 1982) hívta fel a figyelmet. Az erkölcsi elismerés és az erkölcsi kötelességek köre nem mindig esik egybe. Nagyra tarthatunk, tisztelhetünk és elismerhetünk embereket, akik szélsőségesen önzetlen cselekedetek mellett kötelezték el magukat, például szegény országokban ápoltak elesett embereket, adományozták teljes vagyonukat karitatív célokra, végeztek magukat is veszélyeztető önkéntes munkát, ez azonban önmagában még nem vonja maga után azt az erősebb állítást, hogy erkölcsi kötelességünk is lenne hozzájuk hasonló döntéseket hoznunk, sőt még azt sem, hogy az efféle tettek egyértelmű feltételei lennének a jó életnek.

A hivatás és az abból adódó elköteleződés, *hivatástudat* (elhívatás vagy küldetés) az orvosi munka továbbra is fontos motivációja. Azonban ez nem csak az orvosokra jellemző. A katonák, tűzoltók, rendőrök, tanárok munkájának és életvitelének is iránymutató eszméje. A tűzoltó vélhetően akkor nyugodt, amikor nincs károkat okozó tűzeset. A katona pedig akkor, amikor nem kell háborúba mennie. Viszont az is igaz, hogy ha soha nincs vészhelyzet, tűz vagy háború, akkor a tűzoltó és katona sem találja igazából a helyét, elveszíti motivációját, lévén akkor van igazából elemében, amikor tényleges harci helyzetben kell helyt állnia. Ez egy furcsa paradoxon. A vérbeli tűzoltó vagy katona talán titkon arra vágyik, hogy életében legyen mód egy valódi akcióban részt venni, ahol alkalom adódik arra, hogy megmutassa tudását, készségeit és hősiességét, elköteleződését és lojalitását. Meglehet, az orvosok egy része is így van ezzel. A jelen pandémia egy ilyen alkalom. Ha kötelességként talán nem is, de az eredeti és valódi orvosi erények, a hivatástudat kimutatásához egy ritka lehetőségként jelenik meg.

A szakmai hivatástudatból és lelkiismeretből táplálkozó áldozathozatal, kockázatvállaló, segíteni vágyó bátorság önmagában nem elegendő erény, mivel könnyen másokat is veszélyeztető lelkesültséget, egyfajta vakmerőséget eredményez, amely bizonyos esetekben többet árt, mint használ. Az orvos, aki embertársainak segíteni akar, viszont nincs teljesen tisztában azzal, hogy másokra milyen veszélyt jelenthet, ezt a kockázatot nem mérlegeli kellő elővigyázatossággal, az erények vonatkozásában sem megfelelően jár el (Janvier és Lantos 2020). Az erény hagyományos és mai felfogása alapján sem csupán jóindulat és elszántság, hanem a körülmények bölcs mérlegelését feltételezi. Arisztotelésznél az erkölcsi és észbeli (intellektuális) erények kéz a kézben járnak, a gyakorlati bölcsesség, a jó döntésekhez szükséges észbeli jártasság *(phronészisz)* egyaránt elengedhetetlen az erényes és jó élethez.

A gyakorlati etika új irányzata a *hatékony altruizmus* (Singer 2015; MacAskill 2015), ami abból indul ki, hogy cselekedeteink etikai megítélésében nem pusztán a jó szándéknak, hanem a következmények előrelátó és okos maximalizálásának kell érvényesülnie. „A pokolra vezető út is jó szándékkal van kikövezve" gondolatának korszerű változataként arra szólítja fel az erkölcsileg helyes döntésekben elkötelezett embereket, hogy ne csupán a szívükre, hanem az eszükre is hallgatva hozzanak döntéseket. Ez az elv, bár nem az erényekre vonatkozóan, hanem más elméleti háttér, az utilitárius etika keretein belül fogalmazódott meg, összeegyeztethető az itt tárgyalt felfogással is. Ha segíteni akarunk másoknak, ebben kockázatot vállalunk, döntéseinket körültekintő óvatossággal kell meghozni.

A kritikus koronavírus-helyzetnek kitett emberek számára, így orvosoknak is kínálnak szakemberek, szervezetek világszerte pszichológiai, mentálhigiénés segítséget, konzultációs lehetőséget. Ez nagyon fontos felajánlás, azonban érdemes felhívni a figyelmet, hogy a jelenlegi szituáció nem csupán lelki megterhelést jelent, hanem erkölcsi kihívást, etikai

dilemmákat is magában hordoz. Magam is találkoztam számos olyan orvossal, egészségügyi dolgozóval, segítővel, akik arról számoltak be, hogy elbizonytalanodtak a munkájuk, hivatásuk teljesítésének erkölcsi vonatkozásaival kapcsolatban. Nem pszichológiai alapon, hanem olyan kérdéseket illetően, hogy mennyi kockázat és áldozat követelhető meg tőlük, mennyi kockázatnak tegyenek ki másokat, hogyan végezzék munkájuk hatékony megszervezését. Újra kell gondolniuk sok mindent az életükben, munkájuk és életük egészének vonatkozásában: miért választották a hivatásukat, mennyiben elkötelezettek, mennyire találják meg benne életük értelmét, a jó élet, a boldogság és a társadalmi hasznosság lehetőségét. A pszichológiai segítség mellett egyfajta filozófiai, etikai tanácsadás is hasznos lehet, amely alkalmat kínál az orvosi erények, a hivatástudat reflektív tisztázására.

Ahogy a filozófiai etikában, az orvosi etikában is újra megjelennek az erényetika szempontjai (Drane 1988; Pellegrino és Thomasma 1993; Marcum 2012), amelyek az egyéni orvosnak is eligazítást kínálnak a hivatásából adódó tartalmas, jó élet elérésére. Malm és *munkatársai* (2008) felvetésével ugyan egyetérthetünk, miszerint „a nemesség bármennyire csodálatos lehet, mégsem világos, hogy a pandémiára való felkészülésünk során akarunk-e egy ennyire homályos erényre támaszkodni" (Malm és *mtsai* 2008: 12), kritikus helyzetekben az orvosi erények és jellem szempontjai is etikai tényezőként jelennek meg, főleg maguknak az érintett orvosoknak a számára. A COVID–19-járvány nemcsak az orvosokat, hanem sokunkat, leginkább mindnyájunkat töprengésre, életvitelünk újragondolására késztet, kicsiben is, nagyban is, elméletben és gyakorlatban egyaránt. A betegség fenyegető jelenléte *jellemnevelő* hatású is lehet, újra kell tanulni, gyakorolni erényeinket, így a bátorságot, türelmet, nagylelkűséget, alázatot, reményt, tisztaságot, bölcsességet, vagy éppen a mértékletességet, amely sarkalatos erényt magam is gyakorolva, ezennel le is zárom értekezésemet.

Hivatkozott irodalom

Beauchamp, Tom L. (2005): Moral ideals. In *The Oxford Companion to Philosophy* (2nd edition). Ted Honderich (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 415–416.

Drane, James F. (1988): *Becoming a Good Doctor: The Place of Virtue and Character in Medical Ethics.* Kansas City: Sheed & Ward.

Janvier, Annie és John D. Lantos (2020): Medically Vulnerable Clinicians and Unnecessary Risk During the COVID-19 Pandemic. *American Journal of Bioethics*. Published online: 13 May 2020, 1–2.

Klopfenstein, Mitchell L. (2008): Pandemic Influenza and the Duty to Treat: The Importance of Solidarity and Loyalty. *The American Journal of Bioethics* 8(8): 41–43.

MacAskill, William (2015): *Doing Good Better: Effective Altruism and a Radical New Way to Make a Difference.* London: Guardian Books.

Malm, Heidi, Thomas May, Leslie P. Francis, Saad B. Omer, Daniel A. Salmon és Robert Hood (2008): Ethics, Pandemics, and the Duty to Treat. *American Journal of Bioethics* 8(8): 4–19.

Marcum, James A. (2012): *The Virtuous Physician: The Role of Virtue in Medicine*. Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer.

McKay, Alan C. (2002): Supererogation and the Profession of Medicine. *Journal of Medical Ethics* 28(2): 70–73.

Munthe, Axel (1990): *San Michele regénye.* (fordította Benedek Marcell). Budapest: Fabula Kiadó.

Nemes László (2019): A példakép filozófiája. *Performa* (9): http://performativitas.hu/nemes_laszlo_a_peldakep_filozofiaja

Nott, David (2019): *War Doctor: Surgery on the Front Line*. London: Picador.

Pellegrino, Edmund D. és David C. Thomasma (1993): *The Virtues in Medical Practice*. Oxford: Oxford University Press.

Selgelid, Michael J. (2005): Ethics and Infectious Disease. *Bioethics* 19(3): 272–289.
Singer, Peter (2015): *The Most Good You Can Do: How Effective Altruism is Changing Ideas About Living Ethically*. New Haven, London: Yale University Press.
Wolf, Susan (1982): Moral Saints. *Journal of Philosophy* 79(8): 419–439.
Zagzebski, Linda (2017): *Exemplarist Moral Theory*. Oxford: Oxford University Press.
Zagzebski, Linda (2019): Erkölcsi egzemplarizmus. (fordította Nemes László). *Performa* (9): http://performativitas.hu/linda_zagzebski_erkolcsi_egzemplarizmus

Nemes László

PhD; filozófus, bioetikus, Semmelweis Egyetem, Magatartástudományi Intézet, Bioetika Csoport (Budapest)

Bajusz Orsolya és Básthy Ágnes

COVID–19: Egy mediatizált járvány és az önjelölt járványügyi hatóságok

A COVID–19-járvány kapcsán a hivatalos szervek kommunikációja mellett megjelentek mások is, akik/amik nem hivatalos járványügyi hatóságként kommunikálnak, sőt, felruházzák magukat azzal a joggal, hogy intézkedéseket hozzanak vagy akár szigorítsanak. „Maradj otthon" – hangzik a szlogenjük, holott nem csak a hivatalos magyar járványügyi tájékoztatás, hanem az Egészségügyi Világszervezet (WHO) is hangsúlyozza a friss levegőn végzett testmozgás fontosságát (WHO 2020). Ezen „mozgalom" és az általános pánik együttes eredményének tekinthetjük például közparkok bezárását is számos országban, amelyek sok ember számára az utolsó menedéket nyújtották a lakásokba való bezártság elől.

Rövid írásunk ezt a magát hivatalosként beállító, de nem hivatalos járvány-kommunikációt járja körül, arra keresve a választ, hogy miért és hogyan lehetetleníti el tevékenységük – pl. a #maradjotthon-kampány – a járvány körüli intézkedések érdemi tematizálását, hogyan nehezíti a klausztrofób helyzet elviselését, milyen ellentmondásokat generál?

Jason Stanley *How Propaganda Works* (Stanley 2015) című könyvében a propagandát úgy definiálja, mint a szabad akarat manipulálását a vita ellehetetlenítésének érdekében. Propagandára leginkább hibás ideológiák fenntartása érdekében van szükség. Hibás ideológiáról akkor beszélhetünk, amikor egy ideológia valóságalap nélküli, hamis meggyőződéseket hoz létre. Stanley azt állítja, hogy ezek ön- és csoportérdekből származnak, különös tekintettel arra a meggyőződésre, hogy „mi jó emberek vagyunk". Például az amerikai rabszolgatartók életmódja a polgárháború előtti USA déli államaiban azon a hamis meggyőződésen alapult, hogy a feketék alacsonyabb rendűek náluk. Kognitív, racionális szinten rengeteg példa volt,

ami ezt cáfolta, viszont azért volt nehéz elutasítani ezeket a hiedelmeket, mert a fehérek társadalmi identitása és életmódja ezen hitek által legitimált viszonyokon, hierarchiákon alapult. A vallási hitek is hasonlóan működnek. Más hívők is tagjai az adott egyén klánjának, és bátorságot igényel (atrocitásokat, kirekesztést von maga után) annak kimondása, hogy a klán hamis hiedelmekkel rendelkezik.

A propaganda egyik típusa az ún. aláásó *(undermining)*, ami úgy járul hozzá a közbeszédhez, hogy egy ideál megtestesítőjeként prezentálja saját magát, de közben olyan gondolatokat kommunikál, amik nem illenek valójában bele ebbe az ideálba. Nagyon leegyszerűsítve tehát az aláásó propaganda különféle természetű episztemikus akadályokat jelent.

Rövid esszénkben azt állítjuk, hogy a *„Maradj otthon" mozgalomra is lehet 'aláásó' propagandaként tekinteni – a felelősség, felelős állampolgárság ideálja van hamisan felhasználva, azaz a „felelős ideál" lesz az, ami passzívvá és tétlenné tesz. Miközben a propaganda terjesztői magukat a 'komoly, felelős' hatósági szereppel ruházzák fel, a saját morális fölényüket bizonygatják, elveszik mások ágenciáját.*

A generált kivételes állapot

A koronavírus-járvány a közbeszédben összeforrt az ellene hozott intézkedésekkel. Nyilvánvaló persze, hogy előbbivel legitimálják az utóbbiakat, azonban ez az összeolvasztás egyrészt megfoszt minket annak a lehetőségétől, hogy mérlegelhessük utólag az intézkedés valódi hozadékát és az általa okozott károkat. Az ENSZ (Wider 2020) és az Oxfam (2020) becslései szerint például a járvány áldozatainak száma messze alulmúlja majd az intézkedések gazdasági következményeinek áldozataiét.

Az intézkedéseket értelmezhetjük egy olyan hatalmi apparátus túlreagálásaként, amely a fenntarthatatlan gazdasági-politikai berendezkedés egy járványnál kisebb volumenű problémáira sem tud kielégítő megoldást találni (Losoncz 2020). A globális cselekvési stratégiák hiányában azonban az is láthatóvá vált, hogy a különböző nemzetállami szintű hatalmi apparátusok hogyan használták ki az előálló agambeni értelemben vett kivételes állapotot, mint például a járvány leple alatt intézkedéseket hozni (Agamben 2008). De az is beszédes, hogy milyen mechanizmusok szorultak sürgős beavatkozásra, kontrollra, gondolhatunk itt a hazai (Farkas 2020) vagy például az olasz munkajogok további szűkítésére (Tamma 2020) és a kelet-európai munkaerő importjának minden új, szigorú szabályozást áthágó, pánikszerű nyugati irányú importjára (Rogozanu és Gabor 2020).

A szöveg írásának idején a vírus terjedéséről, mortalitásáról, prevalenciájáról, fertőzőképességéről nincsenek megbízható adatok (Ionniadis 2020), a járványról való ismereteink viszont több szinten is társadalmilag közvetítettek, és a járványügyi intézkedésekhez a széleskörű társadalmi legitimációt nem csak „racionálisan" mérlegelt adatokkal, hanem affektív, érzeti szinten működő, már meglévő fogalmi keretekbe ágyazható propagandamunkával is lehet szerezni, illetve mivel az ilyen propaganda a félelemre épít, ezért a szimbolikus és egyéni szint felett működő legitimáción túl gyakorlati szinten is hozzájárul az intézkedések betartásához.

Amikor egyes közéleti szereplők a járványt a nyilvánosságban tematizálják, nem végzik el a fertőzés és a rá adott állami intézkedések szétválasztását kommunikációjukban. *Állításunk, hogy ezek a szereplők azért az állami intézkedések logikáját vonatkoztatják a saját*

tevékenységükre, mert tevékenységük eddig is biopolitikai, biohatalmi tétekkel bírt. Az úgynevezett „civil" szféra Magyarországon mindig is politikai képződmény volt. Ennek megfelelően a „Maradj otthon" narratívát és közvetítőit fogjuk egy rövid, a közösségi médiában terjedő képekkel illusztrált esszé tárgyává tenni.

A neoliberális szubjektum esete a társadalmi szolidaritással

Tanulmányunk elsősorban azt szeretné behatóan tárgyalni, ahogyan a személyes felelősség fetisizálására épülő neoliberális szubjektum megjelenik, mint a törvényen keresztüli szabályozást, a hatalmi intézkedéseket kiegészítő-támogató apparátus – lásd például ahogyan Nikolas Rose a hatalomgyakorlás „puha" eszközeiről ('soft' subjectification effects) beszél (Rabinow és Rose 2006). A járvány megfékezésére hozott intézkedések erőteljesen korlátozták a köztérhasználatot, emellett a magánszférába is behatoltak. Márpedig a liberális demokráciák egyik legfőbb alapvetése a magánszféra sérthetetlensége, így csak a biopolitika nagyon kifinomult módjain történhetett ez a kontrollkiterjesztés.

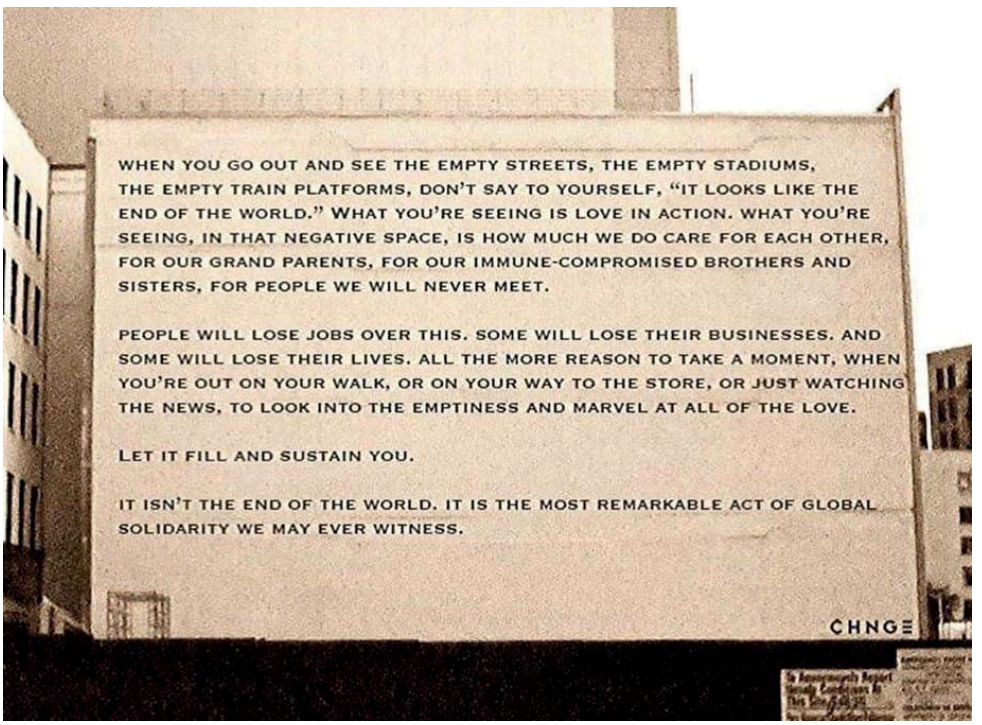

Forrás: Hackney Arts London instagram-oldala: https://www.instagram.com/p/B-hlySEnhf-/

A kép egy londoni (Hackney) civil kulturális szervezet instagram-oldalán jelent meg. Állítása szerint a „szeretet" kifejeződése a kiürült város, és hogy erre hivatkozva tűrjék az emberek akár saját egzisztenciájuk összeomlását is, miközben a valóságban letartóztatás és komoly bírságok vannak kilátásba helyezve azokra nézve, akik megszegik a karantén által kiváltott korlátozásokat a szigetországban (Dearden 2020).

A demokratikus neoliberális berendezkedés fő terméke és letéteményese a „felelős állampolgár" ideáltipikus konstrukciója, aki egy személyben teljesíti ki a kontrollt saját élettevékenységei felett, de ezen felül kiterjesztheti az ellenőrzést mások viselkedésére is.

A #maradjotthon és a „maradj *szépen* otthon" narratíva propagálói saját élethelyzetüket univerzalizálva rendre utasították polgártársaikat. A valóság- és helyzetérzékelés torzulásának példái, hogy a #maradjotthon-mozgalmárok például azokat is otthonmaradásra utasították, akiknek adott esetben lehetőségük sem lett volna átállni az otthonról való dolgozásra. Továbbmenve, miért a lakosságnak kellene felvásárolnia a maszkokat az egészségügy és a ténylegesen rászoruló (fizikailag gyenge és immunhiányos állapotú) emberek elől, amikor a WHO ajánlásában sem szerepel a maszkok használata tünetmentes emberek esetében (WHO 2019)?

Forrás: Magyar Orvosi Kamara facebook-oldala

Kisördög-parafrázis. A Péterfy Gergely által megírt (Péterfy 2019) buta, tahó, vidéki, a „prolizás", „magyarozás" iskolapéldája – a mindenkiben ott lakozó, lesben álló, kikívánkozó „kisördög", aki most nem hord maszkot! Ez a retorika a WHO ajánlását felülbírálva bélyegzi meg azokat, akik nem hordanak maszkot, akár azért, mert nem akarnak, vagy mert nem jutnak hozzá valóban hatékony védelmet nyújtó eszközhöz. https://www.facebook.com/orvosikamara/photos/a.153677676991973 8/2506517882945617/

Forrás: ARC pályázat
https://www.facebook.com/ArcMagazin/photos/a.3090014837685164/3090017451018236/

A „morálisan felsőbbrendű”, „felelős” állampolgárok a tudatlan, felelőtlen többség fölé pozicionálták magukat és hatósági szerepet imitálnak: „szigorítanak” a járványügyi szabályozáson. Ezt a logikát követve eljutottunk addig az abszurd szituációig, hogy hősként jelenítsék meg magukat azok, akik otthon ültek (dolgoztak vagy sem), azokkal szemben, akik ennek zavartalan kivitelezését tették lehetővé munkájukkal a kereskedelmi, az ellátói, valamint a szolgáltatói szektorban. Tehát ezzel a válsághelyzetet fonák módon kiforgató stratégiai csavarral egy privilegizált élethelyzetet interpretáltak morális felsőbbrendűségként.

Forrás: Nem tehetsz róla, tehetsz ellene, Facebook
https://www.facebook.com/anemaznem/photos/a.323607531174573/1284715231730460/?type=3&theater

A poszt üzenete lényegében úgy foglalható össze, hogy „Kémkedj a szomszédjaid után!”, tehát valóban a foucault-i értelemben vett apparátus megfigyelő logikája szerint működik. Közben az oldal szerkesztői azonosak azokkal, akik Budapesten nőnapi tüntetést szerveztek akkor, amikor Lombardia már karanténban volt, ezen a napon már egész Olaszországot lezárták, és a magyar kormány is lemondta a március 15-i nemzeti ünnepségeket.

Az önkényes erkölcs- és járványrendészet az emelkedő tétek logikája szerint működik: ha mindenki otthonról dolgozik, vagyis, ha mindenki „jó" ember, akkor aki még jobb ember akar lenni, az utcára sem teheti ki a lábát.[1]

Forrás: noÁr facebook-oldala
https://www.facebook.com/noarhivatalos/photos/a.208358716567698/764851530918411/?type=3&theater

Jó pár hétnek el kellett telni ahhoz, hogy ez az üzenet lelepleződjön és a felismerés immár marketingeszközzé újracsomagolva feltűnjön a reklámoktól a kormányinfóig. Ebben az új formájában viszont már a társadalmi munkamegosztás harmóniájának illúzióját, valamint abban a kevésbé előnyös pozíciót betöltők számára a materiális elismerést helyettesítő szimbolikus aktus szerepét töltve be. „Köszönjük meg a munkáját azoknak, akik most is értünk dolgoznak!" – visszhangozták a reklámok, csendben elhallgatva a mondat másik felét, ami pedig tisztázta volna, hogy ezért továbbra sem várhatják munkakörülményeik javulását, valamiféle anyagi kompenzálást.

Ebben a saját képére formált logikai keretben látnunk kell, hogy a társadalmi felelősség annak ellentétjébe, a „felelőtlenségbe" csap át: ebben az értelemben az a „felelőtlen", aki otthonról bármilyen okból kimozdul; vagyis az állampolgárok olyan dolgokért lettek felelőssé téve, amelyek halmozott állami mulasztásokból adódtak. A társadalmi szolidaritás valamilyen groteszk elképzelése, hogy az tetszeleg a szolidáris polgár szerepében, aki valójában nem csinál semmit azon kívül, hogy a saját egészségét védi és társadalmi izolációjában nem terjeszti a vírust. Mindeközben háttérbe szorulnak a társadalmi szolidaritás sokkal hatékonyabb alternatívái, amilyen például az önkéntes munka is. Egy gondolatkísérlet erejéig képzeljük el, hogy ha száz évvel ezelőtt, a spanyolnátha idején önkénteskedés helyett azért hősködtek volna emberek, mert karanténba vonultak, vajon milyen reakcióra számíthattak volna a többségi társadalomtól?

1 Angela Nagle *Kill All Normies* (Nagle 2017) című könyvében szemléletes példákat hoz az ekképpen inflálódó moralitásra: amikor egy orlandói melegbárban lövöldözés történt, akkor a twitterezők tömegesen fejezték ki együttérzésüket. Hamarosan elkezdték a gyászolók egymást fegyelmezgetni: miért latina/o, és nem latinx? Fontos lenne kifejezni, hogy nem az ISIS és a Kalifátus a hibás, hanem a mentális betegség! Erre rákontráztak azok, akik szerint ez ableizmus- vagyis a betegek megbélyegzése.

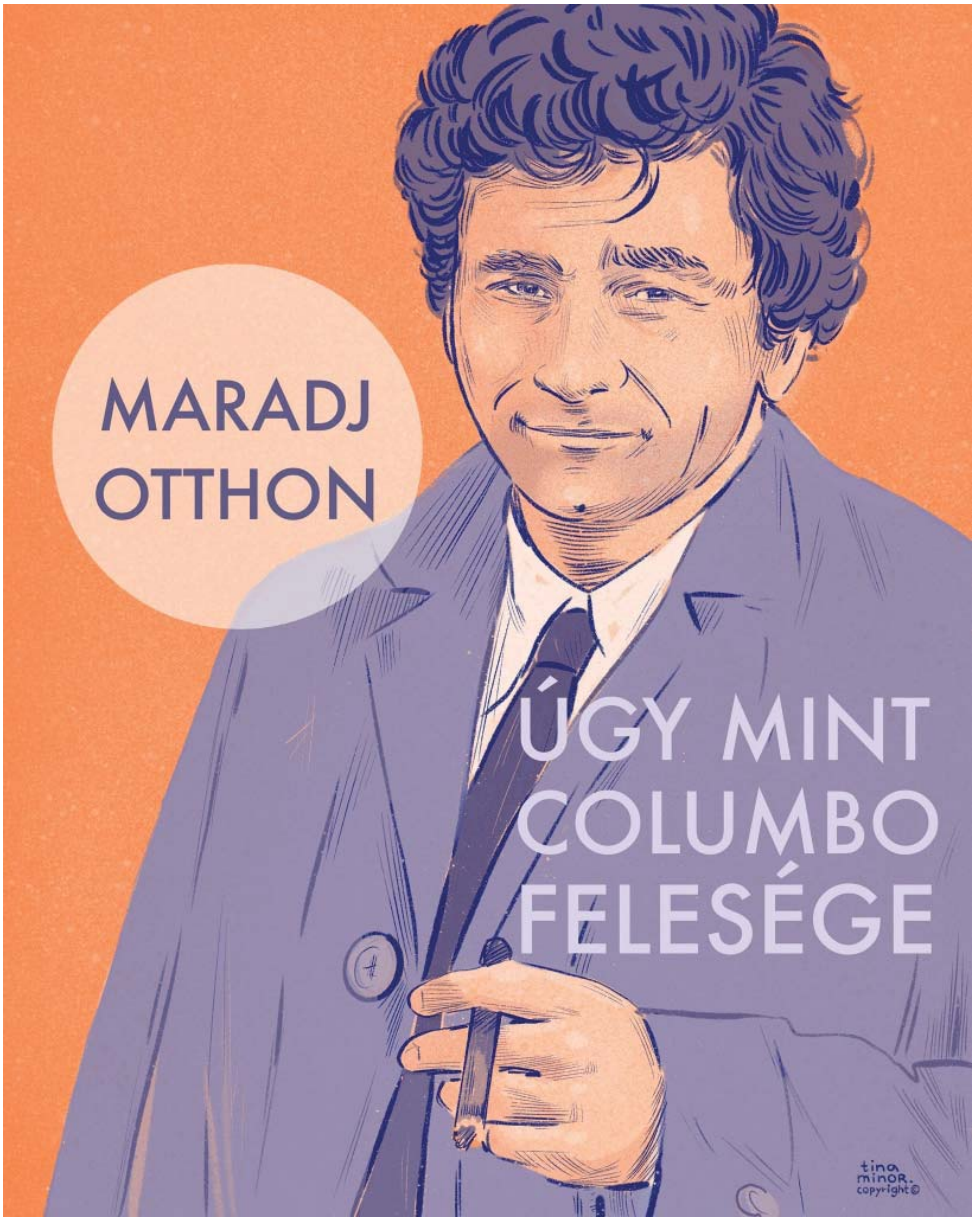

Itt a propaganda némi szexista éllel is kiegészül, ami a privátszférába szorult nőkre pozitív, követendő példaként utal. (Hiszen Columbo, akit a képen látunk, a feleségével ellentétben nem marad otthon.)

Forrás: ARC pályázat facebook oldal:
https://www.facebook.com/ArcMagazin/photos/a.3090014837685164/3090017854351529/?type=3&theater

A neoliberális szubjektum és természetes ellenségei: polgári engedetlenség?

Feltételezhetjük, hogy sokan éreznek hasonlóan, mint ahogyan azt az egyébként 78 éves olasz Giorgio Agamben is megírta több részben (Agamben 2020a, 2020b, 2020c), hogy az állami beavatkozás túllép minden eddigi határt, és egy olyan, nyomorral és kiszolgáltatottsággal terhelt, totális kontrollon alapuló techno-disztópia jöhet, amiben magától a vírustól kell a legkevésbé tartanunk. Feltételezhetjük, hogy van, aki polgári engedetlenségből nem tartja be a karantén-szabályokat, mivel nincs más eszköze kifejezni egyet nem értését. Vannak depressziósok, pánikbetegek vagy klausztrofóbok, terhelt körülmények között élők vagy idősek, akik évtizedek óta ragaszkodnak a rutinjukhoz, és vállalják az ezzel járó kockázatot.

A felelősnek és magukat kvázihatóságként pozicionálók által ezek az emberek mind ki lesznek kiáltva „felelőtlennek" és őket teszik meg bűnösnek a kór terjesztéséért, holott a járvány kezelése kapcsán egy államnak sokkal több ágenciája van, mint egy állampolgárnak. Az állam helyett közvetlenül a társadalmat akarják felügyelni – ennek egyik oka lehet a kulturális és „civil" (NGO)-szféra összefonódása. A magyar nyelvben a „civil" szó több dolgot jelöl: a nyugdíjas faültető egylettől kezdve a tűcsereprogramon át az olyan nemzetközi szervezetek (INGO-k) is civilnek számítanak, mint az Amnesty International. Eredetileg az ilyen úgynevezett „nem kormányzati szervek" tevékenysége az állam felügyelete vagy az állam bizonyos feladatainak ellátása lett volna, viszont mostanra a helyi kezdeményezéseket magába olvasztó „civil" szféra egy része már jó ideje a társadalmat próbálja felügyelni és kontrollálni, de tevékenységük eddig is biohatalmi, biopolitikai tétekkel bírt. Ugyanígy a #maradjotthon-mozgalmárok sem az állampolgárok gondolatainak, szorongásainak akarnak formát adni, nem akarnak értelmezni egy helyzetet, és nem akarnak válaszokat adni. – Magukat az állammal egyenrangú, sőt, az állam fölé helyező aktorokként pozicionáják – parancsolni akarnak és engedelmességet várnak.

Techno-forradalmárok és „jó gyakorlataik"

A járvány megállításában kiemelt szerepbe került a technológia, és az erről folyó médiakommunikáció egy techno-utópista megközelítés mentén kereteződött (Boros 2020). *Reflexiót kívánna pedig az, hogy a különféle kontaktus-visszafejtési, köztéri megfigyelési és drónos rendészeti eszközöket valójában először tapasztalja meg saját bőrén a nyugati országok lakossága, és így a „progresszív" technológiák invazív és a magánszférát súlyosan sértő jellege kirajzolódik.* Ezek például azok az újabb technológiák, amelyek Kínában a mindennapok részei (megfigyelő és arcfelismerő technológiák kombinációja) vagy a közel-keleti háborúkban a lakosság megfigyelését és kontrollját valamint háborús célokat is szolgáltak (drónok) vagy bizonyos mobilszolgáltatók (Telefonica, Telenor) tartózkodási hely meghatározási rendszerei amelyeket bevetettek a zikavírus- és a dengeláz-járványok elleni küzdelemben, tehát a harmadik világbeli országokban „letesztelt" technológiákként érkeztek a világ eddig demokratikusnak gondolt felébe. Valamint megkérdőjelezendő forradalmi és jóindulatú „megmentő" technológiákként beállítani ezeket az apparátusokat egy olyan korban, amikor az adatokkal való ipari mértékű visszaélés köztudott (lásd Facebook, Google, Cambridge Analytica). A járványhelyzet biológiai meghatározottsága valójában új szintre léptetheti és legitimálhatja a megfigyelés mértékét és terepét, a „bio-megfigyelés" szomatikus szintjére, ahogyan Edward Snowden is több interjújában (Snowden 2020) utalt a problémára. Ez tehát egy veszélyes

pillanat, amikor fontos résen lennünk, mivel azok tetszelegnek a forradalmár szerepében és szállhatnak még az eddiginél is magasabbra, akik valójában eddig is a fenti (technológiai) apparátusok fő működtetői voltak – írja kapcsolódó esszéjében Bruno Latour (Latour 2020).

Utóirat – Mit tehetnének a kultúracsinálók?

We won't go back to normal, because normal was the problem (Vijay Prashad 2020).

Európa lezárása egy olyan kivételes állapotba kényszerítette a lakosságot, amely nem mindenkinél a felfokozott munkavégzést hozta magával (mint az egészségügyben, bizonyos szolgáltatásokban és élelmiszerellátásban dolgozók esetében) hanem olyan kizökkenést a munkarutinból (hirtelen munkanélküliség mint tömeges tapasztalat) amely adott esetben a szabadidő bővülésével is járt. *Ez a tapasztalat eltávolodást generált, és ezzel új perspektívát nyújtott ahhoz, ahogyan az elmúlt évtizedekben éltünk. Nem állítjuk, hogy ez egységes, így kollektív tapasztalat lenne, feltételezhetően sokfajta rálátás és perspektíva alakult ki, azonban kézzelfoghatóvá vált a jelenlegi társadalmi-gazdasági rendszer törékenysége.*

Franco „Bifo" Berardi (2020) olasz filozófus a járvány lehetséges kimeneteleit vizsgálva egy poszthumanista lehetőséget is felvillant Donna Haraway elméletére hivatkozva, amely a teljes paradigmaváltás lehetőségét is elhozhatná a Földön. Berardi hangsúlyozza a produktivitás-kényszer és az elidegenedettség meghaladásának szükségességét, valamint az öröm központba helyezését. Szerinte el kell tudni gondolunk olyan jövőt, ami mentes a gazdasági növekedés és a felhalmozás kényszerétől. A technológia kínálta valós előnyöket nem kell feltétlenül és teljesen elvetni, és visszatérni az ipari kapitalizmus fáradtságos körülményeihez. Mérlegelnünk kell azonban, hogy ennek előnyei, mint például az automatizáció, valójában hasznosak-e az időnk felszabadításához, amit a fizikai és mentális örömök megélésére fordíthatnánk. A művészetre és a politikára pedig ezek után lehetne másképpen tekinteni: nem a totalizálás eszközeként, hanem a totalitás nélküli burjánzásként, írja Bifo.

Hivatkozott irodalom

Agamben, Giorgio (2020a): Chiarimenti. *Quodlibet.* https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-chiarimenti (letöltve: 2020. június 13.).

Agamben, Giorgio (2020b): L'invenzione di un'epidemia. *Quodlibet.* https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-l-invenzione-di-un-epidemia (letöltve: 2020. június 13.).

Agamben, Giorgio (2008): *State of Exception*. Chicago: University of Chicago Press.

Agamben, Giorgio (2020c): Una Domanda. Quodlibet. https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-una-domanda (letöltve: 2020. június 13.).

Berardi, Franco 'Bifo' (2020): Beyond the Breakdown: Three Meditations on a Possible Aftermath. *e-flux.* https://conversations.e-flux.com/t/beyond-the-breakdown-three-meditations-on-a-possible-aftermath-by-franco-bifo-berardi/9727?fbclid=IwAR0gUXEcnhMEC62_zZkUo8tWq545fQU1hE62sbDOoDf26yYrs74ohgW5Epw (letöltve: 2020. június 13.).

Boros, Juli (2020): Drónokkal, az állampolgárok mozgásának megfigyelésével erősítik a koronavírus elleni harcot Olaszországban. *444.* https://444.hu/2020/03/24/dronokkal-az-allampolgarok-mozgasanak-megfigyelesevel-erositik-a-koronavirus-elleni-harcot-olaszorszagban?fbclid=IwAR1PaYsoE5JayxlieB9RecRnQoXI7ZG96hkenikZJBQXd162sMT9KqpbXZM (letöltve: 2020. június 13.).

Dearden, Lizzy (2020): Coronavirus Lockdown: Police Given Powers to Arrest and Fine People up to £960 for Breaking Rules. *Independent.* https://www.independent.co.uk/news/uk/crime/coronavirus-lockdown-uk-arrest-fine-police-rules-latest-a9428196.html?fbclid=IwAR1lbaAL4H1QXeZQr84-6-c2z_ptR3NlJ_ksFuTksrvSyCjr7l2_3E9msg (letöltve: 2020. június 13.).

Fazekas Lázár Benjámin (2020): A kormány gyakorlatilag megszüntette a munkajogot. *Mérce*. https://merce.hu/2020/03/19/a-kormany-gyakorlatilag-megszuntette-a-munkajogot/ (letöltve: 2020. június 13.).
Foucault, Michel (1979): *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France, 1978–1979.* London: Palgrave Macmillan.
Ioannidis, John P.A. (2020): A Fiasco in the Making? As the Coronavirus Pandemic Takes Hold, We Are Making Decisions Without Reliable Data. *Statnews*. https://www.statnews.com/2020/03/17/a-fiasco-in-the-making-as-the-coronavirus-pandemic-takes-hold-we-are-making-decisions-without-reliable-data/ (letöltve: 2020. június 13.).
Latour, Bruno (2020): What Protective Measures Can You Think of So We Don't Go Back to the Pre-crisis Production Model?. *Versopolis*. https://www.versopolis.com/times/opinion/846/what-protective-measures-can-you-think-of-so-we-don-t-go-back-to-the-pre-crisis-production-model?fbclid=IwAR1FCEng_btBsSQlYSYSTQfhOs1FobQaYiWQMY6t6gf3J6K7sbH3_px9Rfw (letöltve: 2020. június 13.).
Losoncz Alpár (2020): A járvány kihívja a kapitalizmust és azt a társadalmi rendet, amely nem vétlen a járvány elharapózásában. *Mérce*. https://merce.hu/2020/04/11/a-jarvany-kihivja-a-kapitalizmust-es-azt-a-tarsadalmi-rendet-amely-nem-vetlen-a-jarvany-elharapozasaban/?fbclid=IwAR1WigG-meNbEbRrsI66rv-V3oZWT8xSMWJF4OuZA5YPgB73dBiNjikh_UU (letöltve: 2020. június 13.).
Nagle, Angela (2017): *Kill All Normies: Online Culture Wars from 4chan and Tumblr to Trump and the Alt-Right.* London: Zero Books.
Oxfam (2020): *Half a Billion People Could Be Pushed Into Poverty By Coronavirus, Warns Oxfam. Oxfam International.* https://www.oxfam.org/en/press-releases/half-billion-people-could-be-pushed-poverty-coronavirus-warns-oxfam (letöltve: 2020. június 13.).
Péterfy, Gergely (2019). A kisördög. *Balmix.* https://balmix.hu/hu/magyar-elemzesek/25563-hvg-peterfy-gergely-a-kisordog-1546691405 (letöltve: 2020. június 13.).
Prashad, Vijay (2020): We won't go back to normal, because normal was the problem. Monthy Review Online The Thirteenth Newsletter. https://mronline.org/2020/03/27/we-wont-go-back-to-normal-because-normal-was-the-problem/ (letöltve: 2020 június 13).
Rabinow, Paul és Nikolas Rose (2006): Biopower Today. *BioSocieties* (1): 195–217.
Rogozanu, Costi és Daniela Gabor (2020): Are Western Europe's Food Supplies Worth More than East European Workers' Health? *Guardian*. https://www.theguardian.com/world/commentisfree/2020/apr/16/western-europe-food-east-european-workers-coronavirus?CMP=share_btn_fb&fbclid=IwAR3z88I5U8rZMgwCBpWhmWMamymyCSAktYrqHYTvjDxW4WrztUgipJZi_dwo (letöltve: 2020. június 13.).
Snowden, Edward (2020): *Live*. https://www.youtube.com/watch?time_continue=1762&v=9we6t2nObbw&feature=emb_logo&fbclid=IwAR3ixLx9Jk3yk65Id6eADSBITb9sTu_5gBYLxeKqX1aOa2emCdchKQOkWdk (letöltve: 2020. június 13.).
Stanley, Jason (2015): *How Propaganda Works?* Princeton: Princeton University Press.
Tamma, Paola (2020): Italy's Unions Threaten General Strike Over 'War Economy' Decree. *Politico.eu*. https://www.politico.eu/article/italys-unions-threaten-general-strike-over-war-economy-decree-coronavirus-covid19/ (letöltve: 2020. június 13.).
WIDER (2020): *Estimates of the Impact of COVID-19 on Global Poverty.* https://www.wider.unu.edu/publication/estimates-impact-covid-19-global-poverty (letöltve: 2020. június 13.).
World Health Organization (2020): *Be Active during COVID-19.* https://www.who.int/news-room/q-a-detail/be-active-during-covid-19 (letöltve: 2020. június 13.).
World Health Organization (2019): *Coronavirus Disease (COVID-19) Advice for the Public: When and How to Use Masks*. WHO. https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public/when-and-how-to-use-masks (letöltve: 2020. június 13.).

Bajusz Orsolya

BCE Szociológia Doktori Iskola

Básthy Ágnes

ELTE Szociológia Doktori Iskola

Szabó Máté

Koronavírus-járvány és a globalizáció dilemmái

Az elmúlt évezred/évszázad vége felé ütköztem a globalizáció szociológiájának problémáiba, a civil társadalom, a társadalmi mozgalmak és a politikai tiltakozás kutatása és oktatása során. Ebből a perspektívából nyilván a globalizáció társadalmi hatásainak és eredményeinek kritikus elméletei és kritikus kutatói kerültek számomra előtérbe. Érdeklődésemet különösen a globalizációkritikus mozgalmak és tiltakozások kérdései kötötték le, valamint a globalizációval összefüggő biztonság- és EU-integrációs problémák. A témakör azóta is számot tartott a figyelmemre, viszonylag rendszeresen követtem bizonyos számomra fontos szerzők, az azóta elhunyt német Ulrich Beck (2003) és főképp a lengyel származású, de emigrálása után Angliában angolul író Zygmunt Bauman (2002) munkásságát.

2020-ban a koronavírus járvány okozta problémák széles körét kapcsolta össze a nyilvánosság, a média és a közbeszéd a globalizáció folyamatának sokféleképpen értelmezett hatásaival. Nyilván így lesz ez a társadalomtudományokban is, amelynek során a globalizáció új értelmezései fognak megjelenni, úgy vélem, hamarosan. A sokat hangoztatott tézis a globalizáció visszaszorulása, sőt annak vége, és a nemzetállamok megerősödése, sőt akár azok hatalmának olyan megnövekedése, amely kikerül a már elért demokratikus kontrollmechanizmusok szintjéről, autoriter irányba. Ugyancsak kérdőjelek kerültek a globalizáció már elég nagy múltra visszatekintő gazdasági folyamatai mellé. A globalizáció gazdasági, politikai és társadalmi értelmezésének átalakulása elkerülhetetlennek látszik. Azonban véleményem szerint ez nem fog a globalizáció-koncepció eltűnéséhez vezetni a társadalomtudományokban, sem pedig annak feladásához, hanem új tartalommal egészíti azt ki, éppen a már említett kritikai megközelítések felhasználásával, továbbgondolásukkal.

Ebben az írásban arra vállalkoznék, hogy megpróbáljam azoknak a globalizációt kritikusan elemző gondolkodóknak a szemléletmódját érzékeltetni, akiknek az életműve már lezárt, de szerintem jó kiindulópontokat nyújt, függetlenül szerzőik eredeti szándékaitól és célkitűzéseitől, a koronavírus-világjárvány társadalmi hatásainak értelmezéséhez. Bármennyire is leegyszerűsítő, de Bauman, aki igen kritikus volt a globalizációval kapcsolatosan, egészen más kontextusban, de a biztonság és a szabadság klasszikus ellentmondásaink olyan újszerű elemzését adta műveiben a globalizáció egyik fontos dilemmájaként, amely az egyik lehetséges kiindulópont szerintem akár a mai világjárvány társadalomtudományi értelmezése során is.

A globalizáció kritikusainak aktuális gondolatai

A globalizáció kritikus elemzői a korábbi évtizedekben a globalizáció árnyoldalai és dilemmái mellett kiemelték a benne rejlő alternatív lehetőségeket, az életmód kreatív alakításának lehetőségét és valóságát, a világ újraértelmezésének, a kollektív cselekvésnek az elterjedését, nem beszélve bizonyos társadalmak és csoportjaik jelentős fejlődéséről és gazdasági növekedéséről. A gazdasági-társadalmi hasznok mellett persze hangsúlyozták költségeit, kárait, veszélyeit. A hasznok és károk igazságosabb elosztásának igénye volt egy vissza-visszatérő követelmény, amelyet pl. a 2008-as válság következményeinek viselése, avagy az ökológiai egyensúlynak a gazdag országok és vállalatok általi felborítása, profitjuk növelése, lakosságuk életnívójának fenntartása érdekében folytatott környezetromboló gazdálkodása és fogyasztása kapcsán vetettek fel. Az igazságosabb teherelosztás, az ökológiai szempont érvényesítése az új típusú tiltakozó mozgalmak célrendszerében is testet öltött.

A koronavírus által kiváltott változások eredményei első pillantásra a globalizációs hasznok és eredmények csökkenését vagy akár irreverzibilis jellegű teljes eltűnését hozhatják magukkal, és a károk és terhek globális terítését jelentik világtársadalmi szinten. A dilemmák, a hasznok és károk egyenetlen elosztása helyett most szinte az egyetemes veszélyeztetettség állapota állt elő. Ez a globalizáció alternatív lehetőségeit, a merev állami ellenőrző hatalom csökkenését és az egyéni, illetve civil autonómiák növekedését oly módon kérdőjelezi meg, amely szinte már a hagyományos modernség előtti korokra emlékeztet. A civil társadalmi autonómia az elmúlt időszakban is erős nyomás alá került több irányból, most azonban szigorú tilalmak és kontrollok veszélyeztetik, akárcsak a globális civil társadalom mobilitási potenciálját. A tiltakozó mozgalmakat jellemző kollektív cselekvésben az online virtuális tevékenység válik szinte az egyedül lehetségessé, de még ezt is veszélyeztetik a vészhelyzet szabályainak megfelelő beavatkozások állami és gazdasági szervek és szervezetek részéről.

Bauman (2007a, 2008), aki Beck rizikótársadalom-koncepciója (2003) és saját elemzései nyomán a flexibilis társadalmi viszonyok elviselhetetlenül gyors és áttekinthetetlen átalakulásaiból eredeztethető félelmet állítja előtérbe elemzéseiben, a folytonos egzisztenciális fenyegetettség érzését diagnosztizálja a globalizáció eredményeképp kialakult világtársadalomban. Elemzései a biztonság és szabadság klasszikus dilemmája körül forognak, és kibékíthetetlen ellentétüket látja egyre elmélyülni. A válság folyamatos, hiszen bármely tendencia bárhol a világon befolyásolja a társadalom életét. A biztonság és szolidaritás utópiája a zárt társadalmat teszi sokak számára kívánatossá, hiszen a nyílt társadalomban csak veszteségeik és veszélyeztetettségük növekszik meg. A jelenlegi válság ezt a problémát

egyre inkább a globális elitre is kiterjeszti, amelyet Bauman, Beck és mások a globalizáció eredményeként megnövekedő nyílt társadalom avantgárdjának tartanak, akik a globalizáció nyertesei, az egyéni szabadság megnövekedett mértékét élvező „világcsavargók"-ként. A koronavírus járvány ezt az egyébként nem homogén társadalmi csoportot, mobil diákok, lazán foglalkoztatott magasan képzett fiatalok, globális cégek jól fizetett alkalmazottai, managerei stb. szintén a globalizáció vesztesei közé húzza be, hiszen a megnövekedett mobilitásból csak a virtuális elérhetőség marad meg a világhálón, a határok lezárulnak, a légi forgalom minimálisra csökken, az idegen állampolgárok számára a hazatérést ajánlják tanulmányaik, utazásuk, tevékenységük megszakításával a túlterhelt nemzetállamok.

Bauman sokat írt (2002, 2007b, 2017) a globalizáció bizonytalanságai és veszélyei következtében a túlzottan megnövekedett egzisztenciális fenyegetettség érzéséről, amely a bevándorlók, menekültek és migránsok ellen fordul, most azonban a koronavírus-járvány valódi fenyegetettséget hoz minden más ember, potenciálisan vírust hordozó személy irányából. Nem véletlen, hogy több gondolkodónál, nála és ma másoknál a kölcsönös fenyegetettségtől rettegő társadalom Thomas Hobbes-tól származó Leviathan-víziója merül fel a mai helyzet modelljeként. Az erős állam az egyetlen védelmező akkor, ha a társadalom hihetetlen mértékben atomizált, szolidaritása nagymértékben csökken, és autoriter-paternalista állami gondoskodás váltja le a korábban egyre bővülő civil társadalmi aktivitást. Ez a tendencia már jóval a koronavírus-járvány előtt megjelent és terjedt globálisan, amelyet mind a globális, mind az európai civil társadalom elemzői diagnosztizáltak. Akkor azonban messze nem tűnt ennyire keménynek és rövidebb távon szinte feltartóztathatatlannak. Bauman a különféle társadalmi csoportok szegregációjáról és a városi közösség hiányáról ír, és ezt az elkülönülést a járvány már egyéni, háztartási szintre viszi le: *„A mai megalopoliszokban nem a közösségben élés, hanem az elkerülés és az elkülönítés vált a fő túlélési stratégiává."* (Bauman 2002: 81).

Bauman egyébként a globalizáció hatására az állami szociális és vele az egészségügyi gondoskodás visszaszorulását tartotta a globalizáció velejárójának, és a klasszikus biztonsági funkciók iránti keresletet látja megnövekedni. Most azonban a biztonság igen széles, és inkább etatista értelmezése kerül előtérbe az állami-kormányzati beavatkozás radikális felerősödésével, még olyan hagyományosan antietatista kultúrákban is, mint az USA. A kormányzatok a széles biztonságértelmezés alapján szinte elképzelhetetlen mélységben avatkoznak bele a gazdaság, a társadalom és a kultúra nagyon széles spektrumába. A rendőr- és katonaállami, militarista megoldások lehetnek kultúrától függőek, de a biztonsági szervek, rendőrség, katonaság kiemelkedő szerepe szinte mindenütt a karanténok, kijárási korlátozások és tilalmak és más szigorú, az egyéni és csoportszabadságot korlátozó szabályozások velejárójává válik. Maga az a szinte korábban elképzelhetetlen gyorsaság, ahogyan ez megtörténik, eleve súlyos hibák és visszásságok forrása lehet, a hosszabb döntés-előkészítés, a demokratikus vita valamilyen mértékben mindenütt sérül a vészhelyzet hatására. A katasztrófák váratlansága próbára teszi a társadalom minden területét és felerősíti a biztonság utópikus igényét Bauman szerint, aki úgy véli, a globális világban lehetetlen az utópiákba menekülni, és egyetlen választásunk, hogy a vadászok oldalán álljunk, ha nem akarunk üldözött vadakká válni a pokollá lett életben (Bauman 2007a).

A mindennapi élet globális szörnyűségeivel szemben a társadalom jó része elveszíti a szenzibilitását, Bauman *adiaforizáció*ról beszél (2007b: 247). Ez egy olyan kifejezés, amelyet részben az ő „nyelvújításának" tekintenek, ami a morális semlegesítést jelenti eredetileg a posztmodern háborús technológiák, pl. a drónok vagy bizonyos humán katasztrófák,

és áldozataik iránt, akik a szolidaritás és felelősség minimumára sem számíthatnak, kimaradnak a másokkal szemben távolságtartó egyének morálisan releváns teréből. Bauman ezt a menekülőkre, az éhezőkre, a távoli háborúk és polgárháborúk áldozataira is vonatkoztatta, akiknek a szenvedéseit a jóléti államok polgárai igyekeznek neutralizálni, távolságot tartani velük szemben, minden empátia nélkül. Ma viszont a koronavírus-járvány a mindennapi élet szörnyűségeinek „karneválját" a jóléti államok mindennapjává teszi Európában és másutt is, a hírek egyre inkább rólunk szólnak, és korábbi távolságtartásunk lehetősége a térben és társadalmilag lecsökken. A koronavírus-járvány, amely kezdetben ázsiai médiaesemény volt számunkra, a mindennapok részévé vált a jóléti államokban is, az „ártatlan áldozatok" sokaságát produkálva.

A német kritikus esszéistának, költőnek és közéleti embernek, Hans Magnus Enzensbergernek (1994) a globalizáció univerzalizmusra épülő etikájával kapcsolatos kérdésfelvetése pedig többszörösen visszaköszön a koronavírus-járvány etikai problémái kapcsán, amelyeket korábban Bauman kiindulópontjából érintettem (*adiaforizácó*). Enzensberger az „*egészségügyi osztályozás" (triage)*, egy a franciából érkezett jövevényszó orvos- és általános etikai problémáját emeli ki, a prioritások kialakítását a súlyos háborús avagy járványhelyzetekben, amelyek szerint a sérültek, betegek kategóriáinak megfelelő kezelési prioritások a szűkösség és a gyógyíthatóság szempontjainak összeegyeztetésén alapulnak. A háborús sérültekkel kapcsolatosan használt szortírozás – könnyű sérült saját lábon, az adott feltételek között menthetetlenül súlyos sérült minden ellátás nélkül, a valószínűleg gyógyíthatót vigyék a kórházba gyakorlata (Enzensbergernek 1994: 88–89) a koronavírus-járvány idején a lélegeztetőgépek szűkös készlete és a nagyszámú rászoruló miatt a fiatalabb és gyógyulásra valószínűleg képesebb betegek előtérbe helyezését hozza magával. Ilyen és ehhez hasonló, a háborús és katasztrófahelyzetekhez kapcsolódó gyógyítási prioritások technikái ugyancsak a felelősség és moralitás egyetemes kritériumait ássák alá. A mai helyzetre is találó Enzensberger egyik mondata; „*Mindenütt ég a tűz, az összes ajtók előtt"* (Enzensbergernek 1994: 91).

A „mentsd magad- és hadd égjen a szomszéd háza", a mindenütt jelenvaló vészhelyzet poklának követelményévé válik, és kitermeli azt a hozzáállást, hogy „pusztuljon a férgese", tehát megjelenik a morális neutralizáció mellett az a fajta elutasítás, stigmatizáció is, amely az áldozatok oldalán eleve valami hozzánk, a túlélőhöz képest meglévő „hibát", pl. más betegségeket, nem kellő higiéniát, szabályok áthágását feltételez, állítja Bauman (2007a, 2007b). A koronavírus-járvány vadonatúj rezsimmé, militáris bürokratikus rendszerré válva a népirtásokhoz hasonló mechanizmusok kialakulásához vezethet az egyén mentalitásában, de akár a társadalmi csoportéletben is. Bauman más globális katasztrófák elemzésére kidolgozott sémája szerint úgy véli, hogy a korábbi társadalmakban, ahol a termelő és a katona szerepe volt az alapmodell az egészség, a testi erő és az energia fejlesztése és megőrzése vált a kötelező normává. A járvány talán visszavisz minket ehhez, és a gyengék egyfajta „medikalizációs elutasítását" eredményezheti a túlélőknek az áldozatokkal szembeni szolidaritása nélkül?

Bauman fejtegetései ezekről a tendenciákról a „mi" és az „ők" térbeli és társadalmi távolságának feltételezésére épült, ma a járvány azonban itt és most, szomszédokat, rokonokat és barátokat veszélyeztet vagy akár szed áldozatul. Sőt, még a nemzeti és globális elitcsoportok neves, médiából ismert tagjait sem kíméli. De vajon a globalizáció folyamatával kialakult semlegesítő és elutasító mechanizmusok nem vezethetnek a holokauszt időszakában megjelenő közönyhöz és elutasításhoz az áldozatául esők szenvedésével szemben? Bauman elég

pesszimista ebben a vonatkozásban és a főképp a távoli országok lakosainak szenvedéseivel szembeni elutasítás, sőt kirekesztés attitűdjét hajlamos átvinni a saját társadalom elesettjeivel szembeni adiaforizációra, stigmatizációra és elutasításra. A világ problémáit esztétikai módon tudomásul vevő avagy szemlélő sétálók, csavargók, turisták, játékos bolyongók, akik Bauman szerint a globális világ bajait és veszélyeit szinte élvezettel látták és látogatták meg bolygónkon, ma már nem mehetnek külföldre ezért, és nem is mennek, de mentalitásuk a közösségen belüli elesettekkel és áldozatokkal szemben is lehet akár ilyen szemlélődő–esztetizáló–neutralizáló jellegű. Azok pedig, akik a régi jó világ *retrotópiáit* – ugyancsak Bauman (2017) írásához köthető kategória, nem utópikus teret, hanem a múlt idő utópiáját jelenti, vagyis a globalizáció előtti világhoz való visszatérés vágyát – vallják, stigmatizációt és elutasítást tanúsíthatnak a globális válságok, járványok akár közeli, akár távoli ártatlan áldozataival szemben. A koronavírus-járvány kihívása a globális moralitás és erkölcsiség próbatétele Bauman szerint az *adiaforizáció* révén a világgal szemben a kalandkereső mentalitást kialakító elitben, amely elszakadt a valódi szolidaritás és közösség kapcsolatrendszerétől, és nincsen mire hagyatkoznia, legfeljebb a „retrotópiás" közösségi védelem mítoszára.

Éppen azok a társadalmi intézmények, a házasság és család, a generációk kapcsolata, szomszédsági és munka- valamint oktatási közösségek szakítópróbája a koronavírus-járvány, amelyek a modern és posztmodern társadalmi tendenciák sokfélesége révén ugyancsak a globalizált társadalmat jellemző flexibilis, távolságot tartó viszonyokra épültek át. Sőt, a járvány még meg is sokszorozza ezek próbatételét, az intimszférában a korábban szintén nagymértékben csökkenő egymásrautaltság hirtelen és radikális megnövekedésével, a munkahelyi-iskolai-üzleti szférában a virtuális kapcsolatrendszer kizárólagossá válásával az általában radikálisan megnövekedő társadalmi távolságtartással. Mind az intimszféra, mind a közösségi szféra védelmezőjévé és őrévé a mindenütt jelenvaló Leviathán, a militarizálódó bürokratikus államrend szinte korlátlan őrző-védő és eltartó funkciója emelkedik ki. A politikai rendszer közvetítő csatornái ebben a kihívásban meggyengülhetnek, a pártok, érdekszervezetek és az önkéntességen alapuló civil szervezetek helytállása a válságban nyitott kérdésessé válik az etatizmus kiterjedésével szemben. A kizárólagosan a közrend őrzését szolgáló, a Hobbes vizionálta Leviathan mellett megerősödik az új tribalizmus, intenzív nacionalizmus. Ez Bauman számára a globalizációra adott utópikus védekező reakciók, retrotópiák egyike, amely tendencia nagymértékben tápot kaphat a gondoskodó és védelmező állam mindenhatóságával összekapcsolódva.

A nemzetállamok megerősödése, a civil társadalom és az EU legyengülése?

A nemzetállamok funkcionális meggyengülésének korábban a globalizációval foglalkozó társadalomtudományi elemzések diagnosztizált tendenciája helyett a koronavírus járvány hatásaként új képlet alakulhat ki a nagyhatalmú gondoskodó, védő paternalista állammal és a nemzetközi és globális szervezetek zavaraival és válságaival, ami akár a nemzetállam radikális felerősödéséhez vezethet – az integrált Európában is. A feltételezett, imaginárius törzsi-etnikai-nemzeti közösség igénye és a beavatkozó állam valósága veszélyes kombináció lehet, amely a globalizáció dinamikáját is veszélyeztetheti. Ez a gondolat ma nyilvánvalóan terjed a társadalmi-politikai vitákban Magyarországon, és másutt is. Az EU integráció zavarai, amelyeket a Brexit folyamat, illetve a menekültválságok egyaránt szemléltettek, most kiélezetten

jelentkeznek a koronavírus járvány közös európai kezelése kapcsán, illetve a nemzetállamok egymás közötti viszonyaiban, és veszélyeztetik az integráció több eredményét: a schengeni határokat, az ERASMUS programot és magát a pénzügyi-gazdaságpolitikai integrációt segítő tőke és munkaerő szabad áramlását is. Európa egyik hagyományos sajátossága éppen a modern nemzetállamok kiélezett konfliktusa, és az új válság éppen ennek korábban visszaszoruló tendenciáit erősítheti fel.

Bauman úgy véli, hogy az európai eszme túlságosan önmagára irányul, önreflexív, nem a világ egészével foglalkozik ma, és ezen túl kellene lépnie ahhoz, hogy ismét egyetemes érvénye lehessen (Bauman 2007a: 249–286). Olyan kritikus gondolkodók, mint Hans Magnus Enzensberger (1994) már jóval korábban felvetették azt a kérdést, hogy az európaiak univerzalizmusa vajon nem éppen valamiféle eurocentrizmust takargat-e a globalizálódó világban? Lehet-e az EU integrációt mindig és mindenben a progresszió képviselőjének tekinteni, amely a nemzetállami logika felett áll? Ahogyan Bauman „negatív" globalizációról ír, talán beszélhetünk „negatív" EU-integrációról is, anélkül, hogy nacionalisták lennénk? Bizony az EU sok eredménye, tegnap még valahogyan már működő rezsimje szenved el komoly csapást ma a koronavírus járvány hatására. Ez most éppen egy nagyon fontos tagállam, Nagy-Britannia – az integráció történetében az első kilépő – kilépésének kezdeti fázisában történik, tehát egy hosszú és problémás folyamat befejezetlenül áll, és egy talán még nagyobb dezintegrációs hatásokat rejtő folyamat éppen csak a kezdetén van. Nos, ez egy igen veszélyes együttállás, tetézve a jobboldali populizmusnak az EU egészében és kiemelten bizonyos országaiban diagnosztizált széles körű jelenlétével. Remélhetőleg az EU ebből a helyzetből saját lábon távozik, mint könnyebb sérült, mert hordágyat senki sem fog biztosítani számára. Se az USA, se Kína, se Oroszország, se a nemzetközi szervezetek.

Az ökológiai aspektus a koronavírus esetében szintén érdekes szempont. Az emberiség jóléti elitje befejezettnek vélte a járványok történetét, ebben a nézetben a Történelem végét posztulálta. Ugyancsak felgyorsult a globális szennyezés és természetrombolás, a klímaváltozás hatásai nyilvánvalóak már a mindennapokban. Erre kitör a világjárvány, amelyben az új koronavírus a más bolygólakókat felfaló emberek révén terjed ki, és mutálódik. A járvány hatásai következtében leáll a közlekedés és a termelés jó része, kitisztul a levegő, csökken a globális forgalom és a migráció, tehát a környezet tehermentesítése akár mérhetően érzékelhető. A bolygó megvédi magát az őt felfaló, túlterhelő emberiségtől? Valahol az Ész csele a hegeli dialektikában, a fejlődés ellentmondásai nem szándékolt, ambivalens következményekre vezetnek, a társadalmi természet problémái a természetes környezetből olyan virológiai visszacsatoláshoz vezetnek, amely az emberi lét veszélyeztetésével és tömeges pusztulásával villámgyorsan lestoppolja a környezetromboló társadalmi folyamatokat, amelyeknek környezetromboló hatásai és azok korrekciója évtizedek óta nagyrészt eredménytelen viták kereszttüzében álltak. Teszi mindezt túllépve a centrum és a periféria, a szegény és a gazdag, a művelt és a tanulatlan különbségén, azaz biológiai természetét előtérbe állítva az egyébként a társadalmi folyamatok révén differenciált emberi létnek. Hatása tehát univerzalisztikus, globális, világjárvány, amely az emberiséget mint olyat veszélyezteti valamilyen mértékben saját természetromboló és megsemmisítő hatékonyságának erős letompításával. Kijózanító a valóság: a bizonyos populáris katasztrófafilmekben diadalmas, az emberiség egységét

eredményező katasztrófaelhárító tevékenységhez képest a valóságot a bürokratizált és társadalmi-politikai érdekek szabdalta cselekvés fragmentációja jellemzi. Ez inkább más, talán realisztikusabb filmalkotásokban a katasztrófáknak az emberiséget neobarbarizáló és partikularizmust szülő negatív szcenárióira emlékeztet.

A globalizáció és az europaizáció és a demokratizálódás homogénen univerzalisztikus feltételezései, úgy tűnik, tévutaknak, vagy akár utópiáknak bizonyultak a koronavírus-járvány következményei és azok jelenlegi kezelése kapcsán. Kevés a szolidaritás, erősödik a fragmentáció és a partikularizmus, nyerők a populista szlogenek, a katonaállam militarizmusa. Emellett nyilván megvannak még azért a civil szolidaritás rogyadozó szigetei is, és vannak, lesznek majd hatékonyabb, kreatívabb útkeresések is. Bauman, aki inkább szkeptikus és kritikus volt a globalizációval szemben, elutasította annak tisztán progresszív értelmezését, de bírálta a globalizáció előtti világ illuzórikus keresésének *retrotópiáit is*. Sok elképzelése aktuális ma a koronavírus járvány válságos időszakában.

Hivatkozott irodalom

Beck, Ulrich (2003[1986]): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba.* Budapest: ARTT-Századvég.

Bauman, Zygmunt (2002[1998]): *Globalizáció. A társadalmi következmények.* Szeged: Szukits.

Bauman, Zygmunt (2007a [2003]): *Leben in der Flüchtigen Moderne.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Bauman, Zygmunt (2007b [1995]): *Flaneure, Spieler und Touristen. Essays zu postmodernen Lebensformen.* Hamburg: Hamburger Edition.

Bauman, Zygmunt (2008 [2007]): *Flüchtige Zeiten. Leben in der Ungewissheit*. Hamburg: Hamburger Edition.

Bauman, Zygmunt (2009 [2001]): *Gemeinschaften.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Bauman, Zygmunt (2017 [2017]): *Retrotopia.* Berlin. Suhrkamp.

Enzensberger, Hans Magnus (1994): *Aussichten auf den Bürgerkrieg*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Szabó Máté

politológus, ELTE Állam és Jogtudományi Kar, Politikatudományi Intézet